

Anton Hruboň a kol.

**Migračné pohyby z krajín a medzi krajinami V4
v historickej perspektíve (Vybrané problémy)**

Vysokoškolské učebné texty

Banská Bystrica 2017

Anton Hruboň a kol.

**Migračné pohyby z krajín a medzi krajinami V4
v historickej perspektíve (Vybrané problémy)**

Vysokoškolské učebné texty

Vydavateľ

Belianum – Vydavateľstvo UMB

Tajovského 51

974 01 Banská Bystrica

Prvé vydanie

Recenzenti

dr hab. Bohdan Halczak, prof. UZ

doc. PhDr. Peter Mičko, PhD.

PhDr. Marek Syrný, PhD.

Návrh obálky František Stanko

Fotografia na pozadí obálky Vojaci rakúsko-uhorskej armády čakajúci na transport v Ružomberku (Zdroj: Súkromná zbierka MUDr. Antonína Hruboňa, PhD.)

Sadzba AntOn Solutions, s. r. o.

Vedecká a jazyková redakcia PhDr. Anton Hruboň, PhD.

Technické úpravy Mgr. Katarína Ristveyová, PhD.

Tlač

Equilibria, s. r. o., Košice

Publikácia vyšla s finančnou podporou Medzinárodného Vyšehradského fondu v rámci projektu *Migration flows from and within the V4 countries and their impact on current identity of the region* (č. 61500019) schémy *Visegrad University Studies Grant*

Autorský podiel: Anton Hruboň 3,23 AH; Jana Pecníková 1,90 AH; Katarína Ristveyová 1,10 AH; Jan Rychlík 5,30 AH; Michal Šmigel' 3,15 AH (celkovo 14,68 AH)

© Anton Hruboň, Jana Pecníková, Katarína Ristveyová, Jan Rychlík, Michal Šmigel' 2017

© Belianum – Vydavateľstvo UMB 2017

Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-557-1271-0

OBSAH

Úvod

1 Migračné pohyby: základná terminológia, klasifikácia, ich kultúrne a sociálne aspekty /Jana Pecníková – Anton Hruboň/

1.1 Základné teoretické východiská

- 1.1.1 Typológia migračných pohybov
- 1.1.2 Medzinárodná migrácia
- 1.1.3 Transmigrácia
- 1.1.4 Socio-ekonomický pohľad na medzinárodnú migráciu
- 1.1.5 Dôsledky migrácie
- 1.1.6 Medzinárodná migrácia v krajinách V4

1.2 Kultúrne a sociálne aspekty migračných pohybov

- 1.2.1 Kultúrna identita
- 1.2.2 Multikulturalizmus
- 1.2.3 Kultúrne hodnoty
- 1.2.4 Kultúrne bariéry

2 Národnostný princíp a politika transferu obyvateľstva v 20. storočí (teoretické východiská a európske súvislosti problematiky) /Michal Šmigel – Anton Hruboň/

3 Stredná Európa v pohybe: Migrácie a etnické transfery v priestore krajín V4 počas druhej svetovej vojny a po roku 1945 ako determinanty ich súčasnej podoby /Anton Hruboň – Michal Šmigel – Katarína Ristveyová/

3.1 Migrácie a etnické transfery v rokoch 1938 – 1945

- 3.1.1 Deštrukcia židovskej menšiny v stredoeurópskom priestore ako modelový príklad priesmyselných etnických čistiek
- 3.1.2 Slovania v exterminačnej politike nacistického Nemecka (na príklade Čechov, Slovákov a Poliakov)

3.2 Migrácie a etnické transfery po roku 1945

4 Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století /Jan Rychlík/

4.1 Právní regulace emigrace před rokem 1945

4.2 Kriminalizace nedovoleného překročení hranice a emigrace v SSSR

4.3 Aplikace sovětského přístupu k emigraci v Československu

4.4 Zeslabení represe v SSSR. Částečné uvolnění cestování v Československu

4.5 Změny v roce 1968 a normalizace

4.6 Dekriminalizace nedovolené emigrace

4.7 Kriminalizace nedovolené emigrace v jiných státech východní Evropy

4.7.1 Albánie

4.7.2 Bulharsko

4.7.3 Jugoslávie

4.7.4 Maďarsko

4.7.5 Německá demokratická republika

4.7.6 Polsko

4.7.7 Rumunsko

4.8 Uvolnění cestování v SSSR

Shrnutí, závěr

Autori

Úvod

Svetové udalosti, ktoré sa odohrali v prvej pätine 21. storočia, ukázali, ako sa známy americký sociológ a filozof Francis Fukuyama mylil. Fukuyamom predpokľaný „koniec dejín“ nenastal. Vek globalizácie a internetizácie, zdá sa, nie je a nebude definitívnym víťazstvom rásia a technologického pokroku, ale dobovou, ktorá ľudskú civilizáciu znova konfrontuje so spoločenskými výzvami a problémami, dobre známymi z viac či menej dávnej minulosti. Popri pretrvávajúcich súženiach krajín tretieho sveta, globálnom terorizme, odvrátených stránkach sociálnych sietí spojených so šírením dezinformácií a hoaxov či vzostupe radikálneho nacionálizmu a fašizmu v Európe, sa jednou z najpertraktovanejších tém stala migračná kríza, vyvolaná vojnou v Sýrii a Iraku a neutíchajúcimi ekonomickými problémami afrického kontinentu.

Migračná kríza, ktorá Európu zasiahla v roku 2015, vyvolala celý rad otáznikov, diskusií a názorov, pohybujúcich sa v širokej škále od fundovaných až po konšpiračno-šarlatánske. „Migračná horúčka“ a obavy z dôsledkov migračnej krízy zasiahli aj Slovensko a jeho susedov, hoci priestor krajín tzv. vysehradskéj štvorky nebol cieľovou destináciou utečencov z Afriky a štátov Blízkeho východu. Bolo to prvýkrát od dramatických rokov po druhej svetovej vojne, kedy slovenská, česká, maďarská a poľská spoločnosť museli pod vplyvom medzinárodného vývoja diskutovať o migračnej kríze ako o reálnom probléme, ktorý sa ich bezprostredne dotýka napriek tomu, že hlavné migračné trasy a najmasovejšie prúdy utečencov sa im vyhýbali, prípadne ich využívali len ako tranzitnú krajinu na ceste ďalej na západ.

Diskusiu o migračnej kríze často rámcoval strach z nepoznaného, nervozita z možného kultúrneho stretu a zo zrážky odlišných mentálnych svetov, charakterizovaných rozdielnym etnickým pôvodom, náboženským presvedčením, sociálnymi normami a kultúrou života.

Spoločenská otázka celoeurópskeho rozsahu, na akú sa migračná kríza nepochybne vyvinula, akosi podvedome nabáda obhliadnuť sa do minulosti, pokúsiť sa v nej hľadať odpoved' , ako sa podobné sociálne problémy riešili a vyriešili v uplynulých deceniach, v čom spočívali ich spoločné a rozdielne znaky s migračnými vlnami druhého desaťročia 21. storočia, a najmä, aké boli ich širšie spoločenské dôsledky.

Azda nevyznie príliš deterministicky a zahľadene do vlastnej profesie pripomenuť si konštatovanie talianskeho filozofa, historika a humanistu Benedetta Croceho, ktorý poznamenal, že celá história je vlastne súčasnosť, a tá v rôznych permutáciách závislých od stupňa modernizácie spoločnosti prináša javy a femonény, s ktorými už mala do činenia v minulosti. Aktuálne debaty v spoločnosti, v humanitných a sociálnych vedách primäri tími z Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici v spolupráci s partnermi zo zahraničných univerzít reagovať na ne v podobe zapojenia sa do projektovej

výzvy Medzinárodného Vyšehradského fondu v rámci schémy *Visegrad University Studies Grant*.

Cieľom podaného a financovaného edukačno-vedeckého projektu pod názvom *Migration flows from and within the V4 countries and their impact on current identity of the region* (č. projektu 61500019), realizovaného od februára 2016 na obdobie troch po sebe idúcich akademických rokov, bolo oboznámiť poslucháčov rôznych odborov s problematikou migračných pohybov z krajín a medzi krajinami regiónu, v ktorom žijeme. Okrem rovnomenného kurzu, zabezpečovaného na FF UMB v Banskej Bystrici členmi autorského kolektívu a hostujúcimi odborníkmi zo štátov vyšehradskej štvorky, sme sa rozhodli k téme, resp. súboru tém vydať samostatné vysokoškolské učebné texty, ktoré by študentom poslúžili ako vstup do problematiky a poskytli im základnú orientáciu v nej s dôrazom na Slovensko a susediace krajiny V4.

Učebné texty sú rozčlenené do štyroch na seba logicky nadväzujúcich kapitol. Prvá predstavuje teoretický úvod do problematiky migrácií, ich sociálnych a kultúrnych aspektov. Ďalsie tri (kapitoly 2 – 4) sú historickým exkurzom, analyzujúcim vplyv politiky a mocenských rozhodnutí na etnické zmeny a migračné procesy v uplynulom storočí, ktoré majú priamy dopad na demografickú štruktúru, ponímanie konceptu občianstva a vôbec najprítomnejšiu súčasnosť obyvateľov strednej Európy.

Vzhľadom na edukačný charakter prekladaného textu, vychádzajúceho prevažne zo starších, už publikovaných štúdií a statí členov autorského kolektívu,¹ sme sa rozhodli jednotlivé kapitoly publikovať bez poznámkového aparátu a pre zdôraznenie „vyšehradského“ aspektu v jazyku ich autorov. Študenti, ktorí sa o problematiku zaujímajú detailnejšie, si môžu prehľbiť svoje poznatky z použitej a odporúčanej literatúry, resp. prameňov, uvádzaných na konci každej z nich.

*Anton Hruboň,
koordinátor projektu*

---

¹ Kapitoly učebných textov vychádzajú zo štúdií a statí členov autorského kolektívu, ktoré boli rozšírené a upravené tak, aby spĺňali didaktické účely a svojou adekvátnou formou si našli cestu k čitateľovi menej zorientovanému v jednotlivých parciálnych problémoch. Ide najmä o štúdie: ŠMIGEL, M., KMET, M.: Výmeny obyvateľstva v strednej a východnej Európe v kontexte 2. svetovej vojny (na pozadí percepcie a názorov). In: *Povojsnové migrácie a výmeny obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov 2010, s. 50 – 65; HRUBOŇ, A.: Dve dejstvá tisícok tragédií: Deportácie Židov zo Slovenska v rokoch druhej svetovej vojny (Pokus o bilanciu). In: ŠMIGEL, M., TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica 2014, s. 248 – 286 a RYCHLÍK, J.: Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století. In: *Securitas imperii* 29, 2016, č. 2, s. 10 – 72.

1 Migračné pohyby: základná terminológia, klasifikácia, ich kultúrne a sociálne aspekty

1.1 Základné teoretické východiská

Pristáhovalectvo a migrácie sú už takmer tridsať rokov jednou z hlavných témy politického diskurzu na celom svete. Sú považované za dôsledok globalizácie, ktorý sa prejavuje etnickou a kultúrnou fragmentáciou s dôsledkami vedúcimi k zmene konštruktu identít a zároveň k zmenám vo vzťahu občana k štátu (príslušnosť k jednému homogénnemu celku). Medzinárodnú migráciu považujeme za významný sociálny fenomén, ktorá okrem identity migranta zvnúttra pretvára aj hostiteľskú spoločnosť. Niekoľko razy je označovaná za *kultúrnu udalosť*, ktorá vedie k rekonštrukcii kultúrno-sociálneho spoločenstva a pretvoreniu kultúrneho obrazu tzv. domova.

Pristáhovalectvo a migrácia sú na Slovensku dlhodobo odsúvané do roviny, v ktorej zdanivo nie je prítomný žiadny problém. Politika inkluzie na Slovensku sa zameriava prioritne len na dve skupiny obyvateľstva – Rómov a Maďarov. Ostatní pristáhovalci sú tzv. bez problémov s asimiláciou, a to aj v aktuálnom období, ktoré charakterizuje negatívna medializácia pohybu migrantov smerom do Európy. Kvantitatívne je na Slovensku v prepočte na počet obyvateľov najmenší počet pristáhovalcov v rámci EÚ, čo platí aj pre počet schválených žiadostí o azyl.

V súčasnosti počuť čoraz viac hlasu vnútri EÚ, ktoré migrantov vnímajú ako destabilizujúci prvok, ktorý ohrozí národný štát, národnú identitu a zároveň ich označujú za sociálnu hrozbu z dôvodov ich nezamestnanosti, nezamestnatelnosti a potreby zabezpečenia veľkého počtu detí. Zároveň sa poukazuje na fakt, že populácia v Európe starne a znižuje sa jej demografická krivka, čo vedie k prehlbovaniu problému. Pozícia Slovenska je nateraz nemenná, je definovaná ako tranzitná krajina pre migrantov z východu, z ktorých väčšinu tvoria nelegálni migranti. Percepcia migrantov na Slovensku podlieha verejnemu záujmu najmä v obdobiach, keď dochádza k vyostreniu situácií v iných krajinách EÚ, resp. pri teroristických útokoch. Faktom je, že cudzincov je na Slovensku málo a v skutočnosti zatiaľ nespôsobujú sociálny ani politický problém.

Pozornosť migrácie sa začala na svetových univerzitách venovať vytvorením tzv. *migration studies*, ktoré interdisciplinárne skúmajú sociologické, antropologické, kultúrne a iné aspekty spojené s migračným pohybom. Základná teória migrácie aplikuje tzv. *push-pull* model, ktorý predpokladá, že čím viac nevýhod prináša život v domácej krajine, tým je pravdepodobnejšie riešenie situácie odchodom jednotlivca, resp. skupiny. Podľa tejto teórie by však mali

Ľudia z najchudobnejších krajín sveta smerovať do najbohatších krajín, čo neplatí. Tento model sa už považuje za značne zjednodušujúci a prekonaný. Celosvetové prieskumy ukazujú, že najväčšia populácia migrantov sa presídľuje v rámci svojej krajiny alebo do susedných krajín.

Dôležitým faktorom sú štruktúrne väzby medzi migrantmi a krajinou, prípadne komunitou, do ktorej odchádzajú. Vzniká tak rozsiahla sociálna migračná sieť. Úlohou migrantov nie je len poskytovanie informácií a usmernení budúcim migrantom, ale tiež posielanie finančných zdrojov pre svoju rodinu, ktorá ostáva v krajine pôvodu.

Migrant prechádza v novej krajine procesom asimilácie, ktorej výsledkom má byť jeho integrácia do majoritnej spoločnosti, nie potlačenie inakosti. Integrácia v pôvodnom koncepte predpokladá homogénnu spoločnosť, ktorú tvorí domáce spoločenstvo a cudzinec je integračným procesom do tohto systému včlenený. Niektorí teoretici (napr. Soysal, Brubaker a i.) upozorňujú, že terminy asimilácia, integrácia a adaptácia sa zameriavajú len na začlenenie migrantov do *sociokultúrnej* vrstvy spoločnosti. Podľa nich by mala byť väčšia pozornosť venovaná ich začleneniu do *organizačných štruktúr*. Z ich štúdií vyplýva, že *prístup* štátu k začleňovaniu migrantov priamo vplýva na ich správanie, spoluprácu a aktívne zapojenie do existujúcej štruktúry.

Migrácie sú súčasťou globalizovaného sveta a často sú následkom nepriaznivých životných podmienok pre ľudí, ktorí týmto spôsobom hľadajú východisko z krízovej situácie (ekonomickej, politickej, sociálnej a i.) Príchod do hostovskej krajiny, zväčša do veľkých miest, sprevádzajú problémy s adaptáciou, ktoré môžu byť príčinou negatívnych postojov zo strany majoritného spoločenstva a vedú k diverzifikácii obyvateľstva na základe rasovej, etnickej či náboženskej a i. príslušnosti. B. Divinský uvádza, že migrácia sa dnes dá považovať za *civilizačnú výzvu* z hľadiska sociálnej, kultúrnej a bezpečnostnej oblasti.

Charakter migrácie sa v priebehu časových období mení. Ak v minulosti boli napr. emigračné vlny spájané s politickými udalosťami (roky 1948, 1968 a i.), v súčasnosti pozorujeme migráciu za prácou, lepšími životnými podmienkami na základe individuálnych záujmov. Aj aplikované migračné teórie sú zvyčajne viazané na konkrétnu situáciu a len niektoré majú univerzálnejšie použitie. Najčastejšie sa vychádza zo starzej *push-pull* teórie, ale komplexné fenomén migrácie nepokrýva žiadna.

Jadrom teórií migrácie je pojem *diverzita*, ktorá je výsledkom pôsobenia migrácie. Termín diverzita bol pôvodne používaný v oblasti životného prostredia (biodiverzita), ale od roku 2002, kedy UNESCO vyhlásilo 21. máj za Svetový deň kultúrnej diverzity pre dialóg a rozvoj, sa pojem diverzita začal používať aj v humanitných vedách. Diverzita označuje pluralitu, rozmanitosť, rozdielnosť. Jej rozvoj súvisí s nástupom postmodernej doby, v ktorej dochádza zároveň k vzrastu tzv. radikálnej plurality. Ak predtým bola pluralita súčasťou celého spektra tradičných spoločenských foriem, dnes sa z nej stala základná voľba – potreba plurality kontextov, štýlov, situácií, konaní. Post-

moderný človek pluralitu vníma ako samozrejmosť a je s ňou v každodennom kontakte. Následkom toho sa vytráca spojenie s vlastnou identitou, tradíciou a minulosťou, keďže všetko podlieha relatívnosti plurality. Aj svet sa od roku 1989 zmenil z bipolárneho (Západ / Východ) na pluralitný – či už jazykovo, etnicky, nábožensky. Migrácia, ktorá je definovaná pluralitou možností či hľadania lepších príležitostí, sa tak stáva nástrojom pre tvorbu diverzifikovanej spoločnosti.

1.1.1 Typológia migračných pohybov

Ludská migrácia je pohybom osôb z jedného miesta na zemeguli na iné miesto s cieľom získať trvalý alebo prechodný pobyt. Zvyčajne je pri tom potrebné prekročiť hranice.

Migračné prúdy	
Emigrácia	Imigrácia
<i>Odchod (vystahovalectvo) z krajiny pôvodu do cieľovej krajiny</i>	<i>Pristahovalectvo do cieľovej krajiny.</i>

Rozdelenie migrácie podľa svetových regiónov

Rozdelenie	Migrácia
<i>Interkontinentálna</i>	<i>Medzi kontinentmi</i>
<i>Intrakontinentálna</i>	<i>Medzi krajinami, ktoré sa nachádzajú na kontinente. Migrácia v rámci jedného kontinentu.</i>
<i>Interregionálna</i>	<i>Medzi krajinami regiónu</i>
<i>Intraregionálna</i>	<i>Migrácia v rámci jedného regiónu</i>

Migráciu rozdeľujeme na niekoľko typov. Jedným z najvýznamnejších migračných procesov je migrácia z rurálnych do urbánnych oblastí, kam ľudia z vidieka prichádzajú hlavne z dôvodu lepších možností pre život. Migrácia je často definovaná ako hľadanie nového doma v novom štáte, krajinе alebo na novom kontinente. Niekedy je podmienená politickou situáciou v krajinе, ktorá vedie veľkú skupinu populácie k odchodu, založenej napr. na náboženskom alebo etnickom prenasledovaní. Ďalším dôvodom môže byť zmena životných podmienok, ktoré sú spôsobené klimatickými zmenami, vojnovými konfliktami a podobne. Počas niektorých ročných období sa prejavuje sezónna migrácia.

Typy migrácie

Migrácia	
<i>Interná migrácia</i>	<i>Migračný pohyb v rámci jednej krajiny alebo kontinentu</i>
<i>Externá migrácia</i>	<i>Migračný pohyb do inej krajiny alebo na iný kontinent</i>
<i>Nútená migrácia</i>	<i>Nazýva sa tiež nedobrovoľná migrácia. Jedinci sú prinútení opustiť domácu krajinu z dôvodu nevyhovujúcich životných podmienok zapríčinenných napr. zmenou politickej situácie alebo náboženských konfliktov.</i>
<i>Postupná migrácia</i>	<i>Séria kratších migračných pohybov, ktoré vedú jedinca do cieľovej destinácie. Ide napr. o postupný presun z dediny do mesta, z mesta do veľkomaesta, z veľkomesta do inej krajiny.</i>
<i>Reťazová migrácia</i>	<i>Séria migrácií v rámci skupiny. Príkladom je odchod jedného člena rody do novej krajiny, ktorý naspäť posielal remitencie. Následne dochádza k presunu ďalšej časti rodiny do novej lokality. Postupne sa v mieste nového usídlenia tvoria migračné oblasti, špecifické časti miest resp. malé mestečká, kde tvoria migranti majoritu spoločnosti.</i>
<i>Spätná migrácia</i>	<i>Dobrovoľný odchod naspäť do krajiny pôvodu. Niekedy sa zvykne označovať pojmom kruhová migrácia.</i>
<i>Sezónna migrácia</i>	<i>Migračný proces v určitom ročnom období vzhľadom na pracovné a klimatické podmienky. Napr. zber úrody.</i>
<i>Populačný transfer</i>	<i>Dochádza k nemu pod vplyvom politických tlakov. Charakterizuje ho nedobrovoľný a násilný presun veľkých skupín obyvateľstva.</i>

Migráciu rozdeľujeme z časového hľadiska na:

- 1. dlhodobú**
- 2. dočasnú**

Migráciu rozdeľujeme z hľadiska organizovanosti na:

- 1. organizovanú** – napr. na základe medzinárodných zmlúv či programov
- 2. neorganizovanú** – ľudia migrujú na základe individuálneho rozhodnutia

Ludia migrujú z rôznych dôvodov. Zvyčajne zvažujú výhody a nevýhody zotrvenia v krajinе pôvodu. Najčastejšie zvažujú faktory ako vzdialenosť cieľovej destinácie, cestovné náklady, dĺžka a trvanie cesty a kultúrne bariéry.

Migračné faktory	
„Push“ faktory	Dôvody pre emigráciu (napr. vojna, prenasledovanie, nedostatok pracovných príležitostí a i.)
„Pull“ faktory	Dôvody pre imigráciu (napr. lepšie životné podmienky, lepšia klíma, sloboda a i.)
Výhody cieľového miesta	Zvažovanie sociálnej, ekonomickej a environmentálnej situácie v cieľovej destinácii v porovnaní s inými lokalitami. Individuálny výber a rozhodnutie nemusí vždy odrážať len aktuálne podmienky v cieľovej destinácii, ale osobné preferencie migranta.
Možnosti	Zvažovanie možností, ktoré sú spojené s migráciou
Vzdialenosť	Vzdialenosť cieľovej destinácie má dôležitý vplyv na rozhodnutie migrovať. Väčšina ľudí sa radšej usadí bližšie k miestu, ktoré poznajú, ako odídu na miesta, o ktorých nemajú veľa informácií.

Typológia migrantov

Typológia migrantov	
Emigrant	Osoba, ktorá odchádza z krajiny pôvodu s cieľom usadiť sa v inej (cudzej) krajine.
Imigrant	Osoba, ktorá prichádza do cudzej krajiny s cieľom usadiť sa v nej
Utečenec	Osoba, ktorá odchádza z krajiny pôvodu z dôvodu prenasledovania (náboženského, sociálneho, politického, etnického a i. pôvodu)
Vnútrostátne premiestnená osoba	Osoba, ktorá je donútená opustiť miesto, kde býva, z dôvodu nevyhovujúcich životných podmienok a je premiestnená na iné miesto v rámci jednej krajiny. Pri svojom pohybe neprekračuje štátne hranice.
Migračný prúd	Masová skupinová migrácia z určitej krajiny, regiónu, mesta

Dopady migrácie

Ludská migrácia ovplyvňuje rovnako populačné vzorce a charakteristiky ako socio-kultúrne procesy, ekonomiku a iné oblasti. Pohyb osôb sprevádza prenos kultúrnych špecifík a ich rozširovanie, ktoré spoluvtvára a modifikuje kultúrne prostredie.

Dopady migrácie	
Difúzia	Kultúrne vplyvy
Proces, v ktorom dochádza k rozširovaniu istých charakteristík v priestore za určité časové obdobie.	Súbor tradícií a artefaktov (znamky, symboly, štýly a i.), ktoré reflekujú kultúru, historickú tradíciu a špecifík daného spoločenstva.
Expanzná difúzia	Relokačná difúzia
Uchovávanie myšlienok, kultúrnych znakov a špecifík, ktoré sa presúvajú spolu s migrantmi z jedného miesta na druhé.	Myšlienky, kultúrne znaky a špecifík, ktoré sa presúvajú s migrantmi, ale nesúvisia s ich pôvodom.

V súčasnosti si ľudia môžu vybrať z možností migrovať do rôznych krajín sveta na základe osobných preferencií. Či už migrujú legálne alebo nelegálne, za lepším vzdelaním, zamestnaním, prípadne nasledujú členov rodiny, ktorí migrovali pred nimi. Popri migrácii v rámci jednej krajiny bez prekročenia hraníc je migrácia vnímaná v medzikultúrnom kontexte – ako prejav globalizácie a zároveň ako nástroj na tvorbu diverzifikovanej spoločnosti, ktorej sa venuje nasledujúca časť kapitoly.

Humanitní a sociálni vedci sa vo všeobecnosti zhodujú, že migrácie majú pre spoločnosť prijímajúcemu migrantov z ekonomickeho a populačného hľadiska *pozitívny efekt*. Aktérmu migrácie sú zväčša osoby vekovo mladšej a strednej generácie, vďaka ktorým sa populácia omladzuje a pozitívnym smerom sa vyvíja jej demografická krivka. Migranti – za predpokladu ich včlenenia do novej komunity – vylepšujú jej ekonomickú produktivitu a napomáhajú hospodárskemu rastu krajiny.

S migráciami sú však súčasne späť aj mnohé individuálne a sociálne riziká. Migračné pohyby dávajú migrantom nádej na nový, lepší život, za ktorú však najmä nelegálni migranti, utečenci, ale aj presídlenci platia neraz vysokú cenu. Už samotná cesta do novej životnej destinácie býva v prípade prvých dvoch skupín sprevádzaná nehumánnymi podmienkami – hladom a smädom, hroziacimi nehodami, chorobami, zraneniami či v krajinom prípade až smrťou. Ďalším komplikovaným a nie vždy úspešným procesom po príchode migranta je proces jeho **socializácie** a **akulturácie** v novom prostredí. Migrujúca osoba sa musí integrovať do novej sociálnej komunity, naučiť sa novým zvykom, pri medzinárodnej migrácii obvykle i novému jazyku. Neúspech socializácie a akulturácie môže vyústiť po prvotnom kultúrnom šoku do **interkultúrnych a interetnických konfliktov**, ktoré môžu vyúšťovať nielen do medziľudských nedorozumení, sociálnej izolácie, neakceptovania, odčleňovania migrantov od domáceho obyvateľstva, ale v horších prípadoch aj do bezpečnostných hrozieb pre všetky strany.

Významným aspektom migračných pohybov sú tiež ich **kultúrne dôsledky**, prejavujúce sa predovšetkým v **transformácii identít**. Migrujúce osoby, konfrontované s novým prostredím, zakaždým nutne nejakým spôsobom reagujú na nové kultúrne vzorce sveta a sociálne normy, s ktorými sa dostávajú do kontaktu. Nové obzory, lokálna mentalita, životný štýl, nepoznané zvyky, tradície, hodnoty či dovtedy nepredstaviteľné možnosti spoločenského uplatnenia sa môžu podpísť na výraznom prekódovaní identity migranta. V prípade neúspešnej adaptácie migranta môže dôjsť aj k opačnému javu – k utvrdneniu sa v pôvodnej identite, resp. k jej radikalizácii namierenej voči novému prostrediu, vyplývajúcej najmä z pocitu odcudzenia, clivosti za domovom a kultúrou života v ňom. Kultúrne strety, ktoré sú dôsledkom migračných procesov, prirodzene ovplyvňujú i identitu „domácich“ obyvateľov v cielovej destinácii migrantov. V dôsledku kontaktov s migrantmi, komunikácie, nadväzovania osobných väzieb a spoznávania nových kultúr domáci,

žijúci v interkultúrnom prostredí, prijímajú prvky cudzích kultúr, ktoré sa vo väčšej či menšej miere stávajú integrálnymi komponentami ich identity. Migračný faktor môže pôsobiť ako mediátor vzájomného ovplyvňovania kultúr, ale aj ako faktor vzniku interkultúrnych konfliktov, vymedzovania sa v zmysle „my verzus oni“ a nárastu xenofóbnych tendencií v spoločnosti.

1.1.2 Medzinárodná migrácia

Medzinárodná organizácia pre migráciu (IOM) definuje migráciu ako pohyb osoby alebo skupiny osôb z jednej geografickej jednotky do druhej cez administratívnu alebo politickú hranicu s cieľom usadiť sa definitívne na inom mieste, ako je miesto pôvodu osoby.

Zahraničné sťahovanie znamená zmenu krajiny trvalého pobytu osôb, bez ohľadu na štátne občianstvo či príslušnosť. Tento typ sťahovania sa vykazuje (napr. na Štatistickom úrade SR) a kvantitatívne mapuje počty občanov, ktorí sa prihlásili, resp. odhľásili z trvalého pobytu. Problémom je nedostatočná evidencia týchto osôb, preto niektoré údaje je možné len odhadovať.

Zahraničnú migráciu rozdeľujeme podľa Divinského (2007) na zahraničné sťahovanie, legálnu migráciu, nelegálnu migráciu, azylovú migráciu a naturalizáciu.

Putnam (2002), ktorý vo svojich dielach skúmal najmä občianstvo, sa domnieva, že rast diverzity a migrácie je z dlhodobého hľadiska nevyhnutným procesom. V krátkodobom až strednodobom horizonte sa však podľa neho migrácia stáva prekážkou rozvoja spoločnosti, ktorá potláča tvorbu sociálneho kapitálu (ten je viazaný na občiansku kultúru a tvorí predpoklad súdržnosti spoločnosti). Vo svojich výskumoch preukazuje, že migranti sa menej angažujú vo verejnem živote, menej dôverujú svojmu okoliu, majú menej priateľov, takmer sa nezapájajú do aktivít v komunite, ani do volieb. Podľa Putnama sa u nich prejavuje efekt korytnačky, teda stiahnutie sa do vlastného sveta. Migrácia podľa neho vyžaduje od jedincov náročnú rekonštrukciu vlastnej sociálno-kultúrnej identity, a to zároveň zo strany migrantov, ale aj v majoritnej spoločnosti. V spoločnosti sa podľa neho oveľa skôr ukážu pozitívne výsledky a prínosy migrácie ako negatívne, ktoré sa prejavujú časom a súžitím.

V priestore EÚ sledujeme snahy o vytvorenie tzv. modelu európskej pristáhavaleckej politiky, ktorú sprevádza vznik integračných programov, ktoré cielene vyhľadávajú migrantov, ale tiež je jej súčasťou tvorba administratívnych postupov, ktoré majú znemožniť a zabrániť prílevu neželaných migrantov.

Integrácia príslušníkov iných etník a kultúr je prínosná v zmysle diverzity – obohatenia spoločnosti, ale platí to len v prípade, že je miera migrácie obmedzená na také množstvo, aby ich integrácia bola realizovateľná a nedochádzalo k opačnému efektu – tvorbe giet a „ostrovov migrantov“. Nie všetci migranti dokážu automaticky akceptovať politické, spoločenské a kultúrne hodnoty a štandardy prijímajúcej spoločnosti.

Migrácia (legálna i nelegálna) je podmienená nastavením štátneho systému v súlade s nariadeniami EÚ, pričom sa zohľadňuje hľadisko tzv. integrovateľných migrantov. Špeciálnou kategóriou sú tzv. transnárodní migranti (označujú sa aj ako transmigranti). Neobmedzujú sa len na pohyb z krajiny pôvodu do cieľovej krajiny, ale vďaka sociálnym sieťam a kontaktom sa presúvajú v rámci viacerých národných celkov. Transmigranti zvyčajne po odchode nestrácajú väzby s domácim prostredím, ale, naopak, udržiavajú sociálne a kultúrne väzby.

1.1.3 Transmigrácia

Základným znakom transmigrácie je otvorenosť a dynamickosť. Transmigranti svojím odchodom neprerušujú kontakt s domácim prostredím. Dokážu sa integrovať v novom prostredí a zároveň si uchovať existujúce väzby. Nepočítujú problém v oblasti adaptácie, asimilácie či integrácie v novej krajine. Skôr je pre nich príznačné, že hranice krajín pre nich netvoria žiadne prekážky a presúvajú sa podľa vlastných potrieb a uváženia. Krajiny sú len „zastávkami“ na ich životnej ceste. Tento životný štýl je pre nich normálny a prirodzený, dá sa povedať, že je to súčasť moderného životného štýlu. Sú súčasťou globálneho sveta, chcú sa uplatniť na globálnom trhu práce a tvorí nové sociálne väzby, ktoré nie sú viazané na konkrétné miesto. Transmigračné procesy sa tak stávajú prirodzeným sprievodným znakom globalizácie.

Ako uvádza A. Bitušíková, „*transnárodnosť sa formuje cez rozmanité multi-lokálne ekonomicke, sociokultúrne a politické procesy, v rámci ktorých vznikajú nové sociálne útvary, javy a nové životné štýly, presahujúce hranice národných štátov a štátnych hraníc*“.

Charakteristické znaky transmigračných komunit sú:

1. vzdialenosť od krajiny pôvodu
2. rozptyl do min. dvoch ďalších miest/krajín
3. uchovávanie spoločnej pamäte
4. pocit limitovanej akceptácie v hostovskej krajine
5. možnosť návratu do krajiny pôvodu
6. potreba podporovať a udržiavať kontakt s krajinou pôvodu
7. pociťovanie národnej identity

Transmigranti si udržujú väzby s domácim prostredím prostredníctvom informačných technológií a komunikačných prostriedkov. Identita transmigranta je charakteristická pluralitou. Je to jedinec schopný existovať, pracovať a fungovať v minimálne dvoch odlišných spoločnostiach, vďaka čomu dochádza k rozvíjaniu globálnej diverzity. Často sú to vzdelaní, mobilní a skúsení (vysokokvalifikovaní) profesionáli, ktorí reagujú na ponuky nadnárodných korporácií a spoločností. Sú predstaviteľmi elít a niekedy sa označujú za „novodobých nomádov“ či kozmopolitov.

Ich poznávacím znakom je rýchla adaptácia na nové podmienky a otvorenosť novým kultúram či skúsenostiam. Domovom pre nich nie je jedno miesto, ale je deteritorializovaným územím. Fungujú na princípe kozmopolitných sietí a spojení. Najčastejšie medzi nich patria politici, diplomati, výskumní pracovníci, predstaviteľia nadnárodných spoločností, členovia politicko-ekonomických zoskupení ako EÚ, NATO, OSN a pod. V súčasnosti medzi transmigrantov zaradujeme aj tzv. znalostných pracovníkov, teda špičky vo svojich odboroch, ktorých si na základe kvalifikácie žiadajú veľké spoločnosti a koncerny. Transmigranti sa zoskupujú najmä vo veľkých mestách, čo vplýva na rozvoj urbánnej diverzity. Príkladom sú mestá ako Londýn, Brusel alebo New York.

1.1.4 Socio-ekonomický pohľad na medzinárodnú migráciu

Migrácia je súčasťou vývoja ľudskej civilizácie, ktorú charakterizovalo hľadanie nových území a zdrojov obživy. So spoločenským vývojom sa menil aj charakter migrácie. Postupne sa rozširuje o nové formy, ktoré sú spojené so zámorskými objavmi v období novoveku, kedy mocnosti rozširovali svoje záujmy na nové oblasti, čím dochádzalo k presunom armád, obchodníkov, pracovníkov, ale aj otrokov. Migrácia tak nadobúdala dobrovoľnú i nedobrovoľnú podobu.

V industriálnom období, sprevádzanom rastom obyvateľstva, sa migrácia rozvíja spoločne s rozvojom dopravy a komunikačných technológií. Od začiatku 19. storočia do začiatku prvej svetovej vojny hlavný migračný prúd smeroval z Európy do Ameriky² a Austrálie.

Po druhej svetovej vojne migrácia súvisela s procesom internacionálizácie a rastom diferenciácie svetovej ekonomiky. Prvé dve desaťročia po druhej svetovej vojne boli spájané s rastom imigrácie z juhovýchodnej Európy (Turecko, Juhoslávia, Taliansko, Grécko) do vyspelejších krajín západnej Európy (Nemecká spolková republika, Francúzsko, Holandsko, Belgicko). Rozpad koloniálnych veľmocí sprevádzal príliv migrantov z týchto oblastí. Boli to predovšetkým migranti z bývalých britských, francúzskych a holandských kolónií.

Zvyšujúci sa počet cudzincov viedol k sociálnym a hospodárskym problémom, ktoré silneli najmä v 70. rokoch 20. storočia. Migranti zastávali zvyčajne nižšie kvalifikované pracovné pozície, o ktoré nebol záujem zo strany domácej pracovnej sily, resp. boli nezamestnaní. V období studenej vojny mala osobitý charakter politicky motivovaná migrácia z krajín strednej a východnej Európy smerom na západ.

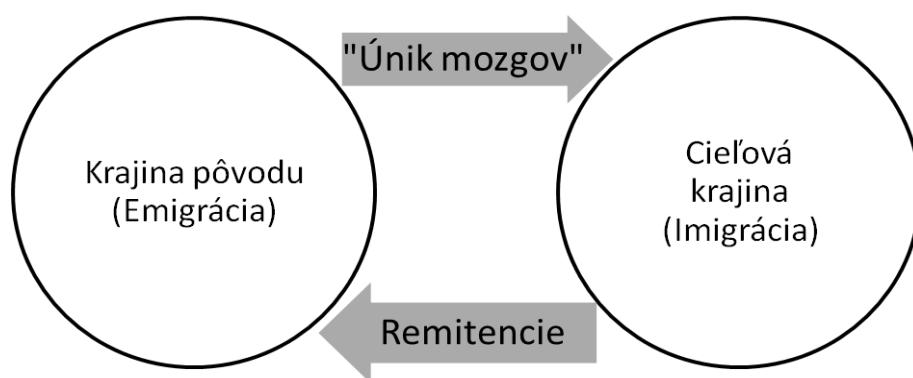
Tradičnými pristávavaleckými krajinami sú dlhodobo Spojené štáty americké, Austrália a Kanada. Kým od začiatku a do polovice 20. storočia sem migrovali predovšetkým Európania, dnes pozorujeme príliv lacnej pracovnej sily najmä z Ázie a Latinskej Ameriky. Migranti z týchto krajín sú ochotní pracova-

---

² Do USA v tomto období emigrovalo asi 30 miliónov ľudí.

vať za zhoršených podmienok, za minimálnu mzdu, bez sociálnej ochrany. Podobná situácie je v Európe, väčšina migrantov, ktorá sem prichádza z rozvojových krajín, resp. krajín postihnutých vojnovými konfliktami, má nízku kvalifikáciu a je bez dostatočnej znalosti jazyka cieľovej krajiny.

Ako je uvedené vyššie, vyspelé krajiny sveta, naopak, podporujú prílev vysokokvalifikovanej (špičkovej) pracovnej sily (tzv. transmigrantov) v oblasti vedy, techniky a nových technológií. Poskytujú im výhodné podmienky, vďaka ktorým napríklad do USA prichádza každoročne okolo 65 000 vysokokvalifikovaných pracovníkov z celého sveta, čo spôsobuje tzv. únik mozgov (angl. *brain drain*) z domácich krajín. Títo pracovníci odchádzajú z dôvodu zaostalej hospodárskej štruktúry vo svojej domácej krajine a nedostatočných podmienok pre realizáciu svojich aktivít a pre nedostatočné finančné ohodnotenie.

1.1.5 Dôsledky migrácie

Migranti často žijú a pracujú v náročnejších podmienkach než domáci pracovníci. Zarábajú nižšiu mzdu, ktorá je však vyššia ako tá, ktorú by získali v domácej krajine. Ak sa usadia natrvalo, ich deti majú možnosť získať lepšie vzdelanie a uplatnenie v budúcnosti. Často si vďaka rôznym integračným programom môžu zvýšiť svoju kvalifikáciu.

Dôsledkom migrácie v hosťovskej krajine dochádza k zabezpečeniu dostatku pracovných sôl (najmä v prípade poklesu populačnej krivky) a pokrytiu nízko platených a pracovných miest bez potreby kvalifikácie, čo zároveň vplýva na zníženie sociálnych výdavkov štátu. Podľa J. Horehája sú nevýhodou spoločensko-kultúrne dôsledky, ktoré sa prejavujú v náraste sociálneho, politického, náboženského napätia. Podľa niektorých odhadov rast ponuky pracovných miest pre migrantov znižuje platy domáčich pracovníkov asi o 3 – 4%.

Prínosom migrácie pre vystahovaleckú krajinu sú **remitencie**. Ide o časť príjmov, ktorú migranti posielajú svojim rodinám zo zahraničia, často ide o niekoľko miliárd eur, ktoré slúžia ako významný zdroj príjmu. Nevýhodou migrácie je, že zvyčajne odchádzajú najproduktívnejší pracovníci v mladšom

veku, čím krajina stráca kvalifikovanú pracovnú silu, ale tiež sa jej nevrátia prostriedky vynaložené na ich výchovu a vzdelávanie. V 21. storočí pozorujeme, že pôvodné povojnové predpoklady o znižovaní migrácie vo svete sa nenapĺňajú a rozdiely vo svetovej ekonomike skôr vedú k nárastu migrácie. Stále pretrváva migračný pohyb smerom z menej vyspelých krajín sveta do vyspelších krajín, z juhu na sever a z východu na západ.

Globalizácia sa prejavuje v ekonomických dôvodoch migrácie, zvyšuje sa počet migrantov na prechodné obdobie. Tendencie rastu migrácie čelia obmedzeniu v možnostiach prijímania migrantov vo vyspelých krajinách, kde rastie tlak na obmedzenie tohto prílevu, čím sa zvyšuje nelegálna migrácia. Vyspelé krajiny, v ktorých sa prejavuje pokles populačného rastu a rýchle starnutie populácie, potrebujú migrantov na zabezpečenie produktívnej pracovnej sily.

Migrácia predovšetkým súvisí s ekonomickými ukazovateľmi – vytváraním pracovných miest, ale jej motiváciou sú často aj spoločenské (kultúrne) faktory.

1.1.6 Medzinárodná migrácia v krajinách V4

V krajinách V4 v 90. rokoch po páde komunistického režimu došlo k zmene politicky motivovanej migrácie na ekonomickú migráciu. Tá mala svoje príčiny v hospodárskom nastavení krajiny, ktoré nedosahovalo úroveň vyspelých krajín. Migrantom s vyhovujúcou kvalifikáciou to umožnilo uplatniť sa aj v zahraničí. Po vstupe krajín V4 do Európskej únie sa v súvislosti s budovaním spoločného trhu a voľného pohybu pracovných síl otvoril nový priestor pre uplatnenie, čo viedlo k silnému prúdu migrantov smerom východ – západ. Problémom sa však stal organizovaný obchod s ľuďmi resp. nedobrovoľná migrácia.

Napríklad v dejinách Československa pozorujeme rôzne formy nedobrovoľnej migrácie, či už išlo o vyhnanstvo, vystáhovalectvo alebo azyl, ktoré boli zapríčinené najmä svetovými vojnami a zmenou národných hraníc. Pre strednú a východnú Európu je príznačný typ migrácie, pri ktorej sa nepresúvajú ľudia, ale hranice (angl. *borders moving across people*) V prípade Československa je to po druhej svetovej vojne napr. vyhnanie sudetských Nemcov, výmena obyvateľstva s Maďarskom, strata Podkarpatskej Rusi, politický exil medzi rokmi 1939 až 1989, či vznik dvoch samostatných štátov. Všetky tieto udalosti viedli k tzv. nútenej migrácii.

Príklad dobrovoľnej migrácie je zrejmý v 18. a 19. storočí, keď Slováci osídlovali oblasti južného a východného Uhorska. V súčasnosti sú to oblasti v Srbsku, Rumunsku a Maďarsku, kde žije najväčší počet zahraničných Slovákov. Na prelome 19. a 20. storočia prevažuje emigrácia do „nového sveta“, teda do Ameriky.

V období komunizmu bol okrem politicky motivovanej emigrácie prítomný aj migračný prúd smerom do Československa. V rámci východného bloku do-

chádzalo k výmenným študijným pobytom, ktorých sa zúčastňovali študenti z Ázie a Afriky. Tzv. „socialistická internacionálna pomoc“ bola regulovaná medzinárodnými dohodami.

Stredoeurópska migrácia mala tri základné znaky:

1. relatívnu ekonomickú a inštitucionálnu zaostalošť (voči západu)
2. relatívny dostatok práce
3. relatívnu nestabilitu vysokej etnickej diverzity populácie

Na migračné procesy v strednej Európe pôsobili rovnako politické udalosti ako dlhodobé politické faktory. Po roku 1989 sa zastavené alebo potlačené migračné vzorce opäťovne objavujú a nadväzujú na ekonomickú transformáciu krajín pod vplyvom globalizácie.

V tomto období sa prejavuje tzv. neúplná migrácia, teda nový typ pracovnej migrácie, ktorá nemá trvalý charakter. Status a postavenie migranta v nej nie sú stanovené jednoznačne. Táto migrácia má skôr prvky krátkodobej opakovanej migrácie (najčastejšie za prácou).

Otázka hraníc po r. 1989 nezmizla. Dôležitým medzníkom bolo rozdelenie Československa na dva samostatné štáty: Slovenskú republiku a Českú republiku. Keďže medzi oboma štátmi existovali silné väzby (rodinné, spoločenské a i.), oba štáty si dohodli nadstandardné podmienky vstupu a pobytu osôb na ich území. Napr. občania Slovenska mohli pracovať a bývať na území Česka za rovnakých podmienok ako občania tohto štátu, bez pracovných obmedzení a s nárokom na sociálnu ochranu. V období vstupu Slovenska do EÚ mala hranica s Českou republikou zvláštny status, pretože bola označená za najpriepustnejšiu³.

Okrem tejto hranice má Slovensko na juhu špecifickú hranicu s Maďarskom, ktorá spája agrárnu slovenskú časť s priemyselne orientovaným severom Maďarska, čo stimuluje pracovnú migráciu obyvateľov tejto oblasti, podobne ako k tomu dochádza na severe Slovenska, na hranici s Poľskom, i keď v menej výraznej miere.

Počas 90. rokov 20. storočia sa prejavil špecifický druh migrácie v priestore strednej Európy, a to tzv. *nákupná migrácia*. Týka sa to obdobia, keď veľké nákupné reťazce neponúkali svoj tovar priamo na území týchto krajín, čo podporilo cezhraničnú turistiku. Nejde však o typ migračnej mobility, skôr o špecifický príklad, ktorý tu nastal.

Vstup do EÚ neotvoril len hranice na západ, ale viedol aj k opačnému prípadu, a to k uzavretiu hranice smerom na východ. Týkalo sa to obyvateľov tzv. tretích krajín, ktorí by mohli cez územia strednej Európy prechádzať do vyspelých krajín Európy. Uzaváranie sprevádzalo sprísňovanie vízovej povin-

---

³ Stredoeurópske krajinám boli označené ako tzv. *buffer zone*, teda nárazníková zóna medzi Východom a Západom Európy.

nosti a rušenie bezvízových povinností (napr. Slovenska s Ukrajinou⁴). Na tejto hranici dochádza k zadržiavaniu nelegálnych migrantov, z ktorých väčšina pochádza z krajín ako Afganistan, Irak, Čína a India. Je však náročné určiť presne, či počet odhalených prípadov súvisí so zvýšeným počtom migrantov alebo so sprísnením opatrení na odhaľovanie nelegálnej migrácie, ktoré prijala cudzinecká polícia.

Z hľadiska štatistik EÚ je Slovensko vnímané stále ako krajina exportujúca nelegálnych migrantov do EÚ, čo súvisí s tým, že v štatistikách sa uvádzajú počet nelegálnych odhalených migrantov, ktoré sú interpretované ako pomerne vysoké čísla (1/4 až 1/3 zo všetkých prichádzajúcich na Slovensko) a chýba údaj o imigrácii. V počte udelených azylov je Slovensko na konci zoznamu členských krajín EÚ.

V slovenskej legislatíve je od roku 2004 rozlišované, či cudzinec pochádza z krajín EÚ alebo z krajiny tretieho sveta, čím sa výrazne zvýšil počet cudzincov na Slovensku. Najzastúpenejší sú cudzinci z krajín ako Česká republika, Maďarsko, Poľsko, Ukrajina, Nemecko, Rumunsko.

Migrácia v rámci krajín EÚ vrátane V4 by mala viesť k internacionalizácii pracovného trhu a k zvyšovaniu počtu integrovateľných migrantov v spoločnosti. Na príklade Slovenska pozorujeme, že chýba migračná doktrína štátu, teda tzv. koncepcia integračnej politiky štátu, ktorá by zahŕňala strategiu pracovnej migrácie, migráciu ako súčasť populácej politiky, štúdiu vplyvov migrácie na kultúrnu diverzitu krajiny s ohľadom na spoločenskú solidaritu a toleranciu.

Migrácia sa niekedy považuje za účinný nástroj na nepriaznivý populáčny vývoj. Operuje sa s možnosťou tzv. *kompenzačnej migrácie*, ktorá by mala pomôcť zmierniť ekonomický dopad starnutia populácie. V prípade Slovenska by napríklad bolo potrebné vykompenzovať straty v populácii regulovaným prírastkom migrantov, ktorý by v polovici 21. storočia mal byť niekolko stoviek tisíc obyvateľov (cca 600 tisíc). Takéto opatrenie si vyžaduje štátne konceptu, ktorá by musela brať do úvahy aj proporcionálne vyvážené vekové zloženie obyvateľstva. Migračné prírastky by tak museli byť oveľa vyššie a prevyšovali by terajší počet obyvateľov. Napr. v Česku by musel byť priemerný ročný prírastok obyvateľstva cca 1 milión osôb. Starnutie obyvateľstva v Európe je reálny proces, ktorý sa ukazuje ako nezvratný jav a dá sa vhodnými opatreniami len spomaliť. Aktuálne je namiesto sanácie výpadkov prírastku populácie skôr problémom nevhodná profesijná štruktúra majoritnej populácie.

---

⁴ Zavedenie víz s Ukrajinou nasledovalo tri roky po podpísaní bilaterálnej dohody medzi vládou Ukrajiny a vládou Slovenskej republiky o vzájomnom zamestnávaní občanov.

1.2 Kultúrne a sociálne aspeky migrácie

Kultúrna dimenzia integrácie predpokladá *pocit prináležitosti* (angl. *sense of belonging*) ku kultúre, ktorej sa migranti stávajú súčasťou. Tento pojem je spojený s dvomi kľúčovými termínmi: identitou a komunitou.

Začlenenie migrantov do spoločnosti prebieha na troch úrovniach: sociálno-ekonomickej, občiansko-politickej a kultúrnej.

Do konfliktu sa pritom dostávajú dve kategórie požiadaviek:

1. požiadavky usilujúce o občiansku rovnosť

(občiansko-politicá a sociálno-ekonomická integrácia)

2. rovnosť príležitostí a práva ochraňujúce kultúrnú identitu

(kultúrna integrácia)

Objavujú sa tvrdenia, že práve uchovávanie kultúrnych odlišností znevýhodňuje migrantov v dosahovaní ekonomickej a politickej rovnosti. Inštitúcie vždy preferujú dominantnú majoritnú kultúru. Pre kultúrnu integráciu je kľúčovou komunita.

Ako uvádza Z. Bauman, „komunita vyvoláva dobrý pocit: nech už znamená čokoľvek, je dobré „mať komunitu“, „patriť do komunity“ (...) Zdá sa nám, že komunita je vždy niečo dobré“ (...) „Ved’ kto by si neželal žiť medzi priateľskými a dobroprajnými ľuďmi, ktorým sa dá veriť a na ktorých sa dá spoľahnúť?“

Komunita predpokladá porozumenie, dôveru, bezpečnosť a dobrú vôle zúčastnených.

V skutočnej komunite neustále prebieha spor medzi individualitou a kolektivitou. Jej predpokladom je prirodzené vzájomné porozumenie, ktoré sa nedá dosiahnuť umelo. Všetci členovia by si mali rozumieť v základných smerodajných otázkach. Tento stav sa nedá docieliť násilne, ani prostredníctvom nátlaku.

Základnými znakmi komunity sú:

1. odlíšiteľnosť

2. malosť

3. sebestačnosť

Odlíšiteľnosť sa prejavuje cieľovým zameraním a vymedzením spomedzi os-tatných komunít, malosť zaručuje dohliadanie na aktivity a činnosť členov komunity, čo tiež ulahčuje komunikáciu. Sebestačnosť sa viaže k faktu, že členovia komunity si vedia väčšinu aktivít a činností zabezpečiť sami. Štvrtým kritériom bola v minulosti i homogenita, ktorá je však dnes nahradzana rozmanitosťou.

Tradičná úloha komunity sa však dostáva do stretu s novým pojmom – identita. „Vo chvíli, keď kolabuje komunita, je vynájdená identita,“ tvrdí Bau-

man. Identita vyžaduje odlišnosť, čím oslabuje jednoliatosť komunity. V súčasnosti preto vnímame skôr tzv. *neprítomnosť* komunity, ktorá by vyžadovala pevný a povinný záväzok spoločného konania.

Prikladom je *transmigrant*, teda *kozmopolitný človek* žijúci v exteritorialite, na území bez komunity. Nemá silné väzby s národom, ani s lokálnym prostredím. Nový globálny svetoobčan nesie novú globálnu kultúrnu syntézu a tvorí kanály medzi kultúrnymi oblasťami a tradíciami. Obýva tzv. *sociokultúrnu bublinu*, ktorá však nedokáže preniknúť do skutočnej kultúry. Takého svetoobčana by sme mohli charakterizovať ako predstaviteľa novej globálnej elity, prezentuje sa silnou pozíciou vo svojej oblasti a úspechom, má k dispozícii značný kapitál a asi tretinu svojho času trávi v zahraničí. Jeho pobyt sa obmedzuje na hotelové komplexy a kongresové sály, ktoré sú si podobné. Veľa času trávi v dopravných prostriedkoch, hoteloch a na stretnutiach s podobnými kozmopolitmi ako on. Na jednej strane si uvedomuje, že potrebuje ukotvenie v komunite, ale väčšinu času žije v území bez komunity. Stráži si svoju flexibilnú identitu a uznáva dve autority: tvrdenia expertov a reč čísel. Takíto svetoobčania pritom sami vytvárajú vlastnú *pseudokomunitu* rovnako zmýšľajúcich. Tento nový druh komunit však nemá reálne ukotvenie.

V kontraste s vyššie uvedeným stavom globálnej komunity je potrebné upriamiť pozornosť na *lokálne komunity* v meste, ktoré vykazujú odlišné znaky. Lokálna komunita tvorená občanmi jedného celku (obce, mestá a pod.), je založená na odlišných princípoch. Vychádza čiastočne z historickej tradície, podmienok a jej fungovanie má dosah na blízke okolie. Popri tom sa rozvíja aj smerom „von“, teda nadvázuje kontakty a väzby s podobnými celkami. V oveľa väčšej miere sú v nej prítomné vyššie uvedené znaky komunity. Migranti si svoje komunity vytvárajú v medzipriestore lokálnej a globálnej komunity. Oveľa silnejšie je v nich prítomný prvok identifikácie a nadobúdania identity, ktorá nie je daná, pevná a nemenná, ale, naopak, hovorí sa o tzv. *multiple identity*, teda o viacnásobnej identite. Žiadna kultúra nie je uzavretá a ohraňčená. Prejavuje sa určitými znakmi, na ktoré si migranti, prichádzajúci z iného kultúrneho prostredia, musia zvykať. Po príchode do novej krajiny prebieha proces *akulturácie*, čo neznamená automaticky stratu vlastnej kultúrnej identity, ktorá sa prejavuje napr. v komunitnom živote skupín migrantov, ale zároveň dochádza k interakciám s novým kultúrnym prostredím.

Problematický je skôr proces asimilácie, ktorý si vyžaduje prijatie noriem a kódov spoločnosti, ako aj stotožnenie sa s kultúrou krajiny, do ktorej prichádzajú. Z tohto tvrdenia vyplýva aj najčastejšie diskutovaný problém *multikulturalizmu*: spor o vzájomné spolužitie v čoraz rôznorodejších spoločenstvách.

1.2.1 Kultúrna identita

Ludská identita sa skladá z dvoch základných súčastí. Prvou je kolektívna príslušnosť, ktorú tvorí priesčník kolektívnych identít, prejavujúcich sa ako spoločenstvo. Druhá dôležitá časť spočíva v individuálnych vlastnostiach jednotlivca, čiže ide o autentickú identitu jedinca. Vo všeobecnosti je identita plastickým pojmom a prejavuje sa mnohorakosťou foriem. Spoločnosť ako taká tiež netvorí jednu kategóriu, do ktorej by bolo možné integrovať všetkých členov rovnako. Súčasťou identity je kultúra v podobe vzorcov správania (kulturných kódov), ale i v oblastiach, ako je spôsob života, základné hodnoty, normy a udržiavanie kultúrnych praktík.

Migranti, prichádzajúci do kultúrneho systému, môžu tieto kultúrne vzorce odmietať, pretože odporujú ich vlastným, ale tiež väčšinová spoločnosť môže prirodzene tvoriť hranice medzi „vlastným“ a „cudzím“. Spoločenstvo ako také je vnútorné diferencované, a preto aj jeho členovia môžu prejavovať pluralitu názorov na jednu tému. Členstvo a prijatie v komunite podmieňuje ochota akceptovať jej pravidlá a systém, no zároveň aj uvedomenie si faktu, že normy správania a hodnoty môžu byť úplne v protiklade kultúrnej identite. Príkladom je náboženstvo. Niektoré náboženstvá vyžadujú prísne dodržiavanie pravidiel, ktoré je nevyhnutné dodržiavať pre veriacich. Táto hlboká viera je súčasťou ich kultúrnej identity. V prípade príchodu do inej krajiny je možné, že majoritná spoločnosť nebude tolerantná k týmto prejavom, keď napr. zasahujú do pracovného života, preto je pre nich náročné byť v súlade so spoločnosťou a zároveň vlastnou tradíciou.

S. Abou rozlišuje kultúrnu identitu na troch úrovniach kultúry:

1. kultúru ako dedičstvo istej etnickej skupiny
2. kultúru ako dedičstvo národa
3. kultúru ako supranacionálny prejav istej komunity

Na prvej úrovni kultúra určitej entity prináleží istej skupine, národu, nadnárodnému spoločenstvu, komunite. Antropologicky je identita vo svojej podstate prepojená na etnicitu, avšak etnikum ako homogénny celok je často mystifikované⁵. V *etnickej skupine* je identita spojená s historickými skutočnosťami, ktoré ju formovali, ako aj so spoločným pôvodom jej členov. Preto sú jej základnými charakteristikami jazyk, náboženstvo a teritórium.

Druhú úroveň kultúrnej identity charakterizuje národná identita. *Národná identita* sa priamo viaže k národnému povedomiu, rozpadu ríš a vzniku teritoriálnych štátov. Ako naznačujú historické súvislosti, môžeme rozlísiť tri typy štátov a na ne nadväzujúce identity. V prvom je rade je to identita viažuca sa k národným štátom, ktoré sú späté s etnickým pôvodom. V druhom prípa-

⁵ Autori sa prikláňajú k názoru, že i v homogénnej skupine dochádza k diverzifikácii prejavov a z tohto dôvodu nie je možné prezentovať homogénne etnikum izolované, bez vzťahu k okoliu, iným prejavom kultúr, ako i k vnútornej diverzifikácii. Z tohto dôvodu je klasický koncept etnika ako uzavretej kultúrnej skupiny prekonaný.

de hovoríme o plurietnických štátoch, národnú identitu teda tvoria prvky dvoch či viacerých etník. V poslednom prípade vnímame národy, ktoré spájajú fragmenty viacerých etník, prejavujúce sa v národnej identite.

Etnikum je v kultúrnom koncepte pokladané za pôvodnú komunitu, ktorá bola pod vplyvom migrácie, historicko-spoločenskej situácie frakcionovaná do rôznych skupín a národov. Z tohto dôvodu je preferovanejší pojem *etnická skupina* ako pojem *etnikum*. Pojem národ je v právnom vnímaní považovaný za združenie ľudu, s hetero a/alebo homogénnou kultúrou, riadené štátnymi orgánmi. Sociológovia často považujú národ za kultúrne homogénnu entitu. V skutočnosti len málo teórii používa termíny národ a etnikum smerom do budúcnosti.

Kultúrna, etnická i národná identita sa navzájom prelínajú. V niektorých prípadoch (ako napr. v prípade Belgicka, Írska či Kanady) si všímame prejavy až tzv. etnokultúrnej identity, ktorá je nadradená nad etnickú a vykazuje vlastné špecifické črty. Kultúrnu identitu vnímame ako kolektívny fenomén, ktorý je zložený z viacerých vrstiev. Kolektívne vedomie príslušnosti k skupine sa odráža vo vedomí jedinca a prechádza do synchronickej dimenzie⁶. Kultúrna identita sa javí byť mobilnou, keďže je viazaná na príslušnosť jedinca k určitej kultúrnej entite. Každý človek ju môže pociťovať individuálne na viacerých úrovniach. Napr. obyvateľ Francúzska sa môže cítiť v rovnakej miere Európanom, Francúzom i Bretóncom. K tomuto procesu sebaidentifikácie s kolektívou identitou dochádza spontánne, pričom každý jedinec si tak vytvára svoju vlastnú skutočnú identitu.

Kultúrna identita naberá dynamiku a prejavuje sa pri kontakte odlišných kultúrnych skupín. Tento proces sa prejavuje nielen pri medzinárodnej migrácii, ale aj pri súžití rôznych kultúrnych skupín v rámci jedného štátu. Je tak výsledkom dobyvačných vojen z minulosti, kolonizácie, migrácie i imigrácie.

Proces *akulturácie*, ktorá je formou kultúrnej integrácie, prebieha medzi dominantnou kultúrou a inými/ostatnými kultúrami v dvoch úrovniach – v materiálnej a v duchovnej rovine. Jedinec najprv prijíma kultúru cez jej vonkajšie prejavy, následne spoznáva kultúrne kódy, ale až neskôr je schopný prijať pravidlá a hodnoty spoločnosti (často sú to až ďalšie generácie). Príkladom tejto zmeny kultúrnej identity je emigrant a jeho potomok, ktorí majú dve rozdielne identity, pretože obe sa formovali v dvoch odlišných kultúrnych prostrediach.

Kultúrna identita nie je nemenná. Je v neustálom procese, pretože každý jedinec prechádza sociokultúrnou premenou spojenou so zmenami v jeho hodnotovom rebríčku.

Kultúrna identita vzniká v skorom detstve procesom *enkulturácie* prostredníctvom komunikačných interakcií jedinca s kultúrnym prostredím. Takýto jedinec získava povedomie o relatívnej podobe hodnôt a univerzálnych aspek-

⁶ Synchronická dimenzia sa prejavuje v psychologickej rovine, keď si jedinec uvedomuje svoje zakorenenie do kultúrneho systému a viedie svoje konanie tak, aby bolo v súlade so systémom, ktorého je členom. Adaptácia na tento systém si vyžaduje poznanie noriem a hodnôt danej kultúrnej entity.

toch ľudského správania. Jeho identita je súborom postojov, pocitov a relatívne stabilných prejavov osobnosti, cez ktoré vníma a je vnímaný svojím okolím. Vďaka ukotveniu vo svojej identite ostáva slobodnou bytosťou v priestore a čase.

Identita tvorí jadro každej osobnosti. Každý jedinec si uvedomuje hranice vlastnej identity a vďaka kultúrnej homogenizácii sa cíti byť uzrozumený a uzemnený s vlastným kultúrnym systémom. Exkluzivita jedinečnosti kultúrnej identity je pozitívne vnímaná spoločnosťou.

Interkultúrna identita prekonáva kultúrnu identitu viažucu sa na jednu kultúru. Zahŕňa vitálny komponent emocionálnej identifikácie nelimitovaný jednou sociálnou skupinou alebo kultúrou. Fenomén identity je úzko spätý s interkulturnalitou a interkulturnymi aktivitami, najmä komunikáciou, ktorá prináša výzvy a konfrontácie. Individuálna interkultúrna identita vedie jedinca k tomu, že striktne vymedzená kultúrna a sociálna kategória sa stráca. Vnútorný posun vedie k obohateniu a rozšíreniu osobnosti. H. A. Maslow tento posun nazýva sebaaktualizáciou osobnosti. Každý jedinec, ktorý sa vedomie rozhodne, resp. je vedený k rozvoju svojej interkultúrnej identity, prechádza určitými fázami transformácie. Tento proces je vysoko individuálny najmä v prípade migrantov, ktorí nemusia byť pripravení na iné kultúrne prostredie.

Osobnostný rozvoj interkultúrnej identity jedinca je nevyhnutný napr. pre aktívnu participáciu na medzinárodných projektoch resp. pre prácu v medzinárodných tímcach (ako bolo uvedené v príklade transmigrantov). Okrem profesionálnych kompetencií a schopnosti adaptácie na nové prostredie, sa kultúrna interakcia stáva *kľúčovým elementom efektívnosti kooperácie*. Bez rozvoja interkultúrnej identity a interkulturnych kompetencií je jedinec limitovaný vo svojich možnostiach účasti na týchto medzikultúrnych aktivitách.

Priamy kontakt s príslušníkmi inej kultúry a snaha o vzájomnú spoluprácu je účinným nástrojom boja proti predstavám a nerovnosti príležitostí. Koncept interkulturnality stojí v opozícii voči idei jednej stálej a nemennej kultúre, vyjadruje dynamiku, ktorá vedie k transformácii kultúr. Z tohto dôvodu sa nedá redukovať len na porovnávanie kultúr. Interkulturnalita vytvára predpoklad pre interaktívne pole, v ktorom vzniká priestor pre komplexnejšiu analýzu charakteristických aspektov jednotlivých kultúr.

Z tohto pohľadu je interkulturnalita produktom odlišných interkulturnych identít, v ktorých sa spájajú odlišné kultúrne prostredia. Metodologicky je dôraz kladený na „ja“ (individuálnu identitu), ktoré sa prejavuje v komunikačnej dynamike. Komunikácia sa v tomto prípade nedá zredukovať na prenos informácií, ani na aktivitu kódovania – dekódovania. Je výsledkom permanentných procesov, zahŕňa veľké množstvo účastníkov komunikácie a kontextov. Pre jej realizáciu je nevyhnutné poznanie lingvistických i kultúrnych kódov, avšak vyžaduje aj poznanie kultúry ako takej.

Pri komunikácii odlišných kultúrnych identít je potrebné vytvoriť nové kódy – *kultúrne hybridy* – ktoré nemusia byť vlastné ich pôvodnej kultúre, ale

v snahe o spoluprácu sú ochotné hľadať kompromisy. Táto kompetencia je závislá na schopnosti analýzy vlastnej kultúry a jej „prehĺbenia“. Interkultúrna identita totiž predpokladá rozvinuté vnímanie konceptu kultúry a jeho praktické využitie v reálnych situáciach.

Problémom rozvoja interkultúrnej identity je najmä etnocentrizmus, ktorý je, slovami J. Prúchu, charakterizovaný ako „*tendencia poznávať, hodnotiť, interpretovať okolity svet len z perspektívy kultúry vlastného etnického spoločenstva*“. Predpokladom etnocentrizmu je fakt, že všetci vidia veci rovnakým spôsobom, aký je vlastný našej kultúre. Chýba otvorenosť akceptovať odlišné kódy a rituály, keďže pri tomto strete cítime ohrozenie vlastnej kultúry.

Prijatie relativizmu a odcentralizovania sa od vlastnej kultúry je náročné. Transformácia na interkultúrnu identitu si vyžaduje kontakt s inými kultúrami, pričom nestačí pasívne prijímanie informácií. Otázkou je, do akej miery je migrant na túto situáciu pripravený.

Transformácia pozostáva podľa Š. Povchaniča (2010) zo 4 etáp:

1. redukcia iných vlastnými kultúrnymi kódmi
2. vstup do kultúrnych kódov iných
3. poznanie relatívneho charakteru kultúrnych kódov
4. vytvorenie medzikultúrneho priestoru

Kľúčovým elementom je zvládnutie medzikultúrneho stretu vo forme transformácie a relativizovania *kultúrnych hodnôt*. V prvej fáze je migrantom posudzovaná odlišná kultúra podľa kultúrnych kódov pôvodného systému, ne-skôr si začína uvedomovať odlišnosti a podobnosti, ako aj ich relatívnu povahu. Pokial' v tejto fáze prekoná obavy o ohrozenie vlastnej kultúry, tak necháva otvorený priestor pre vytvorenie interkultúrneho prostredia, v ktorom sa kultúry stávajú rovnocenné a schopné vzájomnej komunikácie. Tým dochádza k vzniku kultúrnej diverzity.

Interkultúrna identita predpokladá existenciu kultúrnej diverzity, ktorá sa podľa Š. Povchaniča vzťahuje k „*rozdielnej predstave času, priestoru, postojov tvárou v tvár profesionálnej alebo sociálnej hierarchii, zvykom a konvenciám*“. Podľa autora citátu, kultúrne prejavy môžu determinovať kultúrnu identitu a spôsobiť kultúrny šok. Ako jeho symptómy uvádza pocit vykorenenia a nostalgie, frustráciu, hnev, depresiu, letargiu, odmietanie komunity, jazyka a kultúry a taktiež oslabenie celkového zdravotného stavu.

Pocitu kultúrneho šoku predchádza obdobie eufórie a nasleduje po ňom fáza privykania si na iný kultúrny systém, akulturácia a stabilita v novom prostredí. Kultúrny šok je reakciou na iný kultúrny systém, ktorého pravidlá odporuju vnútornému nastaveniu migranta. Kultúrny šok je zvyčajne len prechodnou fázou. Niektorí jedinci tento kultúrny šok prekonajú, ale napriek tomu odmietajú prijatie kultúrnych či náboženských hodnôt iného systému a ostávajú pevne zakorenení vo vlastnej kultúre.

1.2.2 Multikulturalizmus

Multikulturalizmus sa stal v minulosti základnou tému kultúrnych štúdií, i keď podľa mnohých kritikov je to už nefunkčný model. Podľa V. Gažovej je to „*pluralitná hra kultúrnych rozdielov, ktorá na jednej strane vyžaduje popísat jednotlivé kultúrne fenomény, na druhej strane sa snaží hľadať jednotiace princípy kultúrnej produkcie. Tento koncept sa už dnes javí ako vyprázdený a je nahradzany práve pojмami interkulturality a transkulturnality*“.

Multikulturalizmus vychádza z:

1. následkov globálnych zmien (migrácií a ī.) a vzniku spoločností, pre ktoré je charakteristická kultúrna, rasová a etnická rôznorodosť, teda koexistencia heterogénnych kultúrnych vzorcov
2. politických snáh vlád zaistiť na svojich územiach rovnosť príležitostí pre príslušníkov odlišných kultúr, ktorí si chcú uchovať svoju kultúrnu identitu.

Multikulturalizmus sa niekedy považuje za následok postkolonializmu a globálnych zmien. Označuje sa za sprievodný znak demokracie a nateraz ostáva otvoreným a neukončeným fenoménom, ktorý kladie dôraz na kultúrnu inakosť, oslavu menšíň a kultúrne odlišnosti. Kultúrna identita sa v ľom stáva pomyslenou značkou sociálnej diferenciácie. V praxi je projektom súžitia kultúr, ktorý zatial neboli dostatočne preskúmaný. Predpokladá existenciu rôznych kultúr a akcentuje kultúrne diferenciácie. Jeho problémom je však snaha ukotviť kultúru, ohraničiť ju v dobe, keď vznikajú nové, zmiešané kultúry (hybrydy kultúry) presahujúce regionálnu i národnú úroveň.

Multikulturalizmus môžeme vnímať v dvoch kontextoch: ako kultúrno-historický fenomén a/alebo ako súčasnú situáciu. Napriek mnohým kritikom tohto konceptu, ako uvádzajú J. Darulová a K. Košťialová, je „*realitou stretávanie, prelínanie globálneho a lokálneho, pričom na jednej strane sa kultúrna rozmanitosť podporuje a na strane druhej rastie posilňovanie lokálnej kultúry a zdôrazňuje sa význam kultúrnej identity*“

Interkulturalita a multikulturalizmus sú dva úzko prepojené pojmy, ktoré sa z istého uhlu pohľadu navzájom dopĺňajú, ale taktiež sa vzájomne vylučujú. Pokiaľ multikulturalizmus vníma kultúry ako oddelené entity žijúce vedľa seba a vyzdvihuje uchovávanie ich jedinečnosti, tak interkulturalita sa pokúša najskôr vzájomné prepojenia medzi odlišnými kultúrnymi systémami. Súčasnosť ukazuje, že oba koncepty je potrebné neustále aktualizovať, oba koncepty majú tiež svojich kritikov i prívržencov. Avšak, je možné, že ich v skorej budúcnosti nahradí nový koncept, ktorý dokáže lepšie reagovať na rýchlo sa meniacu situáciu v globálnej kultúre.

1.2.3 Kultúrne hodnoty

Hodnoty zohrávali a zohrávajú dôležitú úlohu pri tvorbe a formovaní európskeho kultúrneho priestoru. Aj vďaka ich neustálemu hľadaniu a prehodnocovaniu bola Európa dejiskom ideologických, kultúrnych, spoločenských a náboženských prevratov. Hodnoty sú ukryté za mnohými historickými udalosťami, ovplyvňujú svetové dianie a sú príčinou mnohých konfliktov.

Prítomnosť, kvalitu a polaritu hodnôt zisťuje jedinec až v súvislostiach udalostí života. Hodnoty nemôžeme stotožňovať s vlastnosťami, ktoré človek zámerne prezentuje tak, ako by boli hodnotami. Hodnoty sa prejavujú v racionálnych, funkčných vzťahoch udalostí, poznatkov a ideí, ktoré sa menia. Práve táto rýchlosť meniacu povahu hodnôt spôsobuje relatívnosť hodnôt a hodnotových rebríčkov.

Pri prírodných katastrofách či zmenách politického režimu sa do popredia dostávajú často diametrálne odlišné hodnoty ako tie, ktoré boli platné dovtedy. Teória hodnotových polí vychádza z predpokladu, že hodnoty navzájom súvisia, tvoria celok a zmena v jednej oblasti sa automaticky prejaví aj v ostatných a upozorňuje na fakt, že pre človeka (konajúceho tak, aby uspokojil svoju potrebu) sa môže stať hodnotou čokoľvek. Preto sa, podľa V. Brožíka, hodnoty menia tak rýchlo, preto sa ľudia časom naučili diferencovať celé skupiny hodnôt podľa povahy rôznych funkcií, ktoré jedna a tá istá vec môže nadobúdať v živote ľudí.

Hodnota je výsledkom hodnotenia. Nič nemá hodnotu samo o sebe, ale nadobúda ju až procesom a v procese ľudskej činnosti. Tradícia stotožňovania hodnôt s normami je doteraz prítomná najmä v etike. Hodnotiace stanovisko sa prejavuje formou názoru, ktorý odráža vlastnú osobnú skúsenosť. Názor prezentuje mentálny postoj k hodnotám, človek si často osvojuje prevzaté názory a vzory a riadi sa nimi vo vlastnom konaní.

Treba rozlišovať vzory a vzorce správania (modely konania). Jedinec prisudzuje hodnotu podľa štandardov skupiny, rozlišuje to „dobré“ a to „zlé“ na základe týchto noriem. Každý jedinec (identita) má svoj vlastný osobný systém hodnôt, ktorý dopĺňa spoločný systém, ktorý zdieľa so svojím okolím, sociokultúrnou skupinou. Hodnotový systém spoločnosti je určený vzťahom človeka k svetu, jeho postavením vo svete, ako aj vzťahmi s okolím a motívmi jeho činností.

Pokiaľ tieto teoretické východiská aplikujeme v praxi, tak dnešnú spoločnosť označujeme ako **civilizáciu s vysokou úrovňou rizík a nebezpečenstiev**. Preukázateľne v nej dochádza ku kríze dôvery a zodpovednosti, čo sa často nazýva *krízou hodnôt* a hodnotových postojov. Hodnoty hrajú kľúčovú úlohu vo vývoji ľudskej spoločnosti, avšak k ich zneužívaniu dochádza v dobe technickej revolúcie, podobne ako v minulosti, keď boli hodnoty zneužívané ideológiami, ktoré odporovali ľudským právam či ľudskej dôstojnosti.

Dnes sa tento pocit stupňuje prehlbujúcim sa extrémizmom a terorizmom. Ako uvádza L. Tondl, „*rast nebezpečenstiev a taktiež ich rozsahu i dosahu je*

rovnako podstatne ovplyvnený tým, že súčasná civilizačná úroveň poskytuje neporovnatelne väčší a zhubnejší rozsah rizík a možnosti zneužitia využitím dostupných a disponibilných technických prostriedkov“. Hodnoty sú prítomné aj v zdanlivo nesúvisiacich prejavoch jedincov. Sú zneužívané radikálnymi skupinami, šíria sa virtuálnym priestorom a často sa stávajú príčinou sporov.

Rozhodovanie človeka je vždy voľbou medzi možným a prípustným (tolerovateľným), toto rozhodnutie uplatňuje a rešpektuje isté hodnoty a hodnotové postoje, ktoré sa prejavujú v spoločnosti vo forme noriem. Každá kultúra si vyvinula vlastný systém týchto noriem, ktoré sú predpokladom jej fungovania. Hodnoty a normy vedú spoločnosť k tzv. civilizovanému správaniu. Etičné, sociálne a kultúrne normy sú vzájomne prepojené a spájajú sa s globálnou hodnotou a kultúrnou atmosférou, ako aj jej tradíciami, predstavami a úlohami. Tieto normy vytvárajú funkčné hranice systému, ktoré by nemali byť prekročené.

Procesom komunikácie, porozumenia, adekvátneho prijatia a vhodnej interpretácie je možné takmer bezproblémové porozumenie hodnotám medzi odlišnými kultúrami. Nevyhnutným predpokladom je rešpektovanie odlišností v spoločensky tolerovateľnej miere a medziach. Hodnota platná v istej spoločnosti/komunite, nemusí byť považovaná za univerzálnu a je potrebné pripraviť možnosť výnimiek, čo vedie k uľahčeniu interkultúrnej komunikácie.

Jedným z najčastejších problémov pri konfrontácii hodnôt dvoch rozličných kultúrnych skupín sú odlišné sociálne vzory. Ak kedysi boli jasne určené roldové pozície, vzťahy a vymedzené úlohy jednotlivých členov v spoločnosti, tak dnes čelíme novým, neštandardným a neobvyklým situáciám, spojeným s globálnymi zmenami a technickou vyspelosťou, ktoré majú dosah na konanie jedinca či skupín.

Úloha vzdelávacieho systému by mala byť reagovať na tento stav a sprostredkovať študentom komplexné znalosti o spoločnosti, človeku a kultúre v najširšom zmysle, pretože neznalosť hodnôt môže byť zneužitá a manipulovateľná. Tolerantný hodnotový postoj by mal viesť k akceptovaniu permisívnych podmienok, teda zohľadneniu toho, či je aktivita/osoba možná, dovolená alebo aspoň tolerovateľná. Na neustálu dynamiku v tomto procese upozorňuje L. Tondl: „*Na tom nič nemení ani známa skutočnosť, že mnohé z toho, čo dnes považujeme za neprijateľné, nevhodné a dokonca často i škodlivé, bolo považované minulými generáciami za normálne, štandardné a úplne prijateľné*“.

Vývoj hodnôt a hodnotových postojov v dejinách ľudstva neboli pokojný ani bezproblémový, v histórii môžeme pozorovať, že vznikol z konfliktných konceptí, ktoré ovplyvnil kultúrny a civilizačný vývoj a odráža sa najmä v tvorbe kultúrnych, umeleckých a technických artefaktov. Celý vývoj rozvoja ľudského poznania bol sprevádzaný novými hodnotovými nárokmi a krízami.

Pri hodnotových postojoch je potrebné brať do úvahy ich alternatívnosť sprevádzanú hľadaním nových, lepších a dokonalejších konceptov. V minulosti

boli spoločenské a kultúrne hodnoty viazané na náboženstvo a silné rodinno-sociálne vzťahy, jedinec bol determinovaný výchovou v rodine, čo viedlo k znalosti pojmov ako čest, poctivosť či pravdovravnosť. Z toho vplývala aj hrdosť niektorých povolaní. Najmä ľudská solidarita bola považovaná za pozitívnu hodnotu.

Súčasná európska kultúra je z celkového pohľadu skôr indiferentnou a sama seba charakterizuje v abstraktných pojmoch ako sloboda, rovnosť, demokracia, solidarita, trvalý rozvoj a otvorený trh. Tzv. západná kultúra preferuje univerzálnosť kultúrnych hodnôt napriek tomu, že táto univerzálnosť sa neodráža na chode a riadení jednotlivých štátov. Rôznorodosť systémov vedie k uznávaniu odlišných hodnôt.

Ku kultúrnej fragmentácii dnes dochádza už vo vnútri štátov, kde vznikajú paralelné kultúrne fragmentované a pluralitné svety. Sloboda – jedna zo základných demokratických hodnôt – je v dnešnej spoločnosti spájaná prioritne s bezpečnosťou (teda ochranou pred teroristickou hrozbou). Ochrana štátu a neustále konflikty však destabilizujú ideu slobody ako univerzálnej hodnoty.

Dôležitým pojmom, ktorý sa spája s kultúrnou identitou, integráciou a spoločnosťou je *tolerantnosť*. Definujeme ju ako istú trpežlivosť voči správaniu a názorom iným, čo sa nejakým spôsobom odchyľuje od nami poznaného, od toho, čo všeobecne považujeme za priateľné, normálne.

Jej opakom je *intolerantnosť*. V 20. a 21. storočí dochádza k radikálnym zmenám, keď intolerantnosť prerastá do nenávisti, ničenia a likvidovania iných. Intolerantnosť nie je prítomná len v Európe, ale na celom svete. Prejavuje sa odmietaním odlišností a silnejúcim etnocentrizmom, teda nadhodnotením vlastnej kultúry nad ostatné a devalvovaním hodnôt iných kultúr. Intolerantnosť sa vo svojej podstate opiera o predsudky a negatívne stereotypy, najmä pokial sú to etické predsudky bez vlastnej osobnej skúsenosti. Často prerastá od negatívnych verbálnych prejavov, diskriminácie, až k fyzickému násiliu.

Tolerantnosť si vo svojej podstate vyžaduje platné, funkčné a rešpektované spoločenské normy, ktoré sa opierajú o stabilný sociálny systém. Pokial dochádza k jeho narušeniu, následky môžu viest k intolerantnosti. Tento jav je dnes prítomný v každej európskej kultúre a stáva sa tzv. chorobou spoločnosti, ktorá odmieta iné kultúry, prípadne nachádza svoje vzory v demagógiách minulosti.

Intolerantnosť súvisí aj s vnútornými psychickými procesmi človeka, keď sa stereotypy (najmä negatívne) dostávajú do sféry bežného uvažovania u týchto osôb a nie sú spochybňované vlastným kritickým myslením. Stereotypy nie sú len negatívne, pomáhajú kategorizovať a chápať veci, avšak pokial si na základe negatívnych stereotypov identifikujeme istú skupinu, naše predsudky voči nej vedú k nepriateľstvu a často nie sú racionálne odôvodniteľné.

Jedným z najčastejších prejavov intolerantnosti v súčasnej spoločnosti je **rasizmus**. Pojem rasa je pôvodne biologický termín, ktorý sa viaže na anato-

mické odlišnosti v ľudskom rode. Z tohto predpokladu boli odvodené tri základné ľudské rasy. Pojem rasa je v tomto poňatí neutrálny a vedecký termín. Rozdelenie ľudstva na rasy malo oveľa širší dopad na spoločnosť, keďže viedlo k vzniku búrlivých diskusií o rozdieloch medzi rasami nebiologického a nevedeckého charakteru.

J. Prúcha píše: „*Rasizmus je súhrnné označenie pre také konanie, ktoré prekračuje obyčajné vnímanie rasových odlišností a pretvára sa na nepriateľské aktivity voči príslušníkom inej rasy, ktoré sa prejavujú v diskriminácii, v agresívnom správaní (verbálnom alebo fyzickom)*“ Táto definícia sa však viaže len na priame ohrozovanie členov jednej rasovej skupiny inou rasovou skupinou. O rasizme môžeme podľa J. Prúchu hovoriť len vtedy, ak je jeho prejavom jasná a zrejmá diskriminácia inej rasovej skupiny.

V dnešnej spoločnosti sa pojmom rasizmus stotožňuje s pojmom rasová diskriminácia, pričom nie je nevyhnutné, aby sa prejavovala v kolektívnej identite skupiny. Rasizmus môžeme pozorovať aj v prípade jednotlivca, ktorý vstupuje do spoločenstva s rasovými predsudkami. Rasové konflikty sú dnes často súčasťou iných interkultúrnych konfliktov.

Druhým najvýraznejším prejavom intolerantnosti podľa J. Prúchu je **diskriminácia**: „*Diskriminácia sa týka negatívnych akcií, ktoré vyplývajú z predsudku. Niekto, kto je pod vplyvom predsudku, sa môže za určitých situácií dopúšťať diskriminácie. Ked' sa predsudky darí držať pod kontrolou spoločnosti, potom sa nepremieňajú na diskriminačné akty*“. Diskriminácia sa môže prejavovať nielen vo viditeľných podobách, ale častokrát je skrytá. Niekoľko je jej výsledkom agresívny čin alebo prerastá do chronického štátia, v ktorom sa diskriminačné prejavy viažu ku kultúre istej sociálnej skupiny (napr. migrantov).

Intolerantnosť prejavujúca sa negatívnymi stereotypmi, predsudkami, rasizmom či diskrimináciou je nebezpečným fenoménom v spoločnosti, ktorý vedie ku ďalším kultúrnym konfliktom, neznášanlivosti, terorizmu či náboženskému fundamentalizmu. Aj z tohto dôvodu sa podporujú aktivity súvisiace s osvetou a akvizíciou interkultúrnych kompetencií už na základných školách. Každý jedinec v dnešnom globalizovanom svete čeli novým situáciám a jeho kultúrna identita sa postupne pretvára na interkultúrnu.

Jedným z príkladom odlišného vnímania kultúrnych hodnôt a obsahov pojmov je napr. interpretácia pojmu odvaha. Odvaha, nazývaná aj cnosťou hrdinov, má viesť k službe, spoločnej a šľachetnej veci, či altruistickému správaniu a je vnímaná pozitívne. V súčasnosti sa odvaha prejavuje aj pri kultúrnych konfliktoch ako uvádzajú nasledovný úryvok A. Comte-Sponvilla:

„*Predstavme si skôr dvoch teroristov, z ktorých každý vyhodí v čase mieru do vzduchu lietadlo plné dovolenkárov. Ako neopovrhovať tým, ktorý to urobí zo zeme a nepodstúpi nijaké nebezpečenstvo, väčšmi ako tým, ktorý zostal v lietadle a zahynul poznajúc príčinu ako iný cestujúci? U týchto dvoch jedincov sa dajú predpokladať podobné pohnútky, napríklad ideolo-*

gické, ako aj to, že ich činy budú mať, pokial’ ide o obete, rovnaké následky. Pripustíme, že následky sú prveľmi ľažké a tie pohnútky prveľmi sporné na to, aby sa jedny dali ospravedlniť druhými: inak povedané, dvaja atentátnici sú morálne odsúdenia hodní. Jeden z našich dvoch teroristov pridá však k činu zbabelosť, lebo vie, že mu nehrozí žiadne nebezpečenstvo, druhý odvahu, lebo vie, že zomrie. Čo to mení na veci? Zopakujme, že nič, pokial’ ide o obete. Lenže pokial’ ide o mužov, čo umiestňujú bombu? Odvaha proti zbabelosti“.

1.2.4 Kultúrne bariéry

Pri prekonávaní kultúrnych bariér je okrem pochopenia iného kultúrneho systému a hodnôt, nevyhnutné prekonať aj kultúrny šok a vyrovnáť sa s kultúrnou diverzitou, ktorá podvedome ohrozenie ukotvenie v našej vlastnej kultúre. Podľa Simmelovho konceptu cudzinca je cudzinec je členom skupiny, ktorý koná tak, ako je to bežné v jeho vlastnej kultúre, ale svojím konaním sa odlišuje od hostiteľskej skupiny.

Cudzinec je v novej kultúre limitovaný svojím strachom, pretože sa musí vyrovnáť s tým, že je všade „nový“. Tento strach môže vzbudzovať aj vo svojom okolí, ktoré nevie ako na „to nové“ reagovať. Keďže spoločnosť sa v rámci jeho prijatia snaží hľadať podobnosť namiesto odlišnosti, môže to viesť k opačnému efektu, keď to, čo je pre cudzinca bežné, okolie šokuje. Či už je to intenzita prejavov emócií alebo jeho zvyky či životný štýl.

F. E. Jandt rozlišuje 6 kultúrnych bariér:

1. strach/obavy
2. podobnosť namiesto odlišnosti
3. etnocentrizmus
4. stereotypy a predsudky
5. neverbálne chybné interpretácie
6. jazyk

Negatívnym prejavom uzavretia kultúry je etnocentrizmus, ktorý môže viesť až ku kultúrnej krátkozrakosti a uprednostňovaniu vlastnej kultúry. Stret s inou kultúrou potom vedie k extrémnej obrane vlastnej kultúry. Na základe nepochopenia vznikajú predsudky a posilňovanie negatívnych stereotypov, ktoré sa viažu na celú skupinu. Pri interkultúrnej komunikácii s cudzincom môže dôjsť aj k nesprávnemu pochopeniu neverbálnych i verbálnych prejavov. Nesprávna interpretácia rovnakých znakov, gest či symbolov s odlišným významom vedie k vzniku interkultúrnych nedorozumení.

Aj použitie jazyka, najmä výber nevhodných jazykových prostriedkov, môže byť veľkou bariérou. Pri rozdielnom využívaní jazykových i neverbálnych prostriedkov sa môže i zdanlivo nepatrny odlišný aspekt zmeniť na neprekonateľnú prekážku v komunikácii.

V neposlednom rade by sme k šiestim základným bariéram priradili ešte jednu, a tou je rozdiel v kultúrnych hodnotách. Postoje a ľudské konanie priamo závisí od hodnôt. Pri ich ignorovaní a bez snahy o hlbšie pochopenie majoritnej kultúre je komunikácia a integrácia vopred predurčená na neúspech.

Použitá literatúra

- ABOU, S.: *Communautés et Sociétés*. Beyrouth 2011.
- BADE, K. J.: *Evropa v pohybu*. Praha 2005.
- BANAŠ, M. et. al.: *Narratives of Ethnic Identity, Migration and Politics*. Kraków 2013.
- BARŠA, P.: *Politická teorie multikulturalizmu*. Brno 1999.
- BAUMAN, Z.: *Globalizace*. Praha 1999.
- BAUMAN, Z.: *Komunita. Hľadanie bezpečia vo svete bez istôt*. Bratislava 2006.
- BAUMAN, Z.: *Cizinci před branami*. Olomouc 2017.
- BIELIK, F.: *Vystahovalectvo a život krajanov vo svete*. Martin 1982.
- BIELIK, F. et. al.: *Slováci vo svete*. Martin 1980.
- BITUŠÍKOVÁ, A. et. al.: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku II. Cudzinci medzi nami*. Banská Bystrica 2009.
- BITUŠÍKOVÁ, A. et. al.: *Kultúrna a sociálna diverzita na Slovensku III. Spoločenská zmena a adaptácia*. Banská Bystrica 2013.
- BROŽÍK, V.: *Hodnotové orientácie*. Nitra 2007.
- COMTE-SPONVILLE, A.: *Malá rozprava o veľkých cnotiach*. Bratislava 1999.
- DARULOVÁ, J., KOŠTIALOVÁ, K.: *Multikultúrnosť a multietnicita*. Banská Bystrica 2010.
- DIVINSKÝ, B.: *Zahraničná migrácia v Slovenskej republike. Vývojové trendy od roku 2000*. Bratislava 2007.
- GALLOVÁ-KRIGLEROVÁ, E. et al.: *Migranti. Nový pohľad na staré problémy*. Bratislava 2009.
- GAŽOVÁ, V. *Aktuálne problémy kultúrnej praxe*. [cit. 2017-10-05]. Dostupné online: <http://ospkop.cz/dokumenty/category/5-archiv-dokumentu?...epsu...gazova>.
- HOREHÁJ, J.: *Svetová ekonomika*. Banská Bystrica 2009.
- JANDT, F. E.: *An Introduction to Intercultural Communication*. London 2010.
- LUTHER, D.: *Migrácie a Slovensko. Diverzita ako faktor transformácií identít*. Bratislava 2006.
- MAJEROVÁ, D.: *Migračné a integračné procesy v globálnom veľkomeste*. Banská Bystrica 2016.
- MANNING, P., TRIMMER, T.: *Migration in World History*. London – New York 2013.
- MASLOW, H. A.: *Ku psychológii bytia*. Modra 2000.
- MOREE, D.: *Základy interkulturního soužití*. Praha 2015.
- POVCHANIČ, Š.: *Culture et Communication interculturelle*. Bratislava 2010.
- POVCHANIČ, Š.: *Initiation à la communication interculturelle*. Bratislava 2012.
- PRŮCHA, J.: *Interkulturní komunikace*. Praha 2010.
- PUTNAM, R. D.: *Democracies in Flux. The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. New York 2002.
- ROLNÝ, I., LACINA, L.: *Globalizace, etika, ekonomika*. Boskovice 2001.
- SIMMEL, G.: *The Stranger*. [cit. 2014-06-25]. Dostupné na: http://midiacidada.org/img/O_Estrangeiro_SIMMEL.pdf
- SUCHÁNKOVÁ, H. et al.: *Multikulturné v teórii a praxi*. Ústí nad Labem 2013.
- TONDL, L.: *O aplikacích etických hodnot a hodnotových postojů I*. Banská Bystrica 2010. [CD-ROM].

2 Národnostný princíp a politika transferu obyvateľstva v 20. storočí (teoretické východiská a európske súvislosti problematiky)

Etnické konflikty a s nimi súvisiace transfery obyvateľstva (*population exchange*) sú nepochybne produkтом moderných národov a ideológie nacionalizmu, ktorý vzhľadom na svoj emocionálny náboj mobilizuje masy. Samotná národnostná ideológia sa v priebehu 19. storočia vyvíjala a naberala na masovosti i agresivite. Z pôvodne povzneseného národnostného nacionalizmu typu „*risorgimenta*“ (nestaval národ proti národu, ale spájal národy *in tyranos contra tyranos* – utláčaní proti utláčateľom; zastával myšlienku rovnosti národov) sa s postupujúcou masovosťou národného uvedomenia vyvinul integrálny národnostný nacionalizmus. Staval národy proti sebe (cielenou machiavolistickou politikou *sacro egoismo*), zdôrazňoval fiktívnu biologickú kmeňovú pospolitosť a smeroval k národnostne monolitnému štátu. Národné myslenie sa stalo myšlením kolektívnym, ktoré zatlačovalo jedinca a jeho individuálnu zodpovednosť. V klíme chýbajúcej individuálnej zodpovednosti a v opojení kolektívnej hystérie sa darilo najťažším zločinom. Národnostné nedorozumenia posilňovali sociálne rozdiely. Charakteristickou zložkou integrálneho národnostného národnostného národnostného homogénneho štátu k separácii etník, transferom a etnickým čistkám.

K paradigmám budovania národného štátu patri grécka proklamácia nezávislosti na Osmanskej ríše v roku 1822, ktorej následkom sa stali masakre a výmeny tureckého a gréckeho obyvateľstva. Celou svojou váhou sa následne Európa vrútila do obdobia transferov obyvateľstva. Tie prvopočiatocne explodovali v oblasti „východnej otázky“ na prelome 19. – 20. storočia v etnicko-religióznej podobe.

Už v tej dobe sa prevencia masakov a národnostných konfliktov začala hľadať v separácii a vysídlení národnostných skupín do iných oblastí s úmyslom vytvoriť národnostne homogénne celky. Myšlienka výmeny obyvateľstva bola po prvýkrát formulovaná bavorským úradníkom Siegfriedem Lichtenstädt-erom v roku 1898. Lichtenstädtova publikácia *Die Zukunft der Türkei* (uveřejnená pod pseudonymom Dr. Mehemed Emin Efendi) bola inšpirovaná masakrami spojenými s grécko-tureckou vojnou v rokoch 1896 – 1897, ako aj vzburami, ktoré vypukli v českej časti Rakúsko-Uhorska v dôsledku Badeniho jazykových nariadení. Lichtenstädt navrhoval opatrenia, ktoré mali zabrániť ukrutnostiam v národnostne zmiešaných oblastiach, ku ktorým – podľa jeho názoru – malo jedného dňa zákonite dôjsť. Nebol ďaleko od pravdy.

Pritom ani neboli jediným. Idea etnicky motivovaného presídlenia menší – transferu obyvateľstva – sa čoraz častejšie dostávala do povedomia vtedajších

publicistov a štátников. Len krátko pred prvou svetovou vojnou bola dokonca na dobrovoľnej báze, navrhovaná v oblasti balkánskeho bojiska (po balkánskych vojnách z rokov 1912 – 1913). Išlo o návrhy presídlenia medzi Tureckom a balkánskymi štátmi, najmä s Bulharskom. V dôsledku vypuknutia Veľkej vojny sa však tieto plány napokon nerealizovali.

Počas 1. svetovej vojny došlo k dovtedy pre európsku spoločnosť neuveriteľným hrôzam genocídy zo strany Osmanskej ríše voči kresťanským menšinám na svojom teritóriu. Prvý masový odsun uskutočnili mladoturci hrozivou deportáciou kresťanských Arménov zo severných pohraničných území do púští Sýrie a Mezopotámie. Obefami tejto a ďalších „očistných“ akcií sa stalo približne 1,5 mil. Arménov (gregoriánov, arménokatolíkov i protestantov) a 250 tisíc Asýrčanov (nestoriánov, monofyzitských jakobitov a chaldejských katolíkov). Európa zostala šokovaná a tento precedens vyžadoval adekvátné riešenie. Diplomati začali hľadať cesty zachovania mieru v etnicky zmiešaných oblastiach.

Takáto „strategická“ deportácia však nebola počas Veľkej vojny jedinou. Nielen na východných okrajoch Európy, ale aj z jednej z najstarších európskych kultúrnych oblastí – z Trentina – bolo v roku 1915 po vstupe Talianska do vojny po boku Dohody deportovaných 130 000 Talianov z frontovej línie do rôznych oblastí Rakúsko-Uhorska. Viedenská vojenská administratíva zdôvodnila deportáciu tým, že ide o potenciálnych nepriateľov (po vojne sa však väčšina Talianov vrátila do svojho domova).

Jedným z riešení sa ponúkala *teória transplantácie*, ktorú v roku 1915 rozpracoval švajčiarsky lekár, antropológ a etnológ francúzskeho pôvodu Georg Montandon v brožúre *Frontières Nationales*. Táto metóda tvorby moderných národných štátov predpokladala oddelenie etnických menšín – transplantáciu, čo malo zaručiť stabilitu týchto štátov. V zásade bola to priama cesta k realizácii koncepcie etnickej homogénnosti národného štátu v prirodzených sídelných hraniciach bez národnostných menšín: „*Na to, aby bolo možné dosiahnuť trvalého mieru, bolo by potrebné v začínajúcim veku národností dať novým národným štátom, s ktorými je potrebné počítať, prirodzené hranice, ktoré by bolo možné spoľahlivo brániť. Tých, ktorí nepatria k príslušnému štátnejmu národu, by bolo potrebné „masovo presídlit*“, alebo zo štátu *vykázať – bez vlastníckeho či dokonca návštevníckeho práva v doterajšom štáte*“. Táto Montandonova desivá vízia akoby predvídala budúcu neľudskú brutalitu 20. storočia. To, čo G. Montandon pomenoval ako *transplantation massive*, t. j. masové presídlenie, sa neskôr stalo skutočnosťou.

Napriek tomu sa základom versaillského systému stal *národnostný princíp* usporiadania nových štátov, súčasťou ktorého bolo aj „právo národov na riešenie otázky svojho osudu“ – t. j. *princíp sebaurčenia národov*.

Obidva princípy boli chápané ako víťazstvo idey slobody, rešpektu práv malých národov a demokracie. Len málokto si v tej dobe uvedomoval odlišný charakter spomenutých princípov. Napokon sa takáto politika v praktickej

rovine mohla realizovať iba sčasti, keďže sa už na samotnej versaillskej konferencii ukázalo, že národné hranice, predovšetkým v stredoeurópskom priestore, prakticky nie je možné vytýciť. Ako podčiarkol V. Chyský, „*vzhľadom na pestré etnické premiešanie strednej a východnej Európy bol etnický homogénny štát v tejto časti kontinentu len zbožným prianím*“ (zo 60 mil. občanov novovzniknutých „národných štátov“ 25 mil. tvorili národnostné menšiny). Pokračoval tak problém národnostných menšíň, ktoré sa stávali súčasťou nových štátov, Poľska, Československej republiky, Maďarska, Rumunska atď. Z uvedeného dôvodu boli na riešenie tohto problému predložené dva varianty: prvý navrhoval *presídlenie menšíň*, druhý zasa *garanciu slobodného vývoja národnostných menšíň*.

Na konferencii vo Versailles však zvíťazila koncepcia ochrany práv etnických, rasových a náboženských menšíň, nie myšlienka presídlení. Novovzniknuté štáty mali však so zaobchádzaním s menšinami, pokial' by chceli siahnuť k etnickým čistkám cestou transferu obyvateľstva, takpovediac zviazané ruky. Medzinárodné spoločenstvo tieto štáty uznalo až vtedy, keď sa spomenutá ochrana stala riadnou súčasťou ich právneho systému. Inak povedané, menšiny nesmeli byť ani násilne asimilované do štátnych národov, no rovnako nesmeli byť vypovedané z krajiny. Povinnosť chrániť menšiny kritizovali niektoré štáty ako obmedzenie svojej suverenity a uplatňovali ju skôr neochotne.

Koncepcii versaillskej ochrany menšíň bolo možné vytýkať mnoho, no ako princíp a regulačný nástroj znamenala krok správnym smerom. Spôsobom bola schopnou ďalšieho rozvíjania, k čomu však nedošlo. V dôsledku toho, ako sa neskôr ukázalo, systém ochrany práv národnostných menšíň začal zlyhávať a nebola schopná predísť konfliktom. Nedosiahlo normalizáciu vzťahov medzi minoritami a národmi v krajinách strednej a východnej Európy. Zlyhanie systému práv ochrany národnostných menšíň sa v prvej polovici 20. storočia ukázalo na zjavnej neschopnosti Spoločnosti národov zabrániť prenasledovaniu Židov v Tretej ríši.

Medzitým sa odhodlali k presídleniu národnostných a náboženských menšíň po 1. svetovej vojne len na Balkáne. Ich základom sa stala turecko-bulharská zmluva z novembra 1913 ohľadom výmeny obyvateľstva v pohraničných oblastiach, grécko-bulharská konvencia vzájomnej výmeny obyvateľstva podpísaná v novembri 1919 v Neuilly-sur-Seine a podobná grécko-turecká konvencia, ktorá sa zrodila v júli 1923 v Lausanne. Posledná z uvedených prakticky už v počiatkoch naštrbila princíp ochrany práv menšíň zakotvený vo versaillskom systéme a stala sa *precedensom* pre neskoršie výmeny obyvateľstva.

Výmena obyvateľstva na základe Lausanskej zmluvy je azda najznámejšou. Bola prezentovaná ako jedna z najväčších exemplárnych výmen obyvateľstva v dejinách Európy, hoci často aj nesprávne interpretovaná.

Je všeobecne známe, že na juhovýchode Európy, tam, kde svetová vojna pokračovala grécko-tureckou vojnou (1919 – 1922) a kde v dôsledku gréckej

porážky utečenci – tureckí kresťania predovšetkým gréckej etnickej príslušnosti – znášali neľudské podmienky, bola na medzinárodný nátlak a podľa zmluvy z Lausanne uskutočnená myšlienka nútenej konfesionálno-etickej výmeny obyvateľstva medzi Gréckom a Tureckom. Účasť na tomto riešení mal v neposlednom rade komisár Spoločnosti národov pre utečencov prof. Fridtjof Nansen, neskôr nositeľ Nobelovej ceny mieru.

Konferencia v Lausanne začala v novembri 1922 v súvislosti s revíziou Sérreského mieru s Tureckom, ktorá by zároveň vyriešila otázku kresťanských menšína (najmä Arménov a Grékov v Turecku). Predstavitelia tureckej Kemalovej vlády odmietli riešiť arménsku otázku a v prípade Grékov sa vrátili k predvojnovému plánu Mladoturkov na výmenu obyvateľstva. Teraz však trvali na tom, aby bola povinná. Prerokovanie týchto otázok trvalo celú zimu 1922 – 1923. Anatólski Gréci medzitým nesmierne trpeli, a to ako v priebehu deportácií, tak po príchode do gréckych zberných táborov na pevnine a na ostrovoch. Lausannská zmluva podpísaná 24. júla 1923 okrem iného obsahovala klauzulu o povinnom odchode muslimského obyvateľstva z Grécka do Turecka⁷ (Turkov, Albáncov, Tatárov, Meglenoromunov, Pomakov i gréckych muslimov) a kresťanského obyvateľstva usadeného v tureckej Anatólii do Grécka.⁸ Stanovila taktiež, že na presídlení 1,2 – 1,5 mil. kresťanov (anatólskych Grékov), a 350 tis. muslimov (Turkov žijúcich prevažne v Macedónsku) budú dohliadať zmiešané komisie.

Menej známe sú fakty, že v prípade presídlenia Grékov išlo už len o ich zvyšky. Okrem počtu 290 tisíc osôb boli, v dobe podpisania lausanskej konvencie, všetci z Turecka vyhnaní a živorili v utečeneckých táboroch alebo improvizovaných zariadeniach v Grécke a na ostrovoch. Ako vyhlásil grécky ministerský predseda Eleftherios Venizelos: „*Vyhnanie gréckych obyvateľov Malej Ázie nebolo dôsledkom dohody o výmene, ale došlo k nemu ešte pred jeho podpísaním. Dostal som hľavne súhlas Turecka vystaňovať tureckých muslimov, aby bolo možné gréckym vyhnancom poskytnúť domov*“. Za zmienku stojí, že Grékov, presídľujúcich sa z Turecka, sa grécka vláda rozhodla usídliať na egejskom pobreží. Aby získala potrebný priestor, začala s masívnym vyháňaním tamojšieho bulharského obyvateľstva. Nastal ich masový exodus. Celkovo od konca 1. svetovej vojny do roku 1923 odišlo z egejského pobrežia Trácie a Macedónska odhadom asi 100 tisíc Bulharov.

Lausannská zmluva problém menšína vyriešila len čiastočne. Počet gréckych obyvateľov Istanbulu postupne klesal a do roku 1955 v meste zostalo už len približne 100 tisíc Grékov. Viacerí z nich boli vyháňaní v dôsledku pogromov. Lausannská zmluva tak umožnila, naopak, dokončiť etnické čistky a legalizovala zámer Turkov etnicky a konfesionálne homogenizovať Anatóliu. Aj keď akcia bola uskutočnená pod medzinárodným dozorom, došlo pri nej k mnohým excesom z hľadiska ľudskosti a len sčasti zmiernila ťažký osud gréckych utečencov. Ich životné podmienky sa stabilizovali až na konci

⁷ Výnimku predstavovala oblasť západnej Trácie.

⁸ Výnimkou bola v tomto prípade oblasť Istanbulu.

20. rokov 20. storočia vďaka spoločnému úsiliu medzinárodného Červeného kríža, gréckej vlády a amerických úradov. V dohode zakotvené ustanovenia o kompenzáciách, ktoré utečenci mali dostať, neboli nikdy naplnené.

Balkánske udalosti boli vtedajšou európskou verejnosťou charakterizované ako jedinečný, neopakovateľný jav, ako výnimka a nutné zlo. Lord George Curzon, ktorý na konferencii viedol britskú delegáciu a neúspešne presadzoval opatrenia, aby nedošlo k vytrhnutiu početných národnostných skupín z prostredia, v ktorom žili oddávna, kritizoval výmenu ako „*jednoducho zlé a nemravné riešenie, za ktoré bude svet ďalších sto rokov len ťažko platiť*“.

Podľa vlastných slov sa hanbil, že bol nútenský sa na ňom podieľať. Žiadnenie z vtedajších popredných politikov sa neodvážil predložiť podobný projekt presídlenia národnostných menšíňa v iných oblastiach Európy okrem Balkánu. Samotná balkánska skúsenosť sa v tej dobe vnímala ako negatívna, berúc do úvahy aj veľké ekonomicke a sociálne výdavky transferu. Vzhľadom k svojej surovosti bol transfer považovaný za riešenie skôr orientálne a napríklad pre strednú Európu nevhodné a aj neúčinné.⁹

Ako realistické sa pre riešenie menšinových problémov v 20. rokoch a na začiatku 30. rokov 20. storočia javili ani nie tak zmeny hraníc a presídľovanie obyvateľstva, ale bud' ochrana menšíň alebo nanajvýš skrytá forma ich asimilácie. Až cieľavedomé rozbitie versailleského systému v dôsledku Hitlerovej politiky opäťovne oživilo úzkostlivo využívaný nástroj zmeny hraníc, a to v dôsledku Berlínom presadzovanej politiky vytvorenia jedného nemeckého národného štátu. Základnou tézou tohto posunu bolo premiestnenie hranice štátu tak, aby sa čo najviac kryla s hranicami nemeckého národa. Vo vzťahu k spojeneckému Taliansku však tento model neboli použiteľný, preto sa volilo presídlenie južných Tirolcov (etnických Nemcov) do Ríše. Hoci toto riešenie prinieslo málo trvalé výsledky, v širších súvislostiach signalizovalo určitý prototyp presídľovacej politiky v strednej Európe. Zreteľne sa tak ukázalo, že metóda presídlenia nie je použiteľná len v Oriente.

Približne od tej doby sa k riešeniu konfliktov spojených s minoritnými problémami veľmi dobre ponúkala alternatíva zmeny hraníc alebo výmeny obyvateľstva, respektíve *kombinácia oboch týchto metód*, ako to bolo v prípade mníchovskej arbitráže.¹⁰ Najväčšmi sa to ukázalo prijatím tejto myšlienky britskou zahraničnou politikou, ktorá bezprostredne po sudetskem probléme medzi Nemeckom a Československom zvažovala, či pre maďarsko-

⁹ Masívna migrácia sa po 1. svetovej vojne netýkala iba Balkánu, ale dotkla sa aj stredoeurópskeho priestoru. V rokoch 1917 – 1923 do Nemecka prišlo približne 100 tisíc Nemcov z Ruska, 440 tisíc Nemcov opustilo územie nového poľského štátu, 40 tisíc Československo, 120 tisíc po veľkej vojne znova francúzske Alsasko a Lotrinsko a 20 tisíc Nemcov reemigrovalo z bývalých kolónií.

¹⁰ V novembri 1938 bola medzi ČSR a Nemeckom uzavorená dohoda o otázkach štátneho občianstva a presídlenia obyvateľstva, ktoré vychádzali z „*pripojenia sudetonemeckých území k Nemeckej ríši*“. Táto zmluva okrem iného poskytovala možnosť osobám nemeckej národnosti, bývajúcim mimo odstúpených území, presídiť sa za určitých podmienok na územie „*pripojené*“ k Ríši.

rumunský spor odporučiť jedno alebo druhé riešenie, respektíve v súvislosti s nemeckými nárokmi voči Poľsku (Koridor, Horné Sliezsko) už otvorené navrhovala menšinový problém odstrániť cestou transferu obyvateľstva, zhruba podľa tirolského modelu.

V dlhodobej perspektíve aj svetová verejná mienka začala meniť svoju polarizáciu. Experiment niekdajšieho exemplárneho transferu obyvateľstva na Balkáne sa aj napriek všetkým komplikáciám začal interpretovať a prezentovať ako do značnej miery výhodný pre Grécko a Turecko. Bralo sa do úvahy to, že oba štáty sa stali nacionálne a nábožensky do značnej miery homogénnejšie a prispeli tak k obmedzeniu vnútrostátnych etnických a náboženských konfliktov, ku ktorým by pravdepodobne dochádzalo intenzívnejšie, keby Gréci a Turci (teda kresťania a moslimovia) žili vo veľkom počte v bezprostrednej blízkosti. Napokon o všeobecnom prijatí myšlienky „*vyvážania*“ svedčí skutočnosť, že aj v priebehu druhej svetovej vojny zaznievala argumentácia o výmene obyvateľstva v podivuhodnej zhode na oboch bojujúcich stranách.

Ešte v dobe pred vypuknutím 2. svetovej vojny sa otázka výmeny obyvateľstva riešila aj v mimoeurópskom priestore v súvislosti s arabsko-židovským konfliktom na Blízkom východe. O myšlienke transferu arabského a židovského obyvateľstva sa rokovalo v júli 1937, kedy bola sformulovaná ako jedno z odporúčaní britskej štátnej komisie pod vedením lorda Pila (tzv. Pilova komisia). Navrhovala sa podobná výmena obyvateľstva, aká sa uskutočnila medzi Gréckom a Tureckom začiatkom 20. rokov 20. storočia, v otázke premiestnenia dvoch etník – židovského a arabského – a to v medziach štátov, ktoré sa plánovali založiť na teritóriu, na ktorý sa v rokoch 1920 – 1947 vzťahoval britský mandát.

Už v roku 1937 bol totiž antagonizmus dvoch etník predkladateľom správy britskej komisie zrejmí. Tí poukázali, že „*existencia Židov v arabskom štáte a Arabov v židovskom štáte bude, bezpochyby, najväčšou prekážkou pre úspešné uskutočnenie plánu Rozdelenia*“. Preto autori správy plne podporovali transfer, predvídajúc skutočnosť, že „*aby Rozdelenie (teritórií – pozn. aut.) bolo efektívne, musí obsahovať viac, ako len vymedzenie hraníc a ustanovenie štátov. Skôr alebo neskôr bude potrebný transfer území a, pokial je to možné, výmena obyvateľstva*“. Tá sa mala realizovať pod britským dohľadom a s mandátom Spoločenstva národov.

Zároveň britská Pilova komisia sa vo svojej správe z roku 1937 dotkla aj reakcií svetového spoločenstva na grécko-turecký transfer, uskutočnený na podnet komisára Spoločnosti národov pre utečencov F. Nansena: „*Svojho času profesor Nansen bol vystavený kritike za nehumánnosť jeho návrhu a samotný proces vytvoril obrovské ťažkosti mase ľudí. Odvaha gréckych a tureckých politických predstaviteľov podielajúcich sa na transfere bola ovenčená samotným výsledkom. Pred transferom boli grécke a turecké menšiny neustálym problémom. Po transfere bol vred plne odstránený...*“ Myšlienka výmeny obyvateľstva na Blízkom Východe sa otvárala ešte dvakrát

– v roku 1944 labouristickou stranou a v októbri 1945 exprezidentom USA Herbertom Hooverom. K realizácii transferu v dobe zakladania Izraela však nedošlo, keďže väčšina lídrov arabských štátov zaujala krajne negatívne stanovisko.

Napriek tomu dve európske totalitné veľmoci – Sovietsky zväz a nacistické Nemecko – vtelili politiku transferu a etnických čistiek do štátnej ideológie a praxe, čim vtlačili svoju pečať dejinám Európy 20. storočia.

* * *

Zvratom v otázke zásad morálnosti uskutočnenia transferu obyvateľstva sa stala nepochybne cesta k druhej svetovej vojne a samotná vojna, ako podnet na prehodnotenie systému ochrany menších nastoleného v poversaillskej Európe. V Hitlerovom prejave v Ríšskom sneme 6. októbra 1939, v ktorom ohlasoval presídľovanie na Východe, sa okrem rasovej ideológie objavila dôverne známa motivácia transferov. Presídlenie malo z celej stredovýchodnej Európy v prvom rade vyčleniť „*zlomky nemeckého národa*“, a tým odstrániť zdroje napäťa. Výsledkom mali v konečnom rezultáte byť „*lepšie rozhraničovacie línie*“ ako doteraz. Inými slovami to znamenalo, že štátne hranice by mali vymedzovať a zahrňovať, pokial' možno, homogénne národné štáty. Uvedený Hitlerov prejav tvoril vcelku vedomú propagandistickú predohru k novej lavíne presídľovaní skupín nemeckého obyvateľstva zo susedných východoeurópskych krajín na základe presídlovacích zmlúv (pod heslom *heim ins Reich*, t. j. domov do Ríše).

Nemeckom propagovaný inštitút výmeny obyvateľstva sa celkom zreteľne naplnil v prvých rokoch 2. svetovej vojny, konkrétnie už v jej prvých mesiacoch. Po tzv. štvrtom delení Poľska v septembri 1939 a v súvislosti s vymedzením novovytvorených nemecko-sovietskych hraníc došlo k dohode medzi vládou Sovietskeho zväzu a vládou Nemecka o výmene obyvateľstva. Neskôr Berlín otvoril otázku presídlenia nemeckého obyvateľstva aj v priestore juhovýchodnej Európy, najmä z Rumunska, Bulharska a Juhoslávie, a tiež – po dohode s Mussolinim – už spomínané presídlenie etnických Nemcov z južného Tirolska. Vzájomná výmena obyvateľstva medzi Nemeckom a ZSSR je však menej známa a jej význam je aj často podceňovaný.

V rámci rokovania o štátnej hranici medzi Nemeckom a ZSSR, ktoré prebiehali 28. septembra 1939 v Moskve, bol Viačeslavom Molotovom a Joachimom von Ribbentropom podpísaný „Dôverný protokol“ o vzájomnej výmene obyvateľstva. Na jednej strane išlo o presídlenie etnických Nemcov z pobaltských štátov, Besarabie, severnej a južnej Bukoviny, Haliče a Volynie do Tretej ríše. V protokole sa podotýkalo: „*Vláda ZSSR nebude brániť nemeckým občanom a iným osobám nemeckého pôvodu, ktoré bývajú v jej záujmových sférach, ak prejavia vôle presídiť sa do Nemecka alebo do nemeckej záujmovej sféry. Bude súhlasit, že toto presídlenie bude uskutočňované splnomocnencami nemeckej vlády v súlade s kompetentnými predstaviteľmi*

miestnych vlád a nebudú dotknuté majetkové práva presídlencov“. Na druhej strane boli analogické opatrenia prijaté v súvislosti s presídlením ukrajinského, bieloruského a litovského obyvateľstva, ktoré sa ocitlo v medziach nemeckého vplyvu a ktorému sa ponúkala možnosť presídlieť sa do ZSSR. Celkovo k výmene obyvateľstva medzi dvoma štátmi bolo podpísaných viacero bilaterálnych dokumentov.

Nemeckou snahou bolo evakuovať nemecké obyvateľstvo a zachrániť ho pred represiami a deportáciami NKVD v tých oblastiach, ktoré boli anektované ZSSR. Išlo o východnú časť bývalého Poľska, Estónsko, Lotyšsko, Litvu a Besarábiu – oblasti, kde mal sovietsky represívny aparát „plné ruky práce“ v procese sovietizácie anektovaných území. Nemecké obyvateľstvo tak stalo pred osudovým rozhodnutím: buď padnúť do rúk sovietskemu NKVD alebo sa presídlieť do nacistického Nemecka. Mnohí však dobrovoľne využili druhé ponúkajúce sa riešenie.¹¹ Podobne aj presídlenie osôb ukrajinskej, bieloruskej a litovskej národnosti do ZSSR sa dialo na dobrovoľných základoch, čo v konečnom dôsledku a v hlbšom prieniku poukazuje na skutočnosť, že hoci sa takáto výmena realizuje totalitnými režimami, môže niesť i pozitívne znaky (dobrovoľný charakter).

Vzájomnú výmenu obyvateľstva riadila zmiešaná sovietsko-nemecká komisia. 15. októbra 1939 bol podpísaný „Protokol o presídlení nemeckej národnostnej skupiny z Estónska do Nemeckej ríše“ a 30. novembra 1939 podobný protokol o presídlení Nemcov z Lotyšska. Medzitým na druhej strane v decembri 1939 až februári 1940 prebiehali rokovania a následne aj presídlenia Ukrajincov a Bielorusov z územia bývalého východného Poľska do ZSSR.¹² V júli 1940 prebiehali rokovania oboch strán ohľadom presídlenia Nemcov z Besarábie, Bukoviny a Volyně. Ako posledné, podľa dohody z 22. septembra 1940, začalo vzájomné presídlenie litovských Nemcov do Tretej ríše a poľských Litovcov na územie ZSSR. Skončilo sa tri mesiace pred nemecko-sovietskou vojnou.

V prvej etape presídlenia v roku 1939 Estónsko opustilo 65% Nemcov (okolo 144 000 osôb), Lotyšsko 80% (52 500 osôb). Podľa iných zdrojov v rokoch 1939 – 1940 pobaltské štáty opustilo ďalších asi 120 000 osôb, Volyn a Halič 128 000, Besarábiu 107 000, Severnú Bukovinu 45 000 (časť nemeckého obyvateľstva bola ešte dodatočne presídľovaná na prelome rokov 1940 – 1941), Litvu – 35 000 a Narevskú oblasť 8 000 Nemcov.

¹¹ Popri tom v niektorých prípadoch presídlenia bol uskutočňovaný otvorený propagandistický tlak, ako to bolo napríklad v Besarábii. Boli zaznamenané aj prípady zastrašovania, keď nemeckí predstaviteľia hrozili popravou príbuzných v Nemecku v prípade nesúhlasu presídlieť sa. Hovorili o zámere ZSSR deportovať na Sibír všetkých sovietskych Nemcov, ktorí sa bránili presídleniu. Boli aj prípady, kedy sovietski Nemci odmietali zanechávať svoje domovy. Podľa mienky oboch strán sa však presídlenie Nemcov uskutočňovalo plynulo a organizované.

¹² Ich presídlenie bolo legislatívne opatrené Dohodou medzi vládou ZSSR a vládou Nemecka „o evakuácii ukrajinského a bieloruského obyvateľstva z územia bývalého Poľska, ktoré prešlo v zónu štátnych záujmov Nemecka, a nemeckého obyvateľstva z teritória bývalého Poľska, ktoré prešlo do sféry štátnych záujmov ZSSR“, podpísanou 16. novembra 1939 v Moskve.

Popri uvedených údajoch bol počet Ukrajincov, Bielorusov a Litovcov, ktorí sa presídlili do ZSSR, zanedbateľný. Išlo o približne 9 000 Ukrajincov, predovšetkým tých, ktorí sa obávali nemeckých represálií v Generálnom gubernáte, tiež prívržencov komunizmu, rusofilov a pod. Po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny v roku 1941 sa časť z nich vrátila späť. Počet presídlených Bielorusov a Litovcov doposiaľ nie je známy a odhaduje sa na niekoľko tisíc.

Mimo presídlenia sa ocitli Nemci z ostatných častí ZSSR, ako aj z autonómnej republiky povolžských Nemcov. O nich Berlín neprejavoval záujem z čisto pragmatických dôvodov. Po plánovanom vojenskom obsadení ZSSR mali uskutočňovať germanizáciu územia spolu s „čistými Árijcami“ z Nemecka.

Tí sovietski Nemci, ktorí neprejavili záujem o presídlenia do Ríše, boli ešte pred tesným začiatkom vojny deportovaní do vnútrozemia ZSSR. Išlo najmä o nemecké obyvateľstvo z pohraničného územia Ukrajiny. Po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny v roku 1941 došlo k rozsiahlym vnútrostátnym deportáciám sovietskych Nemcov z európskej časti ZSSR (najmä z ostatného teritória Ukrajiny, Krymu a Povolžia) a Zakaukazska za Ural a do stredoázijských republík. Autonómna republika povolžských Nemcov bola v auguste 1941 administratívne zrušená.

Pritom sovietski Nemci neboli jediní. V rokoch 1943 – 1944 rovnaký osud postihol aj ďalšie tzv. nespoľahlivé národy a etníká v ZSSR. Išlo predovšetkým o sovietskych Grékov, Bulharov, Kalmykov, Karačajcov, Čečencov, Ingušov, meschetských Turkov, Balkarov a krymských Tatárov, ktorí podľahli vnútrostátnym deportáciám na stalinsko-berijovský spôsob.

* * *

Napriek tvrdeniam, že transfer národov ako prostriedok riešenia problému národnostných menšíň je charakteristický skôr pre totalitné štáty, už v priebehu 2. svetovej vojny sa ukázalo, že idea masových presídlení, a to najmä presídlenia Nemcov zo strednej Európy, našla svojich prívržencov medzi demokratickými politickými kruhmi viacerých krajín (F. D. Roosevelt, W. Churchill, E. Beneš atď.). Nepochybne k tomu prispelo rozčarование zo systému ochrany práv národnostných menšíň, ktorý skrachoval koncom 30. rokov 20. storočia, a aj samotný fakt vyostrenia konfliktov medzi národmi, ktoré storočia žili jeden vedľa druhého.

Nové vnímanie otázky *exchanges of populations* vyplývalo zo skúsenosti s postupom nemeckej okupačnej moci nielen na východe Európy, ale rovnako aj z pokusu uviesť do súladu plány, ako v budúcnosti odvrátiť vojnu, spolu s myšlienkou zabrániť Nemecku v tom, aby opäť zmohutnelo, a napokon s myšlienkou kolektívneho potrestania Nemcov za vojnové zločiny nacistického vedenia. Zároveň to znamenalo, že od začiatku vojny sa koncepcie a neskôr aj hotové plány povojnového usporiadania vzťahovali jednak *na zmenu hraníc* (prinajmenšom anulovanie zmien uskutočnených po rokoch 1938 – 1939 a následne, predovšetkým od polovice roku 1941, keď bolo

potrebné brať ohľad na ZSSR, na oklieštenie ríšskeho územia na Východe) a jednak *na transfer obyvateľstva*. Toto vzájomné spojenie sa zakladalo na nadobudnutom presvedčení, že po vojne je potrebné brániť vnútorné stability štátov a mier medzi nimi.

Na sklonku 2. svetovej vojny a v dôsledku pohybu východného frontu sa do popredia dostávala predovšetkým otázka Poľska, ktoré prechádzalo podstatnými územnými zmenami (strata územia na východe anektovaných ZSSR v roku 1939 sa mala odškodniť ziskom nemeckých území na západe). V tejto súvislosti výmena obyvateľstva medzi Poľskom a ZSSR bola najpálčivejšia, hoci jej samotná realizácia sa uskutočňovala prevažne v povojsnovom období. Vzhľadom k tomu, že v podstate ide aj o prvú povojsnovú výmenu obyvateľstva v priestore strednej a východnej Európy, bola, domnievame sa, opäť istým precedensom (najmä čo sa týka rozsahu, intenzity a tiež tolerovania takéhoto transferu). Napokon, bola aj jasným dôkazom zmeneného politického vnímania v otázkach vzájomného spojenia zmeny hraníc a presídlenia obyvateľstva.

Plány západných spojencov v otázke presídlení na území Poľska sa objavili po uznaní nárokov ZSSR na anektovanú západnú Ukrajinu, západné Bielorusko a pobaltské štáty. Počas jednej z diskusií o budúcich hraniciach Poľska, ktoré prebiehali v Teheráne ku koncu roka 1943, sa Roosevelt opýtal Stalina, či sa zamýšľal nad výmenou obyvateľstva v regióne. Stalin, disponujúci rozsiahlymi skúsenosťami z masových presídlení v ZSSR, odpovedal, že vidí možnosť v uskutočnení podobných akcií. Známym je aj britský projekt doručený predsedovi poľskej exilovej vlády Stanisławovi Mikołajczykovi v januári 1944: „*Britská vláda vystupuje za silné, nezávislé, národne spojené Poľsko v hraniciach zhruba Curzonovej línie a línie na Odre. V tomto prípade by došlo k presídleniu všetkých Poliakov z východných rajónov krajiny a k návratu Poliakov, vyvezených z Poľska do Ruska, a taktiež k odstráneniu Ukrajincov a Bielorusov z Poľska. Na západe krajiny by došlo k vysídleniu Nemcov z Poľska*“. Riešenia národnostnej otázky na príklade Poľska v plnej miere vystihuje zmenené politické chápanie transferov obyvateľstva už v období vojny a po nej.

V podmienkach nemeckej okupácie národnostné problémy v Poľsku nabrali nový rozmer. Vojna zároveň vyostriла trenice medzi rôznymi národmi, a tak dovršila rozkol poľskej verejnosti na národnostnom princípe. Etnický antagonizmus tu dosahoval svoj vrchol už v posledných rokoch pred vojnou. Tragický osud poľských Židov neviedol k spolupráci medzi nimi a Poliakmi, hoci boli Poliakmi považovaní za skutočne jedinú menšinu, ktorá nekolaborovala s okupačným režimom. Ešte väčšie napätie dosiahli vzťahy Poliakov s inými národnostnými menšinami žijúcimi v medzivojsnovom Poľsku, zvlášť s Ukrajincami (v dôsledku eskalujúceho konfliktu na Volyni, ktorý vypukol v roku 1943 ako kulminácia poľsko-ukrajinského napäťia

z predchádzajúceho obdobia).¹³ Poľská exilová vláda a veliteľstvo *Armii Krajowej* si uvedomovali, že medzi Ukrajincami, Bielorusmi a Litovcami dominujú protipoľské nálady, avšak konkrétny program zmiernenia napäťa a spolunažívania s menšinami v povojnovom období nedokázali vypracovať. Obmedzili sa len na deklarácie všeobecného charakteru o právach národnostných menšíň. Program transferu národnostných menšíň sformulovali a prakticky realizovali až poľskí komunisti. Existencia veľkých nepoľských enkláv Ukrajincov (a tiež Bielorusov, Litovcov, Rusov, Rusínov) na východe a Nemcov na západe krajiny celkom nezypadala do ich plánov.

Jednoznačne to dokumentuje skutočnosť, že jedným z prvých krovov vlády ľavicových sôl poľského Výboru národného oslobodenia bolo podpísanie tzv. Lublinských dohôd (9. septembra 1944 so sovietskou Ukrajinou i Bieloruskom a 22. septembra 1944 so sovietskou Litvou) o vzájomnej výmene obyvateľstva, t. j. o presídlení Poliakov a Židov zo západných sovietskych zväzových republík (neskôr celkovo z územia ZSSR) do Poľska a súčasne vysídlení ukrajinského, bieloruského, litovského a i. obyvateľstva z Poľska v dobe po vytýčení novej poľsko-sovietskej hraničnej čiary po tzv. Curzonovej línií (*de facto* v júli 1944). Výsledkom tejto vzájomnej výmeny obyvateľstva bolo presídlenie viac ako 1,5 milióna Poliakov a poľských Židov zo sovietskych zväzových republík v rokoch 1944 – 1946 (mimo rámec presídlenia, resp. presídlujúcich sa neoficiálne ešte ďalších 300 tis.; celkovo tak 1,8 mil.) a súčasne presídlenie okolo 530 000 Ukrajincov, Bielorusov, Litovcov, Rusov a Rusínov do ZSSR.

Na druhej strane sa súčasne riešil nemecký problém na západe krajiny, a to rýchlym trojstupňovým plánom: teritoriálny zisk – vysídlenie – osídlenie. V čase oslobodenia Poľska sovietskou armádou začalo masívne vyháňanie Nemcov. Najprv na spôsob „divokého“ odsunu, od augusta 1945 v usporiadanejšej podobe (opierajúc sa o výsledky dohôd Veľkej trojky v Postupime) a na konci roku 1947 už len ako dodatočné odsuny. V oboch prvých prípadoch boli tieto sprevádzané brutalitou a hrubou „revolučnou“ silou masy poľského obyvateľstva, obsadzujúcej *ziemie odzyskane* a nemecké príbytky (vrátane majetku). V konečnom dôsledku v rokoch 1945 – 1947 bolo z Poľska vyhnaných a deportovaných okolo 7,08 mil. Nemcov, ktorí smerovali do okupačných zón povojnového Nemecka.

Výsledky tejto rozsiahlej výmeny a presídlenia obyvateľstva v Poľsku (1944 – 1947) sú ohromujúce a v konečnom rezultáte presiahli rozmerы grécko-tureckého experimentu po 1. svetovej vojne. Koniec vojny v Európe a rok 1945 sa tak stali zreteľným prelomom v otázke realizácie transferov obyvateľstva.

* * *

---

¹³ V dôsledku poľsko-ukrajinského konfliktu na Volyni v rokoch 1941 – 1943 utieklo do Poľska približne 300 000 Poliakov a podľa odhadov 50 až 60 tis. ich v dôsledku konfliktu zahynulo (na ukrajinskej strane zahynulo údajne 20 až 30 tis. osôb).

Ako demonštruje prípad Poľska, udalosti 2. svetovej vojny radikálne zmenili názory, presvedčenie a záväzky, zakotvené vo versaillskom systéme. Etnické transfery obyvateľstva strednej Európy v prvých povojnových rokoch 1945 – 1948, niekedy nazývané ako „*velké politické presídlenia národov*“, boli nielen dôsledkom vojny, následkom jaltsko-postupimského systému, veľmocenskej politiky, ale aj snahou o vytvorenie etnicky homogénnych štátov, krajín bez národnostných menšíň.

Samotná idea etnický čistého národného štátu bola taká účinná, že ochranu menšíň zakotvenú v Spoločnosti národov jej nástupkyňa Organizácia spojených národov (OSN) už po vojne neprevzala. „*Etnické menšiny považovali vedúci politici po skončení vojny za príčinu konfliktov per se, ktorú je potrebné nielen odstraňovať – napríklad integráciou do štátneho národa – ale pre budúcnosť sa ich radšej rovno vystrihať a v žiadnom prípade ich už neochraňovať.*“ V OSN namiesto starej (versaillskej) ochrany menšíň boli zakotvené pravidla ochrany všeobecných ľudských práv.

Vcelku však postoje vtedajších západných, ako aj východných (sovietskych) štátnikov k myšlienke tzv. etnický čistých štátov a transferov boli vo svojej podstate analogické a odobrujúce. Britský minister zahraničia Anthony Eden v máji 1944 poznamenal: „*Moja vlastná politika by bola taká, že v Európe by nemali byť žiadne národnostné menšiny*“. Celkovo o transferoch etník ako o „*hrdinských liečebných prostriedkoch*“ sa vyjadroval americký exprezident Herbert Hoover. Okrem iného vyhlásil: „*Tvrdosť odchodu inakam je sice veľká, avšak menšia ako trvalé utrpenie menšíň a trvalo sa opakujúce vojny*“.

Podobné stanovisko zastávala aj československá exilová vláda v Londýne na čele s prezidentom Edvardom Benešom. Už v roku 1941 Beneš uverejnil článok v revue *Nineteenth Century and After*, kde poznamenal: „*O probléme národnostných menšíň sa bude uvažovať systematickejšie a radikálnejšie než po poslednej vojne. Prijíjam zásadu presídlenia obyvateľstva*“. „*Otázka menšíň musí zmiznúť z budúcej obnovenej republiky a menšiny ako také nesmú existovať*,“ písal 21. septembra 1942 Benešov osobný tajomník Smutný v liste československému veľvyslancovi v Štokholme Kučerovi, čo *de facto* potvrdzuje vtedajší postoj československej vlády v exile. E. Beneš práve v etnickej pluralite ČSR videl príčiny Mnichova a z neho vyplývajúci zánik prvej republiky. Menšiny považoval za významný problém a potenciálny destabilizujúci činiteľ Československa, ktorého sa bolo potrebné v povojnovej obnovenej republike zbaviť. Túto ideu bol dokonca odhadlaný presadzovať aj napriek tomu, že „*československá demokracia bola vždy založená na opačnej zásade, v rámci ktorej na základe spravodlivého a slobodného poriadku, môžu občania rôznych národností žiť vedľa seba priateľsky*“.

Na rozdiel od váhavých poľských politikov československá exilová vláda v Londýne jasne vytýčila svoje ciele. Skupina expertov pri Ministerstve národnej obrany odporučila vypracovať projekt na realizáciu variantov vysídlenia menšíň z budúcej obnovenej republiky. Ten bol reálne vypra-

covaný a obsahoval nasledujúce formy odstránenia menšinového obyvateľstva v Československu: a) násilný – revolučný spôsob; b) jednostranne – po dohode s mocnosťami; c) výmena obyvateľstva so susednými štátmi; d) odstúpenie určitej časti územia aj s národnostnou menšinou bývajúcou na nej, plus presídlenie ďalšieho určitého počtu menšinového obyvateľstva.

S odstupom času, t. j. zo súčasného hľadiska, možno konštatovať, že Československo nasledovalo spôsob homogenizácie krajiny realizovaný v Poľsku, respektíve zjavne sú paralelky vývoja povojnovej národnostnej otázky v ČSR a Poľsku. Scenár, respektíve prvé tri varianty návrhu na odstránenie menšinového obyvateľstva z ČSR boli použité v plnej mieri. Stalo sa tak pri odsune Nemcov (viac ako 2,5 mil.) a výmene obyvateľstva s Maďarskom (89,6 tis. Maďarov vysťahovaných zo Slovenska a 73 tis. z Maďarska presťahovaných Slovákov). Tretí a posledný (štvrty) variant v modifikovanej podobe bol neskôr použitý na riešenie otázky rusínskej (dobovo ukrajinskej) menšiny na spôsob vzájomnej výmeny obyvateľstva so ZSSR (1945 – 1947), a tiež v súvislosti s vysídlením poľského obyvateľstva (na základe bilaterálnych protokolov) v rokoch 1948 – 1949. Československo (rovnako ako Poľsko) priznalo Židom v prvých povojnových rokoch právo na zotrvanie v krajinе, ale aj na emigráciu (skryte a intenzívne však podporovalo ich vystňovanie; v rokoch 1945 – 1949 sa z ČSR vysťahovalo okolo 27 000 Židov – takmer 40% z preživšej holokaust komunity). Podobne ako v Poľsku tu prebiehal proces repatriácie a reemigrácie a v otázke zahraničných Čechov a Slovákov vznikol oficiálny program na ich presídlenie do vlasti (akcia „Mať volá!“), dodatočne právne riešený medzištátnymi dohodami.

Podobnou „sebaocistou“ popri Poľsku a Československu prechádzali aj ďalšie štáty strednej a juhovýchodnej Európy. Už len vysídlenie 12 až 14 miliónov Nemcov z územia Poľska, Československa, Maďarska, Rumunska, Juhoslávie a ZSSR patrí k najväčšej a najrozsiahlejšej čistke v európskych dejinách. Postupimská konferencia, ktorá v súlade s požiadavkou poľskej a československej vlády v auguste 1945 transfer Nemcov schválila, už len potvrdila existujúci stav v prebiehajúcom tzv. divokom odsune a zabezpečila to, že presídlenie prebiehalo usporiadanejšie a menej brutálne. Paralela s uzavretím podmienok Lausannej zmluvy z júla 1923 je tu viac než očividná.

* * *

Pochopiteľne, v celom sledovanom období skúmanej otázky bolo aj veľmi veľa kritikov politiky transferu. V diskusiách o zmysluplnosti či nezmyselnosti presídľovaní s cieľom etnickej homogenizácie štátov, ktoré sa pred a po skončení vojny viedli v britskej a americkej verejnosti, zaznievali argumenty pre aj proti. Expert na dejiny migrácie Eugene Kulischer v roku 1946 poukazoval na to, že nie je možné racionálne zamlčovať negatívny charakter masových presídlení, a celkovo „žiadna umelá etnická segregácia nemôže byť trvalá a žiadny štát nie je možné udržať etnický čistý, t. j.

homogénny“. Myšlienka, že od výmeny obyvateľstva je možné očakávať upokojenie situácie, nebola odložená *ad acta* dokonca ani vtedy, keď skončili besnenie spojené s presunom obyvateľstva za 2. svetovej vojny a po nej. Svedčia o tom epizódy z rokov 1948 – 1949, keď diplomati (a opäť britskí) v súvislosti s riešením naliehavých problémov v oblasti Terstu a Macedónska diskutovali o prednostiach a nevýhodách výmeny obyvateľstva. Celkovo však v otázke povojnových transferov začala v nasledujúcim období prevládať skepsa, ktorá sa s odstupom času javí ako opodstatnená.

Dejiny, sledované zo širšej perspektívy, sú nepochybne veľmi dynamickým procesom. Podobne je to aj v súvislosti s percepciou otázky transferu obyvateľstva, ktorá nikdy nebola konštantnou záležitosťou. Napokon, ako ukázali balkánske udalosti z 90. rokov 20. storočia, ani Európa nie je uchránená pred etnickými konfliktami, ktoré, ako sa domnievali Európania, patrili do história čiernych stránok poslednej európskej, respektíve svetovej vojny. Práve v tomto kontexte sa objavil nový trend – vnímať otázku *transferov obyvateľstva* ako *čistku na obyvateľstvo*.

Termín „čistky“, resp. „etnické čistky“ je novotvarom. Prenikol do povedomia verejnosti v roku 1992 v priebehu prvej fázy bosnianskej vojny na Balkáne (ako kalk zo srbsko-chorvatského výrazu „*etničko čišćenje*“). Okamžite sa stal súčasťou medzinárodného slovníka zločinov pripisovaných najprv Srbsom a následne Chorvátom, bosnianskym muslimom a Albáncom – vzájomnej agresii a útokom zameraných na vyčistenie teritorií od cudzích etník (na spôsob masových poprav, vrážd a znásilňovanie civilistov), na ktoré agresori nárokovali. Novinári, predstaviteľia NATO, odborníci zaoberajúci sa medzinárodným právom a západní politici tento termín prevzali a používali veľmi výtrvalo, hoci ho niektorí komentátori od začiatku kritizovali ako nepresný, resp. ako zjemnenie pre genocídu. Predstaviteľia akademických kruhov ho najprv odmietali ako pojem, ktorý nevytvorila právna teória, ale novinárska prax.

Nie je možné nesúhlasiť, že termín „čistka“ je vo svojej podstate zavádzajúci. Inklinuje k pozitívnej konotácii čistoty a očistovania, avšak pokial sa aplikuje na obyvateľstvo, znamená utrpenie. Práve preto sa aj používa: je to eufemizmus, ktorý má zakryť trpkú pravdu. Čo je však dôležité – aj keď náplňou všetkých typov čistiek je odstránenie populácie, nie všetky formy *odstránenia* ľudí z istého územia je možné charakterizovať ako čistky.

V tomto ohľade aj „*odstránenie*“ je rovnako zavádzajúci termín ako „čistka“. Vlastne aj ďalší termín „*genocída*“ vo svojej podstate obsahuje odstránenie určitej populácie. Holokaust európskych Židov to jednoznačne dosvedčuje (oblasti zbavené Židov boli nacistami označované ako *Judenrein*, t. j. „očistene od Židov“). Sú však aj miernejšie formy odstránenia obyvateľstva, ako je *nátlak* na isté skupiny (kategórie) ľudí, aby opustili určité teritórium, aby sa vystáhovali, resp. emigrovali. Vedený je tak, že sa im zhoršia existenčné podmienky, až sa sami odhodlajú na odchod.

Podľa A. Bell-Fialkoffa „emigráciu pod nátlakom“ a „genocídu“ – tieto dva extrémy vo spektre čistiek – je možné považovať za hraničné terminologické prípady.

Emigrácia pod nátlakom, hoci sa aj stotožňuje s politickými čistkami a politickými utečencami utekajúcimi pred prenasledovaním (ako to bolo v Rusku a Španielsku za občianskych vojen, alebo v dôsledku politicky motivovanej invázie pri potlačení maďarskej revolúcie Sovietmi v roku 1956 či prepadnutí ČSR vojskami Varšavskej zmluvy v roku 1968), je však široko koncipovaným pojmom, a ľahko skĺzava do ekonomickej roviny. Príkladom toho je prevažná časť emigrácie z Európy v 19. a na začiatku 20. storočia (inde v celom 20. storočí), kedy zhoršené ekonomicke prostredie nútalo obyvateľov emigrovať. Takéto rozhodnutie, či už pod politickým alebo ekonomickým tlakom, však učinili dobrovoľne.

Genocída ako najvyšší stupeň kolektívneho násilia sa ukazuje ako zvláštna kategória (jej definícia vznikla za druhej svetovej vojny vďaka Raphaelovi Lemkinovi¹⁴⁾). Hoci termín „genocída“ sa len veľmi málo lísi od pojmu „čistka“ (etnická, rasová, náboženská atď.), sú to dva rôzne javy a podobne ako v prípade zabitia a vraždy tkvie podstatný rozdiel v úmysle zločin spáchať.

Genocída je plánované vyvražďovanie určitej etnickej, náboženskej alebo národnej skupiny osôb, alebo jej časti, a jej cieľom je teda národ, respektívne národy fyzicky zlikvidovať, t. j. vyhlaďať. Napriek tomu účelom čistky je odstrániť určitý národ z konkrétneho teritória (často s cieľom zbaviť sa ho a zmocniť sa jeho majetku aj územia). Preto čistka zahŕňa vo svojej podstate „presun“, „presídlenie“, „vysídlenie“, prípadne „transfer“, t. j. nútenej odchodu (odsunu) obyvateľstva, ktorý agresor dosiahne legálnymi či pololegálnymi prostriedkami. V opačnom prípade sa blíži ku genocíde a rozdiel je iba v pôvodnom úmysle, pretože teritórium sa „vyčistí“ (doslova a v prenesenom zmysle) krvou masovo vyvraždenej skupiny populácie.

Diferenciu medzi čistkou a genocídou komplikuje skutočnosť, že nútenej odsun/odstránenie sa len málokedy zrealizuje bez použitia hrubej, brutálnej sily. Vedľa je logické, že ľudia obývajúci určité územie len ľahko odídu zo svojej domoviny a dobrovoľne sa vzdajú svojich obydlí, majetku a mohýl svojich predkov. Vtedy dochádza k násiliu – agresor siahá k donucovacím prostriedkom, mnoho príslušníkov skupiny príde o život a čistka sa tak premení na genocídu. A hoci nie je pôvodným zámerom prenasledované etnikum vyvraždiť, presuny často pripomínajú, alebo sa stávajú vyhľadzovacími akciami.

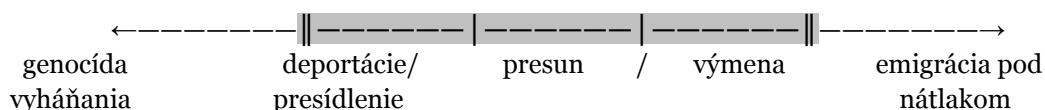
---

¹⁴ Výraz genocída (z gréc. *genos* – rod a lat. *cidium* – zabiť) prvýkrát použil Raphael Lemkin (1900 – 1959), americký právnik poľsko-židovského pôvodu, vo svojej knihe *Pravidlá Osi v okupovanej Európe* (*Axis Rule in Occupied Europe*), ktorá bola publikovaná v USA v roku 1944. V nej sa pokúsil o vyjadrenie toho, čo postihlo obete nacizmu. Uvedol nasledujúcu definíciu: „Genocídou rozumieme deštrukciu národa alebo etnickej skupiny, koordinovaný plán rozličných akcií smerujúcich k deštrukcii základných podmienok života národnostných skupín. Pritom tieto akcie nie sú namierene proti individuom ako takému, ale proti individuám, pretože sú príslušníkmi určitej skupiny“.

Sociológ Andrew Bell-Fialkoff definoval čistku medzi obyvateľstvom ako „*naplánované, zámerné odstránenie nežiaduceho obyvateľstva z istých území, a to obyvateľstva, ktoré sa líši jedným či viacerými charakteristickými rysmi, ako je etnický pôvod, náboženstvo, rasa, trieda alebo sexuálna preferencia*“. Aby mohlo byť odstránenie kvalifikované ako čistka, „*musia byť uvedené charakteristické črty jeho dôvodom*“.

ODSTRAŇOVANIE OBYVATEĽSTVA

transfer = čistka

Čistky tak pokrývajú širokú škálu javov, a to od genocídy na jednom konci, až k dobrovoľnej emigrácii pod nátlakom na konci druhom. Medzi týmito extrémami sa nachádzajú *deportácie a vyháňania, presuny a presídlenia, výmeny obyvateľstva*. Jedným slovom sa dajú pomenovať ako *transfer obyvateľstva*. To, čo však majú spoločné, je odstránenie nežiaducich ľudí z daného územia.

Jednotlivé javy, alebo – presnejšie – varianty transferov, ktoré vo svojej podstate obsahuje čistka, sa líšia mierou agresivity či intenzitou:

1. Miernejším variantom transplantácie je výmena obyvateľstva v rámci bilaterálnych alebo medzinárodných zmlúv.
2. Modifikáciou (prvého) je voľba vystáhovalectva (emigrácie) pod nátlakom.
3. Násilným variantom je presun či presídlenie, ale pod kontrolou.
4. Brutálnym variantom sú divoké vyhnanie a deportácie (často však cielene riadené zhora) vedúce k neľudským excesom.
5. Najbrutálnejšou metódou je genocída¹⁵ (vyhubenie, šoa, holokaust).

V posledných dvoch desaťročiach sa napriek všetkému podarilo pojmu „čistka“ obhájiť a vedecký podložiť ako relevantný nielen pre udalosti, ktoré sa odohrali na konci minulého storočia v krajinách bývalej Juhoslávie, ale aj pre iné nemenej desivé udalosti 20. storočia, ktoré etnickým čistkám na Balkáne predchádzali. Daytonsko-parízska dohoda z roku 1995, ktorá formálne ukončila vojnu v Bosne, má precedens v lausanskej zmluve (1923) a aj postupinskej dohode (1945). V širšom historickom kontexte je celkovým produkтом európskej idey etnický homogénneho štátu, vyvíjajúcej sa v prvej

¹⁵ V 80. rokoch 20. storočia americký politológ Rudolph J. Rummel zaviedol nový termín *democída*, aby tak vytvoril širší koncept, než je oficiálna definícia genocídy, t. j. zahrnul i formy vládnej vraždy. Podľa jeho kritérií spadajú do pojmu democída „*akékoľvek vraždy osôb alebo ľudí iniciované vládou, zahŕňajúce genocídu, politicídu (likvidáciu politických odporcov) a masové vraždenie*“.

polovici 20. storočia pod vplyvom exemplárnych transferov obyvateľstva po 1. svetovej vojne a v priebehu i po skončení 2. svetovej vojny, teda etnických čistiek v priamom slova zmysle.

* * *

Transfer obyvateľstva sa stal aktuálnym a v niektorých prípadoch žiadaným elementom dlhodobého urovnania medzištátnych konfliktov 20. storočia, obsahujúcich evidentný etnický element zápasu, aký nie je možné podceňovať. Nepochybne, transfer je veľmi bolestivým a trpkým procesom. Veľká skupina ľudí je násilne presídlená na nové miesto, zanecháva predchádzajúce bydlisko a musí začínať odznova.¹⁶ Skutočná príčina väzí vo *sfére etiky*. Existuje takmer jednotná mienka, že transfer je amorálным javom, a preto ho nie je možné používať pre riešenie politických problémov. Celkom je zrejmé, že ak by ideu transferu bolo možné izolovať z kontextu reálneho života a skúmať vo vákuu ideálneho sveta, podobné pohľady na transfer mohli by byť opodstatnené. Avšak rovnako prísne by bolo potrebné skúmať aj druhú stránku veci.

Na pomyselnú druhú misku váh by bolo potrebné umiestniť nekončiace sa rozpaľovanie etnickej nevraživosti, prejavy násilia, stovky tisíc zabitých, zranených a postihnutých, nekončiace utrpenie miliónov ľudí a stále hroziace konflikty na celom svete, aktuálne hlavne v krajinách tretieho sveta. Ako ukazujú štatistiky, v súčasnosti existuje vo svete viac ako 180 štátov a len okolo 20 z nich sú etnický homogénne (t. j. s 5% zastúpením menšinového obyvateľstva). Vo viac ako 40% štátov sveta žije 5 a viac národnostných menší. Celkovo je vo svete okolo 8 tis. veľkých a malých národov a všetka táto pestrosť etnickej štruktúry prirodzene vyvoláva problémy, protirečenia, napäťa a konflikty rôzneho druhu vo vzťahoch medzi národmi. V zásade, väčšina štátov sa môže stať arénou medzietnických konfliktov. Vedľa len v druhej polovici 20. storočia sa ich vo svete odohralo okolo 300. Podľa štatistiky OSN vnútropolitické konflikty (vrátane etnických konfliktov) si vyžiadali viac ľudských životov ako „klasické“ vojny.

Ako konštatuje A. Bell-Fialkoff, etnické konflikty sa dajú riešiť viacerými spôsobmi. Na jednom konci je oddelenie etnickej skupiny obývajúcej súvislé

¹⁶ Zmena domova vždy niesla citeľné dôsledky, či už išlo o dobrovoľné rozhodnutie – alebo o akt pod nátlakom a bez ohľadu na to, či to bolo na začiatku 20. storočia alebo na jeho konci. Veľmi zrozumiteľne tento fakt zaznamenal rakúsky spisovateľ židovského pôvodu Franz Werfel v románe *Štyridsať dní Musa Daghu (Mojžišovej hory)* z roku 1933, reflekujúcim genocídu Arménov v čase 1. svetovej vojny: „*Mnohého rozclivie už zmena bytu. Vždy zanechávame stratený kus vlastného života. Pre každého je veľkým rozhodnutím zameniť mesto za iné, krajinu, v ktorej bývam, za inú. Aj nenapraviteľný zločinec znáša ťažko cestu do zajatia, do väzenia. Ale mať menej práva ako zločinec, ktorý predsa požíva ochranu zákona! Byť vyháňaný znova a znova z príbytku, od práce, z toho všetkého, čo človek usilovnosťou za mnoho rokov vytvoril! Byť vydaný napospas nenávisti! Bez prípravy vyhodený na ázijské cesty, mať tisíce a tisíce mil' prachu, kamenia a bahna pred sebou. Vedieť, že už nikdy nenájdeš ľudský nocľah, že už nikdy nebudeš jest' za ľudským stolom. Ale to všetko ešte nič nie je. Byť nevoľnejším ako trestanec! Byť z národa vyhnancom, jedným z ľudí, vydaných napospas, ktorých ktokoľvek môže beztrestne zabiť...*“.

územie (hoci problémom je to, že len málo etnických území je kompaktne osídlených menšinami). Na druhom konci je dlhodobý asimilačný proces, avšak problémom je existujúci nacionalizmus. Ak zlyhajú všetky možné spôsoby na urovanie etnických či nacionálnych ohnísk napäťia, zostáva, podľa mienky autora, posledné riešenie – transfer obyvateľstva prostredníctvom premyslenej a vopred naplánovanej humanitárnej akcie pod dohľadom medzinárodných svetových organizácií. Hoci A. Bell-Fialkoff nevylučuje, že rozsah možných výsledkov a komplikácií je nepredvídateľný, zastáva názor, že zavrhovať túto možnosť by znamenalo odsúdiť v nasledujúcich generáciách milióny ľudí a ich potomkov na zbytočné utrpenie. Pri tom podotýka, že všetky dokončené odsuny obyvateľstva viedli v podstate k definitívnomu vyriešeniu etnických a politických problémov. Argumentuje prípadom českých krajín, ktoré po definitívnom vyriešení nemeckého problému po druhej svetovej vojne sú v súčasnosti dlhodobo stabilným a homogénnym štátom, ktorému nehrozia v dlhodobej perspektíve žiadne etnické konflikty. V tejto súvislosti napríklad zároveň konštatuje: „*Je možné preto urobiť záver, že odsun a výmena obyvateľstva sú ako politický nástroj na dosiahnutie trvalého mieru spravidla úspešné*“.

Zrejme je potrebné súhlasiť s historikom Normanom Naimarkom, že obdobie medziľudskej neznášanlivosti a etnických čistiek nie je minulosťou. História konfliktov a transferov v 20. storočí nedáva dôvod robiť si nádeje, že k nim v 21. storočí už nedôjde. Na Kaukaze, Blízkom východe a Balkáne sa etnické napätie a konflikty periodicky vyskytujú a zdá sa, že sa ešte dlho neskončia. Navyše hrozí, že vypuknú aj v ďalších oblastiach od nových postkomunistických krajín na Kaukaze a v Strednej Ázii až po modernizujúce sa územia od Turecka na západe cez Afganistan, Pakistan a južnú Áziu po Indonéziu na východe. Nemenej konfliktným a až extrémne nestabilným je aj africký kontinent. Dlhodobo si pred nimi nemôže byť istá žiadna krajina. Podľa N. Naimarka: „*Sklon k neznášanlivosti má, žiaľ, každá spoločnosť, takže si ho v sebe nosíme všetci*“. Avšak jedine vtedy, ak sa na všetky tieto udalosti budeme pozerať z toho správneho uhla pohľadu, môžeme porozumieť, prečo k nim došlo (dochádzza) a ako je možné im zabrániť, aby sa už nikdy neopakovali.

Použitá literatúra

- АГАДЖАНЯН, М.: Обмен населением между государствами как элемент долгосрочного урегулирования этнополитических конфликтов. Dostupné online: <http://www.noravank.am/ru/?page=print&nid=499>.
- BELL-FIALKOFF, A.: *Etnické čistky*. Praha 2003.
- BRUNETEAU, B.: *Wiek ludobójstwa*. Warszawa 2005.
- CIESIELSKI, S. et al.: *Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski 1944 – 1947. Wybór dokumentów*. Warszawa 2000.
- Dokumenty a materiály k dejinám československo-polských vzťahů 1944 – 1948. Praha 1985.
- Dokumenty z historie československé politiky 1939 – 1943. Diel 1. Praha 1966.

- FRANK, M.: *Expelling the Germans. British Public Opinion and Post-1945 Population Transfer in Context*. Oxford 2008.
- HALCZAK, B., ŠMIGEL, M.: K problematike postavenia Lemkov v Poľsku v prvej polovici 20. storočia a ich vysídlenie do Sovietskeho zväzu. Akcia „Visla“. In: *Acta historica Neosoliensia*, t. 7. Banská Bystrica 2004, s. 187 – 198.
- CHYSKÝ, V.: *Doktrína etnických čistek – usilování o národnostně homogenní státy*. In: *Britské listy*, 7. 3. 2007. Online: <http://blisty.cz/art/33232.html#sthash.WZ2Fm35i.dpuf>.
- КУБІЙОВИЧ, В.: Украйнці в Генеральній Губернії 1939 – 1944. Chicago 1975.
- KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1957*. Kraków 2002.
- LEMBERG, H.: Hranice a menšiny ve východní Evropě – geneze a korelace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, 2000, č. 4, s. 655 – 673.
- MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a česko-slovenského práva do roku 1945*. Praha 1997.
- MIDDLETON, H., HEATER, D.: *Oxfordský atlas moderních světových dějin*. Praha 1991.
- МИЛЯКОВА, Л. Б.: *Польша на путях к моноэтническому государству (1918 – 1947 гг.)*. Dostupné online: http://www.hrono.ru/statii/2003/1918_47polon.html.
- MIRONOWICZ, E.: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok 2000.
- MONTANDON, G.: *Frontières nationales. Détermination objective de la condition primordiale nécessaire à l'obtention d'une paix durable*. Lausanne 1915.
- МОЗГОВАЯ, О. С.: Немецкое население СССР в советско-германских отношениях (1939-1941 гг.). In: *Новейшая история Отечества XX-XXI вв.: Сборник научных трудов. Вып. 2*. Саратов 2007, s. 38 – 44.
- МУРХАУЗ, Р.: Перемещение восточной границы «Третьего рейха» и переселение населения (английская точка зрения). In: *Европа. Журнал Польского Института международных дел*, t. 4, 2004, č. 2 (11), s. 141 – 154.
- NAIMARK, N. M.: *Plameny nenávisti. Etnické čistky v Evropě 20. století*. Praha 2006.
- OUTRATA, V.: *Mezinárodní právo veřejné*. Praha 1960.
- ПАСАТ, В. И.: Эвакуация немецких колонистов с территории Бессарабии и Северной Буковины в 1940 году. In: *Отечественная история*, č. 2, 1997, s. 87 – 106.
- Pociąg do historii. Wrocław 2008.
- ПОЛЯН, П.: *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*. Москва 2001. Dostupné online: <http://www.memo.ru/history/deport/>
- MISIŁA, E. (ed.): *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do ZSSR 1944–1946. Tom 1. Dokumenty 1944 – 1945*. Warszawa 1996.
- RUMMEL, R. J.: *Statistics of Democide: Genocide and Mass Murder Since 1900*. Münster 1998.
- RYCHLÍK, J.: *Dějiny Bulharska*. Praha 2000.
- RYCHLÍK, J.: Memorandum Britského královského institutu mezinárodních vztahů a transferu národnostních menšin z r. 1940. In: *Český časopis historický*, roč. 91, 1993, č. 4, s. 612 – 631.
- SACHER, V.: *Dukla bez legiend*. Bratislava 1969.
- СЕРГІЙЧУК, В.: Український здиг: Закерзоння 1939 – 1947. Київ 2004.
- SIMONS, CH.: *A Historical Survey of Proposals to Transfer Arabs from Palestine 1895 – 1947*. Dostupné online: <http://www.geocities.com/CapitolHill/Senate/7854/transf1.html>.
- Советско-германские документы 1939 – 1945. Из архива ЦК КПСС. In: *Новая и новейшая история*, 1993, č. 1, s. 83 – 95.
- ŠATAVA, L.: *Národnostní menšiny v Evropě*. Praha 1994.
- ŠMIGEL, M., KRUŠKO, Š.: *Opcia*. Prešov 2005.
- ШУСТЕФ, Б.: О моральном обосновании трансфера. In: *Журнал „Вестник“*, č. 4 (289), 14. 2. 2002. Dostupné online: <http://www.vestnik.com/issues/2002/0214/win/shustef.html>
- TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*. Praha 2007.
- Українська РСР в міжнародних відносинах. Київ 1957.
- ВАНАТ, І.: *Волинська акція*. Пряшів 2001.

WERFEL, F.: Štyradsať dní Musa Daghу (*Mojžišovej hory*). Bratislava 1951.

3 Stredná Európa v pohybe: Migrácie a etnické transfery v priestore krajín V4 počas druhej svetovej vojny a po roku 1945 ako determinanty ich súčasnej podoby

Relatívna národnostná homogénnosť krajín V4 na začiatku 21. storočia je do veľkej miery dôsledkom menšinovej politiky štátov a zmien hraníc počas druhej svetovej vojny a najmä po roku 1945. Priestor dnešného Slovenska nikdy neobývali výlučne Slováci, priestor Českej republiky výlučne Česi, priestor Poľska výlučne Poliaci a priestor Maďarska výlučne Maďari. Hranice všetkých spomenutých štátov sú produktom politického rozhodnutia po prvej, resp. druhej svetovej vojne a ich pomerne jednoliata etnická štruktúra dôsledkom nacionalizačnej politiky, nie príliš naklonenej právam národnostných menšíň. Historicky bol mikroregión V4 multinárodným, multietnickým a multikultúrnym priestorom, ktorého charakter sa v tomto smere začal etapovito deštruovať až v tzv. „krátkom“ 20. storočí. Kľúčovú rolu pri formovaní etnickej mapy súčasnej strednej Európy zohrali populačné transfery v rokoch 1938 – 1945 a v období krátko po roku 1945, ktoré sa tragicky dotkli židovskej menšiny vo všetkých štátoch tohto priestoru, ale aj iných národov a národností.

3.1 Migrácie a etnické transfery v rokoch 1938 – 1945

3.1.1 Deštrukcia židovskej menšiny v stredoeurópskom priestore ako modelový príklad priemyselných etnických čistiek

Po Rakúsku a Československu sa ďalším terčom nemeckej zahraničnopolitickej agresie na konci 30. rokov stalo **Poľsko**. Adolf Hitler považoval Poľsko za strategicky dôležité územie jednak ako historickú zónu nemeckého vplyvu, jednak z hľadiska nacistickej rasovej politiky ako *Lebensraum* v kontexte plánovanej kolonizácie „východných území“ etnickými Nemcami. Poľsko bolo v medzivojnovom období multikultúrnym štátom. Až temer tretinu z celkového obyvateľstva tvorili menšiny: 5 – 6 mil. Ukrajincov, 1,5 mil. Bielorusov, 800 tis. Nemcov a viac než 3 mil. Židov. Práve poľskí Židia boli najväčšou židovskou komunitou vo vtedajšej Európe a zároveň tvorili päťtinu židovskej populácie na svete. Početnosť židovskej komunity v prevažne katolíckom Poľsku vyvolávala okrem tradičnej náboženskej nevraživosti prejavy sociálneho antisemitizmu, ktoré vyplývali zo všeobecne lepšej ekonomickej situácie židovského obyvateľstva v porovnaní so situáciou Poliakov. Rastúci antisemitizmus v Poľsku, ovládanom autoritatívnym režimom, vyústil už v medzivojnovom období do prijatia niekoľkých protižidovských zákonov, regulujúcich napríklad zastúpenie Židov na poľských vysokých školách a v národnom hos-

podárske. Skutočné ohrozenie samotnej existenčnej podstaty poľských Židov však priniesla až okupácia krajiny v septembri 1939.

Poľsko bolo 1. septembra 1939 napadnuté nacistickým Nemeckom (s vojenskou podporou Slovenska), čo spustilo lavínu vyhlásenia vojen vedúcich do globalizácie konfliktu v podobe druhej svetovej vojny. Dňa 17. septembra z východu udrel aj Sovietsky zväz a Poľsko do konca mesiaca pod náporom takejto vojenskej presily kapitulovalo. Na základe Paktu Molotov – Ribbentrop medzi sovietskym a nemeckým ministrom zahraničia si obe totalitné mocnosti Poľsko rozdelili. Západ pripadol Nemecku, východ Sovietskemu zväzu, zatial čo stred a juh Poľska v okolí Varšavy, Lublina, Radomu a Krakova (po útoku na Sovietsky zväz aj pripojená východná Halič okolo L'vova) bol pretvorený na Generálny gubernát – územie priamo nepričlenené k Ríši, avšak pod jej okupačnou správou.

Nacistický aparát spustil takmer okamžite po okupácii Poľska proces getoizácie Židov. Uzavreté ľudské rezervácie, pripomínajúce novodobé nevoľníctvo, boli enormne preplnené, rýchlo sa v nich šírili epidémie, vládol v nich nedostatok základných potravín a strach z toho, aké pohromy prinesie zajtrajšok. Vytvorenie get vo veľkých mestách (Varšava, Lodž, a i.) nacistom umožnilo domáciem Židov jednoducho a bez logistických prekážok transportovať do vyhľadzovacích táborov. Do get boli sústredzovali nielen Židia z miest, ale aj vidieka, čo zároveň drasticky pozmenilo sociálnu, demografickú a etnickú štruktúru celého Poľska. Deportácie z najväčšieho geta vo Varšave, obohnaného vysokými mŕrmami, začali 22. júla 1942. Židovské obyvateľstvo sa postavilo na odpor proti deportáciám 18. apríla 1943. Ozbrojené povstanie sa Nemcom podarilo potlačiť až 16. mája toho istého roku. Snaha o likvidáciu varšavského geta súvisela s nemeckým plánom na likvidáciu všetkých Židov v Generálnom gubernáte, nazvanom *Operácia Reinhard* pravdepodobne podľa „manážéra“ tzv. konečného riešenia židovskej otázky v Európe Reinharda Heydricha. Čísla zavraždených osôb v absolútnej väčšine židovského pôvodu sú zdrvujúce: vo vyhľadzovacom tábore Belžec nacisti v rámci *Operácie Reinhard*, trvajúcej od októbra 1941 do novembra 1943 asi 440 tisíc osôb, v Sobibóre vyhubili asi 250 tisíc, v Treblinke asi 700 – 900 tisíc a v Lubline – Majdaneku asi 78 – 130 tisíc osôb. Asi 300 tisíc Židov z Poľska zahynulo v Osvienčime, ďalší v menších táboroch.

Holokaust v Poľsku židovskú komunitu úplne zdecimoval. Vojnu prežilo približne len 300 tisíc Židov, pre ktorých ani ukončenie druhej svetovej vojny neznamenalo koniec perzekúcií, čoho trpkým svedectvom sú povojnové pogromy v mestách Katovice alebo Kielce.

V **českých krajinách** mala židovská komunita neporovnatelne menšie zastúpenie než v Poľsku. Osud českých Židov počas druhej svetovej vojny bol priamo determinovaný nemeckým rasovým zákonodarstvom, ktoré po etapovitej anexii českých krajín v rokoch 1938/1939 začali platiť na ich území. Podľa posledného československého sčítania z roku 1930 žilo na území neskoršej

ríšskej župy Sudety (československo-nemecké pohraničie odstúpené Mníchovskou dohodou Nemecku) 27 073 Židov. Židia v Sudetách si dobre uvedomovali hrozbu národnosocialistického režimu, a preto podstatná časť z nich po pripojení Sudet k Ríši utiekla do okypteného Česko-Slovenska (k 17. máju 1939 zostało v Sudetách len 2 363 Židov podľa nacistických kritérií). Dňa 15. marca 1939 však Nemecko obsadilo aj zostatkové časti českých krajín, z ktorých A. Hitler vytvoril Protektorát Čechy a Morava. Protektorát bol integrálne včlenený do Nemeckej ríše a formálne deklarovaná autonómia bola len ilúziou. Na 118 310 protektorátnych Židov čakalo trpké obdobie. Na základe výnosu ríšskeho protektora Konstantina von Neuratha začali v Protektoráte počnúc 21. júnom 1939 platiť norimberské rasové zákony, ktoré ukončili diskusie o vymedzení Žida podľa náboženských, resp. rasových kritérií.

V počiatočnom období riešenia židovskej otázky v Protektoráte sa uprednostňoval legálny odchod židovského obyvateľstva do zahraničia. V júli 1939 bola založená Ústredňa pre židovské vystúhovalectvo. Do 30. novembra 1942 Protektorát legálne opustilo približne 26 tisíc Židov (podľa oficiálnych štatistik do konca roku 1939 19 016 osôb, v roku 1940 6 176 osôb, v ďalších dvoch rokoch už len 817), mnohí ďalší ilegálne. Zostanuvší Židia sa stali objektom perzekúcií v zmysle plánovaného „konečného riešenia“.

Zostrený kurz v protižidovskej politike v Protektoráte nastal po tom, čo post zastupujúceho ríšskeho protektora prevzal Reinhard Heydrich. Podľa sčítania zorganizovaného v októbri 1941 spadalo na základe rasovej legislatívy do kategórie Židov 88 105 osôb. V októbri a novembri 1941 bolo prvých 6 tisíc Židov označených za „najproblémnejších“ odsunutých do get v Lodži a Minsku, ostatných úrady postupne sústredovali do geta v Terezíne, ktoré založili v hlavnej pevnosti 24. novembra 1941. Terezín bol pred verejnoscťou propagandisticky prezentovaný ako príkladný tábor, kde Židia slobodne žijú, pracujú, praktizujú náboženské potreby a kultúrne sa realizujú. V skutočnosti však išlo iba o prestupnú stanicu na ceste do nacistických vyhľadzovacích lágrov. Prvý transport bol vypravený 9. januára 1942 a nasledovalo ho ďalších 62. Od októbra 1942 smerovali vlaky z Terezína priamo do Osvienčimu, pričom Terezín sa stal súčasne zhromaždiskom nemeckých a rakúskych Židov a transzitnou zastávkou pre menšie počty Židov z Holandska, Slovenska, Maďarska a Dánska. Jeho bránami prešlo viac než 140 tisíc osôb. Z Terezína bolo do vyhľadzovacích táborov deportovaných 60 322 protektorátnych Židov, zachránilo sa len 3 371. Z protektorátnych Židov prežilo vojnu približne 3 800 ľudí.

Hoci **Slovensko** nebolo v rokoch druhej svetovej vojny na rozdiel od Poľska a českých krajín až do jesene 1944 pod priamou okupáciou cudzej mocnosti, politika holokaustu bola v jeho priestore režimom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) implementovaná do všetkých dôsledkov. V októbri 1938 sa HSĽS po vyhlásení autonómie stala vedúcou politickou silou na Slovensku

a v krátkom čase si vydobyla mocenský monopol. Už na jeseň toho istého roka sa antisemitizmus, konzervovaný dovtedy latentne medzi členmi, ale aj funkcionármi strany, stal oficiálnou súčasťou ľudáckej politiky. Prvým hmatateľným svedectvom radikalizácie HSĽS v tomto smere bolo nariadenie predsedu autonómnej vlády Jozefa Tisa zo 4. novembra 1938 adresované prednostom okresných úradov na vystahovanie nemajetných Židov s domovským i bez domovského práva dovnútra pohraničnej zóny, ktorá mala na základe prvej Viedenskej arbitráže pripadnúť Maďarsku. Oficiálne išlo o reakciu na demonštráciu časti bratislavských Židov za pripojenie k Maďarsku z 1. novembra 1938. Aj keď celá akcia napokon nedopadla podľa predstáv jej strojcov, slovenské úrady do odstúpeného pásma vyviezli niekoľko stoviek židovských občanov, ktorých v chladnom a daždivom počasí nechali napospas vlastnému osudu.

Protižidovské opatrenia, zastrešené už i zákonným rámcom, na Slovensku naplno prepukli po 14. marci 1939, kedy ako produkt nacistickej agresie voči Česko-Slovensku vznikol Slovenský štát. Prvé protižidovské právne normy mali zväčša charakter rôznych hospodárskych obmedzení. Prijaté arizačné zákony, obmedzujúce vplyv Židov v slovenskej ekonomike, ako aj neslávne známy tzv. Židovský kódex z 9. septembra 1941, zavádzajúci do legislatívy rasový princíp, naznačili, že osud perzekvovanej minority nebude podstatne ružovejší než osud ich súvercov v okupovanom Poľsku či Protektoráte. Menšia časť slovenských Židov v počte asi 6 tisíc osôb stihla Slovensko opustiť do leta 1940 ako dobrovoľní emigranti. Akciu dobrovoľného vystahovania Židov sionistickej orientácie zo Slovenska do Palestíny zabezpečoval Palestínsky úrad pôsobiaci pod Židovskou ústrednou kanceláriou.

Tempo riešenia židovskej otázky na Slovensku poznamenali salzburské rokovania medzi predstaviteľmi Nemeckej ríše a Slovenskej republiky, ktoré sa uskutočnili koncom júla 1940. Po salzburských rokovaniach (či presnejšie skôr diktáte) došlo k posilneniu národnosocialistického krídla HSĽS a k zosilneniu snáh o transformáciu verejného života v duchu nacionálneho socializmu. S týmto procesom sa nerozlučne spájal príchod nemeckých poradcov (tzv. beráterov), ktorí mali dohliadať na jednokoľajnosť slovenskej vnútornej a zahraničnej politiky so záujmami Ríše. Židovskú otázku dostal na starosť spoľahlivý káder Dieter Wisliceny. D. Wisliceny prišiel na Slovensko s premyslenou koncepciou jej riešenia: „*Pozbavím na Slovensku 90 000 ľudí príjmu a majetku a vznikne z toho židovský problém, ktorý bude možno riešiť iba vystahovaním*“.

Wislicenyho plány by zaiste nebolo v neokupovanej krajine jednoduché uskutočniť bez výdatnej pomoci domácich politických špičiek. Slovenské legislatívne i exekutívne orgány vytvorili radom schválených právnych noriem, ktoré Židov okliešťovali o možnosti zárobku na živobytie, veľký sociálny rébus. K 1. januáru 1942 bolo likvidovaných 9 935 a arizovaných 1 888 židovských podnikov. Inými slovami, značná čiastka židovskej populácie na Slovensku v priebehu niekoľkých mesiacov stratila všetky sociálne istoty. Vznikla veľká

masa nezamestnaných a finančne nezaopatrených osôb bez práce, majetku a bez perspektívy z tohto nelichotivého postavenia vykľučovať. Židovský pseudoproblém sa stal reálnym problémom. Až 16 tisíc z celkového počtu asi 22 tisíc židovských domácností ekonomicky vykrvácalo a nedokázalo z výťažku zo svojho majetku prežiť. Wislicenyho plán tak nabral realistické kontúry.

Hlasy za vystahovanie Židov z územia Slovenskej republiky začali eskalovať po prijatí vládneho nariadenia č. 198/41, známeho ako tzv. Židovský kódex. Táto kópia nemeckých rasových zákonov predstavovala vrchol protižidovského zákonodarstva. Okrem zoznamu obmedzení a zákazov kódex po prvýkrát definoval pojem Žid na rasovom základe. Nariadenie č. 198/41 sa týkalo všetkých Židov na Slovensku. Neumožňovalo im ani malicherné „benefity“ v podobe trvalého vyňatia spod jeho ustanovení, akou bola napríklad kategória *čestného árijca* v Nezávislom chorvátskom štáte.¹⁷ Istú výnimku tvorili tzv. prezidentské a hospodárske výnimky, ktoré však mohli byť držiteľom kedykoľvek odňaté. Napriek tvrdosti jednotlivých paragrafov tzv. Židovský kódex neumožňoval príslušníkov prenasledovanej menšiny z územia Slovenska vystahovať, čo ale na diskurz o otázke deportácií nemalo žiadен vplyv.

Prvé rozhovory medzi slovenskými a nemeckými predstaviteľmi o vyvezení Židov prebehli už skôr, keď predseda Ústredného hospodárskeho úradu (ÚHÚ) Augustín Morávek debatoval s D. Wislicenym a hospodárskym poradcом Erichom Gebertom o možnosti umiestniť aspoň určitý počet Židov v Generálnom gubernáte, resp. v Nemecku. V nadväznosti na tieto diskusie navštívila slovenská delegácia v júli 1941 židovský tábor v Sosnovci, ktorý jej zástupcom umožňoval vytvoriť si hrubú predstavu o životných podmienkach Židov pod nacistickým gestorstvom. Návšteva tábora vzbudila u členov slovenskej delegácie neprijemné dojmy. Prezidiálny šef ministerstva vnútra Izidor Koso sa počas pracovného výjazdu na hotelovej izbe A. Morávkovi a veliteľovi ilavského tábora Pavlovi Krchnákovi zdôveril, že takýto systém je nekresťanský a nehumánnny a na Slovensku sa bude musieť nájsť iné riešenie. Podobne ďalší účastník cesty,vládny komisár židovských pracovných táborov Július Pečuch, vyhodnotil podmienky v Sosnovci ako absolútne nevyhovujúce a vedúce skôr či neskôr k smrti väzňov.

Vládni predstavitelia však nebrali na tieto faktické zistenia žiadnen ohľad. Obzvlášť veľkou agilnosťou v snahe o vystahovanie Židov vynikal premiér a posalzburský minister zahraničných vecí Vojtech Tuka a minister vnútra A. Mach. V. Tuka v októbri 1941, krátko po prijatí tzv. Židovského kódexu, naznačil I. Kosovi, že zo Slovenska bude v dohľadnej dobe vystahovaných 10 – 20 tisíc Židov. A. Mach zasa na porade zástupcov ministerstva vnútra, hospodárstva a ÚHÚ dňa 28. októbra 1941 odmietol žiadosti o zmiernenie povinnosti ponižujúceho označenia Židov žltou Dávidovou hviezdou, ktorú

¹⁷ Tento štatút bolo podľa chorvátskych zákonov možné prideliť vybraným osobám za zásluhy v prospech Chorvátska. Práva prináležiace osobám „árijskej krvi“ mohol udeľovať vodca vládnucej Ustaše a chorvátskeho štátu Ante Pavelić. Oslobodenie spod rasovej legislatívy sa ušlo rádovo niekoľkým tisíciam osôb a ich najbližšej rodine.

im ukladal kódex a žiadal zredukovať počet výnimiek tak, aby bol nimi chránený čo najmenší počet osôb.

Sebavedomie V. Tuku a A. Macha nebolo dielom náhody. V októbri 1941 totiž slovenská vládna delegácia absolvovala rozhovory v Hitlerovom hlavnom stane, kde prítomní za účasti projektanta „konečného riešenia“ Heinricha Himmlera rozoberali aj progres v židovskej otázke na Slovensku. Nemci slovenským činiteľom vyčítali neschopnosť riešiť problém vlastnými prostriedkami a ponúkli im v tomto smere pomocnú ruku – no bez objasnenia, ako chcú s vyžiadanými židovskými pracovnými silami skutočne naložiť.

Paralelne s rokovami o odsune mimo hranic Slovenska slovenské orgány v roku 1941 zorganizovali vnútorné presídľovanie Židov v rámci krajiny. Vládne nariadenie č. 198/41 udeľovalo Židom povinnosť vysťahovať sa z určitého mesta, prípadne obce a presídlieť na miesto stanovené ÚHÚ alebo ministerstvom vnútra. Technickej realizácii presídľovania sa ujal predseda ÚHÚ A. Morávek iba štyri týždne po vydaní kódexu. A. Morávek považoval za prioritnú úlohu „odžidovčiť“ najmä hlavné mesto republiky. Uskutočnením akcie bola poverená Ústredňa Židov, ktorá do 17. novembra 1941 vydala dislokačné výmery pre 11 518 Židov z Bratislavы s predpokladanou dislokáciou do miest Zvolen, Bardejov, Prešov, Humenné, Liptovský Sv. Mikuláš, Michalovce, Nové Mesto nad Váhom, Žilina, Stropkov, Topoľčany, Trnava, Vrbové a Spišská Nová Ves. Do 1. marca 1942 bolo podľa zachovaných štatistik násilne presídlených 6 720 osôb, čiže viac ako tretina bratislavských Židov. Vysídľovacia akcia primárne sledovala zámer získať pre erár prakticky zadarmo byty a nehnuteľnosti, ktorých bol v Bratislave akútne nedostatok. Sekundárne však poslúžila aj ako generálka schopnosti štátnych orgánov operatívne zabezpečovať zamýšľané deportácie. Vlna vnútornej migrácie nezasiahla len metropolu Slovenska, ale dotkla sa i iných miest. Veľkú iniciatívu pre vytlačenie Židov z centra na perifériu sídiel vyvíjala hlavne Hlinkova garda, a to častokrát s využitím špekulatívnych metód. Okresné veliteľstvo HG v Banskej Štiavnicki napríklad podalo ešte v januári 1941 podnet pre rozšírenie Námestia Adolfa Hitlera na príľahlé domy obývané židovskými rodinami. Tieto nehnuteľnosti by následne podliehali vyhláške o konfiškácii židovských nehnuteľností na verejných priestranstvách, pomenovaných po slovenských národných dejateľoch a osobnostiach národnosocialistickej Európy. Podobne v Banskej Bystrici museli Židia uvoľniť byty na ulici A. Hlinku, A. Hitlera a neskôr aj na Národnej ulici a Nábreží HG. Išlo o priestranstvá nachádzajúce sa v centre mesta, a teda aj o najexkluzívnejšie nehnuteľnosti, ktoré tak ako korisť celkom bez námahy spadli do klepca štátu.

Vráťme sa však späť k bilaterálnym slovensko-nemeckým rokovaniam o deportáciách slovenských Židov do Ríše. Ako poukázal Eduard Nižňanský, interpretácie prvotného popudu k ich realizácii sa rozchádzajú, resp. nie sú jednoznačné. Bezprostredné spustenie projektu deportačnej lavíny treba pravdepodobne hľadať v diskusiách medzi expertmi oboch štátov o stabilizácii počtu slovenských robotníkov na práce v Nemecku pre rok 1942. Ber-

lín žiadal navýsiť contingent robotníkov, čo slovenská strana odmietla ako neuskutočiteľnú požiadavku a ako náhradu ponúkla Nemecku 20 tisíc mladých práceschopných Židov. Jeden z hlavných architektov holokaustu Adolf Eichmann vzápäť tlmočil D. Wislicenumu informáciu, že spomínanú kvótu Židov nemecké orgány nevydajú k dispozícii ríšskemu ministerstvu práce, ale do závodov a táborov pod správou Hlavného úradu pre ríšsku bezpečnosť. D. Wisliceny s ponukou prevziať Židov oboznámil slovenských vládnych činiteľov, ktorí ju prijali. V. Tuka požiadal D. Wislicenyho zaslať návrh oficiálnou cestou, aby ho tak mohol predložiť ministerskej rade.

Za druhý možný motor vysídľovania historici považujú priamu nemeckú požiadavku. Každopádne, deportácie zo Slovenska sa v žiadnom prípade nediali „poza chrbát“ nacistických funkcionárov a vopred ich odsúhlasiel i *spiritus movens* rasovej politiky Tretej ríše H. Himmler. Slovenskej vláde súčasne predostrel dve klauzuly: Židia po prekročení štátnej hranice stratia štátne občianstvo Slovenskej republiky a Slovensko zaplatí za každého vystahovaného Žida Nemecku tzv. osídľovací poplatok, stanovený na 500 ríšskych mariek. Slovensko splnilo nemecké požiadavky do bodky.

Ako rozhodujúci medzník riešenia židovskej otázky v nacistami ovládanej Európe sa tradične uvádzajú konferencia vo Wannsee z 20. januára 1942. Práve vo Wannsee šéf Hlavného ríšskeho úradu pre bezpečnosť a zastupujúci ríšsky protektor v Čechách a na Morave Reinhard Heydrich informoval prítomných o pripravovanom „konečnom riešení“ (*Endlösung*) židovskej otázky. Na porade dostal formálne odobrenie s už prevádzanými opatreniami na východných teritoriách. Zdôraznil, že konečné riešenie spadá do kompetencie ríšskeho vodcu SS a táto právomoc nie je zemepisne ohraničená. Nacisti v súvislosti s projektom *Endlösung*-u nedbali na hranice a akcie chceli dodať doslova pankontinentálny rozmer, nehľadiac na názor jednotlivých národných vlád. Keď tri mesiace pred konferenciou Nemecko požiadalo Slovensko, Chorvátsko a Rumunsko, aby sa vyjadrili k možnosti deportovať vlastných židovských občanov, ani jeden štát nevyjadril nesúhlas. Na dôvažok, R. Heydrich vo svojej hodinovej reči vo Wannsee Slovensko a Chorvátsko vyzdvihol ako vzorové krajiny, kde už medzičasom boli utvorené požadované podmienky pre deportácie.

Na Slovensku sa na prelome rokov 1941/1942 rozpútali horúčkovité predprípravy vystahovaleckej akcie. Prvým krokom na ceste k ich spusteniu bolo vyhotovenie dôslednej (medzičasom už začatej) evidencie Židov. Súpis Židov, vykonaný na základe nariadenia ministerstva vnútra vo februári 1942, mal za úlohu čo najpresnejšie identifikovať rozvrstvenie židovského obyvateľstva pre účely pripravovaných deportácií. Hoci pri jeho prevádzaní došlo k viacerým úradným pochybeniam (duplicitné uvádzanie mien, nesprávne prepisy mien atď.), súpis predstavuje posledný ucelenejší prameň o početnom stave židovskej komunity pred šoa – pohromou holokaustu.

V. Tuka a A. Mach prípravu deportácií oficiálne oznámili dňa 3. marca 1942. Medzi Židmi pochopiteľne zavládla panika. Na prezidenta J. Tisa sa obrátil

Zväz rabínov na Slovensku. Rabín Armin Frieder J. Tisa osobne navštívil v Bánovciach nad Bebravou a prosil ho, aby zabránil chystaným opatreniam. Židia nemali o vystáhovaleckej akcii ilúzie a uvedomovali si, že deportácie sa rovnajú fyzickému zničeniu židovstva. J. Tiso sa zachoval alibisticky a od zodpovednosti sa snažil odťahovať, považujúc deportácie za akciu radikálov, s ktorou nemá nič spoločné. Napokon, prezidentova reč v Holíči dňa 16. augusta 1942 najplastickejšie odhalila nielen Tisov nezáujem o osudy Židov, ale tiež jeho postoj v duchu hesla „pre mňa je Slovák viac ako Žid“. V tejto súvislosti treba podotknúť, že absolútна väčšina Židov bola právne taktiež Slovákom – mali slovenskú štátnu príslušnosť, so Slovenskom sa identifikovali ako so svojou materskou krajinou a považovali ho za svoju domovinu.

Zatiaľ čo J. Tiso deportácie príliš nekomentoval, V. Tuka projekt vysídlenia energicky prezentoval pred politickým fórom. Vládu fakticky postavil pred hotovú vec, za ktorú podľa vlastných slov prebral plnú zodpovednosť, čím však logicky od právnej a morálnej zodpovednosti prirodzene ďalších členov vlády neoslobodil. Dňa 6. marca 1942 vystúpil pred Štátou radou a jej členom v schematickej podobe predstavil koncepciu pripravovanej akcie: Židia budú vysídlení na teritóriá okupovaného Sovietskeho zväzu, stratia štátne občianstvo Slovenskej republiky, prekrstení Židia budú od neprekrstených segregovaní a bude im prideľený duchovný, vďaka čomu výkon náboženských povinností nijako neutrpí.

Je otázne, do akej miery štátni činitelia i V. Tuka takýmto obrazom relatívne bezproblémovej budúcnosti slovenských Židov naozaj verili. Každý priemerne vzdelaný a uvažujúci politik predsa vidiac obrátky protižidovskej politiky Nemeckej ríše nemohol bráť „garancie“ nacistov seriózne. Viacerí členovia predsedníctva HSĽS na rokovanie 17. marca 1942 vzniesli námitky voči radičnému riešeniu a prihovárali sa za umiernenejší variant riešenia židovskej otázky – getoizáciu, resp. zriadenie siete židovských pracovných táborov na Slovensku, kde by boli príslušníci komunity umiestnení. Zo zasadnutia však nevzišla žiadna zásadová oponentúra voči deportáciám – iba požiadavka, aby sa židovská otázka riešila „v súlade s kresťanskými mravmi“. Vypočítavé stacionárská predsedníctva strany viedli k viacvýznamovým interpretáciám a v konečnom dôsledku sa obrátili proti pôvodným myšlienкам ich autorov. A. Mach si „kresťanské riešenie“ vysvetľoval tak, že židovské rodinné zväzky nesmú byť trhané, a preto budú pospolu vystáhované celé rodiny. Nesúhlasiel, aby boli deportované len práceschopné osoby, pričom deti a osoby v postprodukívnom veku by zostali ako „prívesok“ slovenským úradom.

A. Mach nariadił z pozície ministra vnútra už v prvej marcovej dekáde zabezpečiť logistickú prípravu transportov. V koordinácii s ministerstvom dopravy a verejných prác nechal vyčleniť z erárneho strojového parku šesť transportných súprav vlakov, určených výhradne pre deportačné vlny. Deportačný grafikon bol vypracovaný 13. marca 1942. Transporty z rôznych lokalít Slovenska mali podľa rozpisu prechádzať cez Žilinu vždy večer. Vo Zwardoni, na území okupovaného Poľska, sa vymenila slovenská posádka za nemeckú a o dve ho-

diny na to vlak pokračoval ďalej do Osvienčimu alebo do lublinskej oblasti. Každý z dobytých vagónov mal podľa plánu pojať 40 osôb. O katastrofálnych priestorových a hygienických podmienkach počas prevozu zrejme netreba bližšie hovoriť. Okrem ministerstva dopravy a verejných prác boli v súvislosti s deportáciami včas inštruované aj okresné úrady obežníkom z 12. marca 1942, aby celá vec prebehla „hladko“.

Vari jediným problémom, na ktorý iniciátori vystahovania narážali, bola protiprávnosť tohto aktu. Slovenská legislatíva i napriek svojej rigoróznosti nedovoľovala občanov Slovenskej republiky bezdôvodne deportovať a odňať im štátne občianstvo. Radikáli sa túto záležitosť pokúšali vybaviť vo chvate finišujúcich príprav na vypravenie prvých transportov. A. Mach predostrel 24. marca 1942 (len deň pred začatím deportácií!) vládny návrh zákona o vystahovaní, ktorý bol zaslaný na prerokovanie snemu. A. Mach a časť vlády na snem tlačili, aby návrh obratom prerokoval a schválil. Ústavnoprávny výbor Snemu Slovenskej republiky sa ním zaoberal až na zasadnutiach 12. a 15. mája 1942. Aj keď sa parlament nevyhovel požiadavke zákon expresne prijať, deportácie to neoneskorilo. Výsledný koncept zákona bol od vládnej predlohy v istých bodoch odlišný, keď špecifikoval aspoň určité skupiny osôb židovského pôvodu, ktoré nemožno deportovať. Snem navzdory počiatocnému otáľaniu nakoniec ústavný zákon č. 68/42 o vystahovaní Židov odhlasoval. Hlasovania sa zdržal jedený poslanec János Esterházy (pravda, viac zo zištných pohnútok než zo súčitu k Židom). Svoj nesúhlas s prijímanou legislatívou dali najavo viacerí poslanci opustením miestnosti snemu pred schvaľovacím procesom.

Napriek vnútornej revolte týchto poslancov to legislatívny proces nepribrzdi-lo a zákon komfortne – temer jednohlasne – prešiel. Vystahovalecký zákon umožňoval z územia Slovenskej republiky vystahovať všetkých Židov s výnimkou prekrstených pred 14. marcom 1939; osôb žijúcich v platnom manželstve s Nežidom (Nežidovkou), ktoré bolo uzavreté pred 14. septembrom 1941; ďalej s výnimkou držiteľov presidentských a hospodárskych výnimiek spod tzv. Židovského kódexu a najbližšej rodiny, t. j. manžela (manželky), neplnoletých detí a rodičov vyňatých osôb.

Transporty Židov prebiehali takmer dva mesiace protizákonne. A. Mach pred Štátou radoval vyhlasoval, že právna stránka veci musí pri tak dôležitom akte, ako sú deportácie, ustúpiť do úzadia. Podľa logiky ministra vnútra bolo vystahovanie súčasťou vojny vedenej v zázemí proti „napomáhačom bolševizmu“ – Židom. Takáto insitná argumentácia mohla obstáť nanajvýš v gardistických kruhoch, nie však pred širším, a najmä pred medzinárodným plénom. Slovenská vláda si uvedomovala možný negatívny ohlas na deportácie v zahraničí. A. Mach z toho dôvodu zvolal ešte v marci 1942 tlačovú konferenciu pre zahraničných novinárov, pred ktorými transporty označil za „historickú príležitosť“ konečne vyriešiť ťaživý problém krajiny a za „šťastnú chvíľu“ v dejinách slovenského národa. V identickom tóne reagovala ľudácka tlač. Denník HG *Gardista* vyzýval, aby sa očista od Židov dokončila do dô-

sledkov, čím mala „slovenská revolúcia“, naštartovaná na jeseň 1938, dospieť ku svojmu vrcholu.

Reakcie zvonka na seba nenechali dlho čakať. Azda najtrápnejšie pre slovenskú vládu vyznievali úpenlivé a nevypočuté intervencie Svätej stolice. Prvý oficiálny protest adresovala slovenským činiteľom 14. marca 1942. Nóta zostávala bez odpovede. Vatikánsky štátny sekretár Luigi Maglione si 26. marca 1942 v súvislosti s intervenciou vatikánskeho chargé d'affaires v Bratislave Giuseppeho Burzia z predošlého dňa pozval slovenského vyslanca Karola Sidora a žiadal ho, aby proti transportom bezodkladne osobne zakročil. K. Sidor vycestoval do Bratislavu, kde hovoril s J. Tisom i V. Tukom, požadujúc od nich urýchlenú odpoveď na vatikánske nótu a prehodnotenie deportácií. Režim hlásiaci sa ku kresťanskému svetonázoru však na apely Svätej Stolice nijako nereagoval. A. Mach dokonca suverénne vyhlásil, že žiadna intervencia deportácie nezastaví. Konanie slovenskej vlády a Tisova póza „mŕtveho chrobáka“ privádzala Vatikán do nepríjemných rozpakov. Cirkevný štát sa celkom pochopiteľne obával, aby svetová verejnosť nevzťahovala zločin, realizovaný ľudáckou garnitúrou, na celú katolícku cirkev a jej predstaviteľov.

Olej do ohňa pridával nadmerný aktivizmus niektorých slovenských vládnych činiteľov. Vyskytli sa návrhy na odhalenie pamätných tabúľ pri príležitosti vysídlenia Židov. Ešte ďalej zašiel A. Mach, keď A. Eichmannovi počas jeho návštevy Bratislavu v máji 1942 navrhol pomenovať po ňom ulicu v hlavnom meste (určite neprekvapuje, že A. Eichmann o takýto druh popularity vonkoncom nestál).

Machova vízia počítala s postupným vyvezením všetkých Židov. Najskôr mali slovenské orgány podľa jeho predstáv vyviezť pracovné sily od 16 do 35 rokov v počte asi 15 tisíc osôb. Vzápäť sa malo pristúpiť k deportácii ďalších osôb, pre ktoré mali vystahovaní z prvých transportov vybudovať príbytky. Minister vnútra, zdá sa, nacistickým príslúhom skalopevne veril a nahlas si ich nedovolil ani náznakom spochybňovať. Machov „hurá prístup“ v procese riešenia židovskej otázky iba obnažil hlavný problém celej jeho politickej kariéry – nezodpovednosť a extrémnu prchkosť, s akou sa obvykle rád púšťal do vecí, pričom si vopred nedomyslel dôsledky svojho konania nielen pre seba, ale najmä pre iných.

Nemeckí činitelia sledovali priebeh deportácií s uspokojením. D. Wisliceny, pracujúci podľa Eichmannových inštrukcií, cez ktorého sa uzavrela prvá konkrétna dohoda o odsune 20 tisíc Židov v januári 1942, si svoju rolu v intenciách nacistických plánov plnil zodpovedne. Dňa 10. apríla 1942 sa v Bratislave uskutočnila schôdza medzi V. Tukom a Himmlerovým poverencom (najčastejšie sa hovorí o R. Heydrichovi), kde bolo dohodnuté, že po deportáciách mladých Židov ich budú nasledovať aj vekovo starší. Podľa dohody sa mali na „východné územia“ v okolí Lublina vystahovať celé rodiny, natrvalo sa tam usídlíť a stať sa „chránencami Ríše“.

Transporty rodín začali hned' o deň na to, 11. apríla 1942. Následne v máji 1942 so slovenskými zástupcami rokoval o ďalšom postupe i A. Eichmann. A.

Eichmann apeloval na A. Macha, aby tempo deportácií z úvodných týždňov neustávalo. V priebehu prvých troch mesiacov od ich začiatku už slovenské orgány vysídlili značnú časť Židov, ktorých nekryli výnimky a pre realizáciu ďalšej vlny tvorenej výnimkármí neexistoval v danom čase žiadny právny podklad. Prednosta XIV. (tzv. židovského) oddelenia ministerstva vnútra Anton Vašek nabádal A. Macha vykonať revíziu výnimiek, pretože v opačnom prípade nebude pokračovanie vysídlenia možné. Do konca júna 1942 štát vydal do nemeckých rúk 53 tisíc Židov, čiže niečo vyše polovicu celkového počtu na Slovensku. Vašekov návrh zodpovedal dlhodobo razenej koncepcii ÚHÚ, ktorý prostredníctvom A. Morávka presadzoval presun kompetencií v oblasti vydávania výnimiek z prezidenta a ministerstiev na predsedníctvo vlády (teda pod Tukov priamy vplyv). Koncepcia nekompromisného riešenia židovskej otázky do dôsledkov však nenachádzala patričnú podporu.

Hoci D. Wisliceny i H. E. Ludin požadovali pokračovanie v deportáciách, vysídľovacia mašinéria očividne od leta zoslabovala. Jednotlivé ministerstvá ani pod nemeckým tlakom neprejavovali veľkú vôle revidovať výnimky, a tak umelo vytvárať nových nezamestnaných, súcich na odtransportovanie. Podľa vládneho konsenzu sa rozhodlo, že transporty budú vypravované cez koncentračné stredisko na Slovensku vždy vtedy, keď počet zaistených dosiahne potrebnú tisícku. Koncom leta sa však kvóty napĺňali už len s obrovskou námahou. V auguste 1942 neboli vypravené žiadne transporty, v septembri odišli na územie obsadeného Poľska dva a v októbri posledný. Posledné transporty prvej vlny mohli u bystrých pozorovateľov vyvolať vážne obavy o skutočný osud vyšťahovaných. Skladali sa totiž z imobilných pacientov židovskej nemocnice v Seredi a z duševne chorých, zozbieraných z celej republiky.

V prvej vlni transportov bolo zo Slovenska násilne deportovaných 57 752 Židov v 57 transportoch. Z tohto počtu smerovalo do Osvienčimu 19 transportov (18 746 osôb) a do lublinskej oblasti 38 transportov (39 006 osôb). Deportácie prebiehali od 25. marca do 20. októbra 1942. Pre príslušníkov perzekvovanej menšiny prerušenie transportov neznamenalo definitívnu záchrany. Deportácie nikto z vládnych predstaviteľov s konečnou platnosťou nestopil. Oficiálne boli iba pozastavené s odkladom na dobu neurčitú a všeobecne sa počítalo s ich obnovením na jar 1943. Časť historiografie sa snažila (a snaží) pripisovať plusové body za vystavenie červenej ďalším transportom konkrétnym predstaviteľom ľudáckeho režimu, osobite J. Tisovi a dokonca aj A. Machovi. Ak by sa niektorá z týchto krajne nepravdepodobných a doposiaľ dokumentmi nepodložených verzií potvrdila, na politickej a predovšetkým morálnej zodpovednosti vládnych činiteľov za tragickej osud tisícok vlastných občanov to nič nezmení – o to viac, že sami deportácie pred verejnoscou legitimizovali ako prirodzený a spravodlivý akt.

Ako vyplýva z výskumov E. Nižnanského, prerušenie deportácií malo omnoho prozaickejšie príčiny, než akou by bola blahosklonnosť predstaviteľov ľudáckeho režimu a ich spomätnanie sa po prevalenej prvých neurčitých správ o priemyselnom vraždení. Deportáciou Židov sa štát zbavil väčšiny osôb, ktoré

ré na základe vystáhovaleckého zákona mohol vyviezť. Popri tom zostáva faktom, že nielen niektorí politici, ale ani úrady po 20. októbre 1942 nepovažovali odvlečenie vyše 57 tisíc Židov za konečné číslo. V kuloároch sa nadáľ šepkalo o pokračovaní v načatej „očiste“. Napokon, sám D. Wišliceny iniciatívne vypracoval rozpis novej etapy transportov, ktoré mali obsiahnuť prakticky všetkých zostávajúcich Židov.

Deportácie celkovo prebiehali veľmi chaoticky, obzvlášť vo fáze, keď akcia nemala právny základ. Častokrát vznikali neprehľadné situácie. Kopili sa intervencie po známostiach. Úrady zisťovali, že do transportov nenastúpili všetci povolaní, a tak improvizovane vyberali náhradníkov, pretože Nemci odmietali preberať súpravy s nižšou než stanovenou kvótou tisíc Židov. Technickú realizáciu transportov zabezpečovalo ministerstvo vnútra – menovite jeho XIV. oddelenie ako výkonná zložka spolu so žandárstvom za pomoci HG, nemeckej Freiwillige Schutzstaffel a ministerstva národnej obrany. XIV. oddelenie ministerstva vnútra sa špeciálne aktivizovalo v súvislosti s Vašekovou iniciatívou revízie výnimiek. V septembri 1942 zorganizovalo nový súpis Židov, ktorý mal za cieľ zistiť aktuálny stav zdecimovanej minority. Preverovali sa krstné listy a udelené tzv. biele legitimácie. Generálny sekretariát HSĽS vypomáhal pri preverovaní početných výnimiek v hospodárskom sektore.

Mnoho Židov pred vystáhovaním chránili výnimky rezortu školstva a národnej osvety. Rezort s prispením ministra Jozefa Siváka vystavoval legitimácie pre neexistujúcich zamestnancov. J. Sivák sa taktiež osobne angažoval za vyslanie inšpekčnej komisie do miest, kam boli Židia vyvážaní, informoval židovské kruhy o pripravovaných vládnych opatreniach a sprostredkovával im styky so slovenskými úradmi. Aj vďaka týmto aktivitám mu povojnový Národný súd vymeral len mierny trest odňatia slobody. Pomerne vysoký počet výnimiek vydalo rovnako ministerstvo hospodárstva a ministerstvo dopravy a verejných prác.

Okrem udelenia výnimiek sa Židom vyrysovalo niekoľko polooficiálnych a ilegálnych možností záchrany. Frekventované využívaným pokusom o záchrannu života predstavovalo konvertovanie, čo však po vydaní kódexu *de iure* stratilo význam. Podľa správ Ústredne štátnej bezpečnosti z októbra 1942 najväčší počet Židov prekrstila reformovaná cirkev, potom evanjelická a. v. a na treťom mieste katolícka. Istejšou alternatívou (aspoň dočasne) bol útek cez hranice do susedného Maďarska. Maďarsko až do okupácie Nemcami v marci 1944 Židov do táborov smrti systematicky nevyvážalo. Do Maďarska touto cestou uniklo podľa maximalistických odhadov asi 7 – 10 tisíc Židov; reálnejšie čísla sa budú pravdepodobne pohybovať okolo 5 – 6 tisíc. Poslednou možnosťou prežitia bolo ilegálne prebývanie na území Slovenska v úkrytoch,¹⁸ prípadne na falošné doklady. Žiť pod falošnou identitou v malej krajine, kde, zjednodušene povedané, každý poznal každého, neboli práve naj-

¹⁸ Ministerstvo vnútra pripravovalo koncom marca 1942 vydanie vyhlášky o zákaze ukrývania Židov, ktorá však nevstúpila do platnosti. Až na základe nariadenia Ústredne štátnej bezpečnosti z 24. 4. 1942 boli osoby ukrývajúce Židov dodávané do zaistovacieho tábora v Ilave, kde si za toto svoje previnenie odsedeli určitý čas a následne boli prepustené.

jednoduchší a najefektívnejší spôsob, ako uniknúť z pazúrov represívneho priemyslu. V neposlednom rade nemožno opomenúť snahu ilegálnej tzv. Pracovnej skupiny okolo Gizely Fleischmannovej, ktorá sa snažila prostredníctvom získaných financí od zahraničných židovských organizácií korumpovať samotného D. Wislicenyho. D. Wisliceny ako známy úplatkár síce peniaze v septembri 1942 prijal, no ani to nezabránilo pokračovaniu deportácií. Pre D. Wislicenyho neboli peniaze od G. Fleischmannovej ničím iným než cynickým biznisom a za „obchodného partnera“ ju v žiadnom prípade nepovažoval. Diskutabilným dodnes zostáva ľažko ospravedlniteľný zástoj slovenskej vlády vo vystáhovaleckej akcii. Vláda (presnejšie jej časť) transporty nielenže prialo iniciovala, ale nijakým spôsobom nereflektovala ani na prenikajúce správy o vraždení Židov. Ako priznal šéf propagandy Tido J. Gašpar, vládni činiteľia takéto hlásenia skutočne v priebehu rozbehnutých deportácií dostávali. Nešlo pritom iba o sprostredkovanie správy z druhej ruky, ale o informácie z vlastných informačných zdrojov. O likvidovaní Židov útvarmi *Einsatzgruppen* na teritoriách obsadených Nemcami po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny v júni 1941 sa dozvedali predovšetkým prostredníctvom vojenskej linky. Operácie „BARBAROSSA“ sa po boku nemeckej armády zúčastnila i slovenská armáda, ktorá sa stala svedkom početných prípadov vyčíňania nacistických vraždených kománd. Správy o otriasajúcom zaobchádzaní so židovským obyvateľstvom tak nezostali utajené. Druhým zdrojom poznatkov pre slovenské orgány boli informácie od utečencov z východných území, ktorí na Slovensko migrovali pred postupujúcim frontom v záverečnej fáze vojny. Chýry o nacistickom poriadku na okupovaných teritoriach Sovietskeho zväzu neunikli ani širším vrstvám obyvateľstva. Časom teda už temer každý chápal, že dobové spojenie „evakuácia Židov“, hofne používané ľudáckou propagandou, je eufemickým synonymom pre ich zavraždenie. Tretím prameňom, odkiaľ vládni činitelia mohli vytušiť, že slovenských Židov na území okupovaného Poľska nečaká žiadnen „nový domov“, ale bezútešná realita, otrocká práca a smrť, boli poznatky Dionýza Lénarda, slovenského utečenca židovského pôvodu z koncentračného tábora Majdanek¹⁹, zhmotnené aj v písomnej podobe. Aj keď v čase Lénardovo pobytu v koncentračnom tábore Majdanek ešte nacisti Židov v plynových komorách priemyselne nevraždili, v tábore už vtedy panovali katastrofálne životné podmienky. D. Lénard koncom júna 1942 popísal neuveriteľné scény z lágru v lublinskej oblasti. Jeho správa sa dostala do obehu najmä v kruhoch protiľudáckej ilegality, no keďže bol po útek u z okupovaného Poľska vyšetrovaný Ústredňou štátnej bezpečnosti, nie je vylúčené, že o jej obsahu boli vyrozumení i niektorí predstaviteľia režimu. Pokiaľ ide o reagenciu židovskej komunity na reťaz perzekúcií, o svojej budúcnosti v „novej domovine“ vo všeobecnosti nemala prehnané očakávania.

¹⁹ Väčšina transportov smerujúcich do lublinskej oblasti sa pred cieľovou stanicou zastavila v jej centre Lubline, odkiaľ boli práceschopní muži prevezení do pracovného tábora v Majdaneku. Majdanek dával väzňom aspoň teoretickú šancu na prežitie. Šanca na únik z iných táborov v oblasti, ako boli Sobibor, Treblinka či Bergen-Belsen, sa rovnala prakticky nule.

Napríklad v Banskej Bystrici, kde žila početná, vyše tisícčlenná komunita, neočakávali od počiatku nič dobrého: „*Na Židov prvé sostavenie transportov spôsobilo paniku... Židia bez vážneho odporu už prichystaní k vyradeniu, zlomení úplne, niektorí odhodlaní, čakajú iný život a iný svet*“. Ako dokazujú dobové hlásenia okresného náčelníka, mnohí Židia už od marca 1942 predpokladali, že sa naspäť domov živí nevrátia. Predpoklady Židov v iných regiónoch Slovenska nemali dôvod byť výrazne odlišné.

Zlé tušenia vládnych činiteľov na jar 1944 utvrdila správa Alfréda Wetzlera a Rudolfa Vrbu (Rosenberga), ktorým sa podarilo z Osvienčimu ujsť a o nacistických zverstvách prostredníctvom rôznych liniek informovať celý zainteresovaný svet. A. Wetzler s R. Vrbom tak potvrdili skoršie Lénardove zvesti.

Hoci úrady prostredníctvom A. Macha ešte na jar 1944 ohlasovali prípravu nových radikálnych opatrení proti Židom, pozornosť verejnosti sa v omnoho väčšej miere sústredila na nezadržateľne sa približujúci front. Správa Hlavnému ríšskemu úradu pre bezpečnosť o situácii na Slovensku v prvom aprílovom týždni roku 1944 vypovedala jasnou rečou: „*Slovenské kruhy nijako neveria Machovým vyhláseniam ohľadne energických opatrení proti nepriateľom štátu, pretože sa odvolávajú na doterajšie Machom ohlasované opatrenia sprevádzané často veľkou dávkou propagandy, ktoré sa nikdy neuskutočnili*“.

Protižidovská politika navonok stratila na intenzite. Podľa nemeckých hlásení adresovaných do Berlína prestalo mnoho Židov nosiť na odevre predpísanú Dávidovu hviezdu a pod vplyvom frontových udalostí sa „nanovo vzmohli“. Židovské obyvateľstvo bolo navyše cez svoje konexie vcelku dobre informované o chystaných zatýkaniach, a tie tak niekedy končili doslova fiaskom. Pri veľkej zatýkacej akcii v Šarišsko-zemplínskej župe dňa 5. mája 1944 bezpečnostné orgány zaistili minimálny počet Židov z dôvodu, že väčšina sa po predošлом včasnom varovaní nenachádzala vo svojich príbytkoch. Nemecké hlásenia museli frustrovane skonštatovať totálne zabrzdenie riešenia židovskej otázky na Slovensku, ktoré nemalo vyhliadky sa posunúť dopredu v súlade s nacistickými predstavami.

Obdobie po pozastavení deportácií v októbri 1942 napriek čiastočnému otupeniu perzkučnej mašinérie neznamenalo pre Židov definitívnu záchrany. Damoklov meč nad židovskou komunitou stále visel a istotu záchrany holých životov im mohol priniest jedine koniec vojny spojený s porážkou nacistického Nemecka a jeho satelitov. Tvrdá protižidovská legislatíva platila po októbri 1942 naďalej a bolo len na ľubovôli slovenských orgánov, či zvolia drastickú alebo umiernenejšiu formu riešenia židovskej otázky.

Prechodné „obdobie váhania“ prerušili udalosti z konca augusta 1944, kedy vypuklo Slovenské národné povstanie a Slovenskú republiku obsadili jednotky nemeckej brannej moci. Nastolený okupačný režim rešpektoval požiadavky slovenskej vlády iba v minimálnej miere, čo sa už zakrátko odzrkadlilo okrem iného aj na osudoch slovenských Židov. Ľudácka propaganda označila Židov za spoluorganizátorov povstania, ako to dokazujú slová šéfa Úradu

propagandy T. J. Gašpara z počiatku septembra 1944: „*Česi, Židia a ich manu zapredaní slovenskí spoločníci stretli sa v lúpežnom úmysle olúpiť slovenský národ o jeho slobodu a o jeho štátnej samostatnosti. Do svojej moci ho chceli dostať; svoje česko-židovské panstvo, doplnené lacnými lokajmi... Cudzí násilníci, Česi a Židia a slovenskí boháči zavolali si bolševických partizánov na pomoc, aby im pomohli zotročiť slovenský národ*“.

Týmto lživým konštruktom sa režim HSĽS poslednýkrát počas výkonu svojej moci pokúsil pripísať Židom vinu za udalosť, ktorú objektívne ani pri najlepšej vôli nemohli nijako podnietiť či nebudaj zorganizovať. Prenesením zodpovednosti za vypuknutie povstania na Židov sa vláda snažila akiste odbremeníť od vlastného zlyhania – neustráženia si bezpečnostnej situácie vo vlastnom štáte pod kontrolou. Protižidovskou kampaňou, rozpútanou v tlači a rozhlase, súčasne napomohla ospravedlniť pred verejnoscou novú vlnu perzekúcií podľa nemeckého receptu – avšak opäť i so slovenskou spoluúčasťou.

Nemeckí činitelia sa dlhodobejšie prizerali na úskočné tendencie od radikálneho riešenia židovskej otázky na Slovensku veľmi kriticky. Za nových pomerov po vypuknutí Slovenského národného povstania, keď opraty vývoja prevezali plne do svojich rúk, sa im otvárala možnosť zrealizovať scenár dôsledného zúčtovania so zvyškami židovskej komunity. Už 1. septembra 1944 sa uskutočnila z jej hľadiska dôležitá porada za účasti veliteľa okupačných síl Gottloba Bergera, veliteľa bezpečnostnej polície (*Sicherheitspolizei*) a bezpečnostnej služby (*Sicherheitsdienst*) v Prahe Erwina Weinmanna, veliteľa Pohotovostnej skupiny H (*Einsatzgruppe H der Sipo und SD*) na Slovensku Josepha Witisku, vedúceho III. oddelenia Pohotovostnej skupiny H Herberta Böhrscha, nemeckého poradcu pre HG V. Nagelera, veliteľa síl *Waffen-SS* v Protektoráte Čechy a Morava Carla Grafa von Pückler-Burghaussa a nemeckého vyslanca H. E. Ludina. Výsledok porady bol pre Židov na Slovensku tristný. Radikálne „doriešenie“ židovskej otázky predpokladalo len dve možnosti: deportáciu Židov alebo okamžitú smrť na mieste po vzore vyhľadzovacej politiky, implementovanej od roku 1941 na Východe (v nacistickom žargóne tzv. *Sonderbehandlung* – zvláštne zaobchádzanie). J. Witiska ako výkonný článok nacistického represívneho aparátu na Slovensku považoval za nevyhnutné, aby všetci zaistení Židia boli čím skôr deportovaní mimo územia Slovenskej republiky na Moravu alebo do oblasti Dolného Podunajska v obsadenom Rakúsku.

Postoj slovenskej vlády bol váhavejší. Vláda v septembri 1944 rozhodla zostávajúcich Židov „len“ internovať v seredskomtáboре. Štátne orgány začali Židom hromadne odnimať výnimky. V kontexte nových pomerov to bolo ale aj tak irelevantné, lebo Nemci žiadne výnimky nerešpektovali. Obnovený ostrý kurz každopádne podporili viacerí vysokí štátni funkcionári, čím ho v podstate posvätili. Židovská agenda prešla zo XIV. oddelenia ministerstva vnútra na bezpečnostný odbor ministerstva národnej obrany na čele so známym ultraradikálom O. Kubalom. O. Kubala ako dosadený náčelník HG s právomocami hlavného veliteľa vyzýval gardistov zmobilizovaných

v pohotovostných oddieloch HG (POHG) postaviť sa na miesta „zradných“ žandárov a vojakov (t. j. tých, ktorí sa zapojili do povstania) a z tejto pozície zaistovať a spolupracovať pri vyvážaní Židov. POHG sa zadanej úlohy zhstili so všetkou razanciou.

Okrem O. Kubala takisto nový slovenský vyslanec v Nemecku Bohdan Galvánek vyjadril presvedčenie, že židovská otázka sa musí riešiť nekompromisne a na Slovensku zavladne pokoj až po tom, čo budú všetci Židia bezohľadne deportovaní „bez humanitného omámenia“. Podľa Galvánkových slov bol aj sám J. Tiso mimoriadne nahnevaný, keď mu oznámili informáciu o početnom zapojení sa tzv. výnimkárskych Židov do povstaleckej akcie. Takéto správy predstavovali vhodné alibi pre Nemcov, ktorí slovenskej vláde vyhadzovali na oči mäkkosť a povrchnosť pri „konečnom riešení“. Muž číslo dva nacistického Nemecka H. Himmler novovymenovanému premiérovi Štefanovi Tisovi vehementne vyčítal, prečo sa Slovenská republika už dávno nezbavila Židov, keď jej Ríša v tomto smere ponúkala pomocnú ruku. Treba skonštatovať, že postoj ministerského predsedu nebol vo vzťahu k židovskej komunite nijako umiernený, hoci obvykle ho historiografia radí ku konzervatívnejším predstaviteľom ľudáckeho tábora. „*Nebudeme váhať ani len na chvíľu, aby sme české a židovské živly, ktoré sa previnili pri vyvolaní krvavého diela proti slovenskému národu a slovenskému štátu, navždy eliminovali z nášho národného prostredia,*“ podotkol na margo plánovaného postupu Š. Tiso vo vládnom vyhlásení pred plénom snemu dňa 4. októbra 1944.

Väčšina vládnych činiteľov i v nasledujúcich mesiacoch presadzovala miernejší spôsob kolektívneho potrestania Židov za ich údajný podiel na vypuknutí povstania v podobe internovania v pracovných táboroch Slovensku pod prísnym dozorom. Podobné želania nemali pre okupačný aparát význam ani len poradného hlasu. Úmysly nacistov išli ďaleko nad tento rámec. Internovanie Židov v pracovných táboroch pre nich predstavovalo len medzistupeň na ceste k úplnej fyzickej likvidácii. Veľa o tom napovedalo vymenovanie Aloisa Brunnera za veliteľa seredského tábora v septembri 1944. A. Brunner patril medzi expertov manažmentu *Enlösung*-u: v minulosti úzko spolupracoval s Adolfom Eichmannom a bývalým poradcom pre židovskú otázku Dieterom Wislicenym, pričom len krátko pred slovenskou misiou si svoje „zručnosti“ zocelil ako veliteľ koncentračného tábora Drancy pri Paríži. Brunnerov kádrový profil bol pre nacistické špičky dostatočnou zárukou, že zvereného poslania sa zhstí so všetkou bezohľadnosťou.

Už krátko po príchode A. Brunnera sa stojaté vody pohli. Spoločne s J. Witiskom prevzali dohľad nad obnovenými transportmi a potvrdili, že HG bude spoločne so slovenskými Nemcami asistovať pri koncentrácií Židov. Prvý číselný údaj za september 1944 – približne 7 tisíc osôb zatknutých a odvlečených do Serede – hovorí sám za seba o vysokej efektivite slovensko-nemeckej „spolupráce“. Počty zadržaných zo dňa na deň narastali, až sa k 31. decembru 1944 podľa oficiálnych údajov zastavili na čísle 9 419, z čoho asi 90% tvorili Židia. Hoci hon slovenských a nemeckých bezpečnostných orgá-

nov na Židov prebiehal počas celého okupačného obdobia, najväčšiu intenzitu dosahoval logicky v prvých týždňoch po vypuknutí Povstania. Veľká protižidovská akcia bezpečnostných orgánov sa uskutočnila 7. septembra 1944 v Nitre, kedy bolo podľa Witiskovej správy chytených 616 Židov (234 bolo prevezených do Ilavy a 382 do Serede). V nedalekých Topoľčanoch orgány zatkli približne 400 Židov a všetkých previezli do seredského tábora. Krušné chvíle pre príslušníkov prenasledovanej menšiny nastali aj v iných mestách. V Hlohovci, kde sa veľa členov HG a HSĽS dobrovoľne prihlásilo do strážnej služby, rozpútali miestni režimoví aktivisti doslova poľovačku na Židov. Gardisti v priebehu septembra a októbra 1944 prekutávali okolité lesy, polia a dokonca i stohy a až na niekoľko jednotlivcov všetkých Židov pochytili. Z 28. na 29. septembra 1944 sa uskutočnila veľká razia na Židov i v hlavnom meste. Zatknutých bolo asi 1 600 osôb.

Obnovenie deportácií bolo následne už len otázkou času. K 20. septembru 1944 prevzala nemecká branná moc v spolupráci s jednotkou Freiwillige Schutzstaffel dozornú službu v seredskom tábore, a tým pádom aj celkový dozor nad ním. Slovenskí žandári, ktorí pôsobili v miestnej žandárskej expozitúre, boli poverení bezvýznamným hliadkovaním. Prvý transport zo Serede do Osvienčimu odišiel 30. septembra 1944. V priebehu nasledujúcich šiestich týždňov opustili Sered' ďalšie štyri vlakové súpravy. Od novembra 1944 transporty zo Slovenska smerovali do Ravensbrücku, Sachsenhausenu, Bergen-Belsenu a Terezína. Vzhľadom na postupujúci front nacisti upúšťali od transportov do táborov rýchlej smrti v okupovanom Poľsku. Vyhliadky na prežitie v centrálном Nemecku, ale najmä v protektorátnom Terezíne, kde nefungovali plynové komory, boli predsa len o čosi vyššie. Beztak však väčšina slovenských Židov vyvezených v druhej etape od jesene 1944 vojnu neprežila. Domov sa ich vrátila približne štvrtina.

Vláda sa o transporte z posledného septembrového dňa dozvedela obratom a už 2. októbra 1944 sa na svojom zasadnutí uzniesla, že bude dôrazne požadovať, aby boli Židia „zaradovaní do práce“ len v rámci Slovenskej republiky. Takéto z nacistického zreteľa vypočítavé stanovisko narážalo na tvrdý odpor nemeckej strany. Osobitý podiel na obmäkčení počiatocnej nevôle slovenskej vlády mali dialógy H. Himmlera s prezidentom a premiérom počas jeho spomínanej októbrej návštevy Bratislavu. H. Himmler výslovne požadoval obnovenie transportov, a to bez ohľadu na výnimky spod zákonných ustanovení. „Usmernenie“ slovenskej vlády zo strany rišského vodcu SS a jej následná kapitulácia v tomto smere viedli k tomu, že Nemci definitívne prevzali riadenie druhej vlny deportácií Židov zo Slovenska. H. E. Ludin premiérovi Š. Tišovi navrhol, aby slovenská vláda deklarovala radikálne riešenie ako výslovnú požiadavku Berlína, ktorý formálne prevezme zodpovednosť za všetky protižidovské opatrenia, čím by sa aspoň trochu zmiernila kritiku zahraničia. Obnovené deportácie totiž v neutrálnych krajinách a štátach protinacistickej koalície evokovali pohoršenie, výrazne poškodzovali už i tak skompromitovanú slovenskú vládu a slovenskú štátnosť vôbec. Spolková rada Švajčiarska

vyjadrila obavu, že protižidovské opatrenia môžu mať za dôsledok zhoršenie vzájomných vzťahov, vrátane hospodárskeho styku. Nemenej veľké obavy proklamovala znova Svätá stolica. J. Tiso odpovedal v známom liste z decembra 1944 pápežovi Piovi XII. na tvrdé slová Vatikánu priam zarázajúco: slovenskí Židia sa – podľa J. Tisa – mali počas vojnovejho obdobia na Slovensku dobre a za túto dobrotivosť sa slovenskému štátu odvŕačili zorganizovaním povstania. Obdobne šokujúco prezident odpovedal uppsalskému arcibiskupovi Eidemovi, ktorého navyše ironickým tónom požiadal, aby sa rovnako zaujímal nielen o Židov, ale i o osudy slovenského národa. Kým doma Tisovej rétorike veril mälokto, v zahraničí prezidentovo uvažovanie jeho režim vyložene devalvovalo.

Deportácie po povstaní rôzny spôsobom doľahli aj na majoritu. Repríza „evakuácie“ z roku 1942 už asi nikoho nenechávala na pochybách, že za hranicami Slovenska čaká židovských spoluobčanov temer istá smrť. Masovosť zatýkaní, sprevádzaná nezriedka drancovaním a brutalitou bezpečnostných zložiek, vyvolávali u slovenského obyvateľstva zvýšené pocity súcitu a solidarity, i keď vzhľadom na radikalizáciu režimu po auguste 1944 a prítomnosť nacistických represívnych kománd si ich nikto nedovolil vyriecknuť nahlas. Paradoxne, obyvatelia v niektorých okresoch verili (celkom iste aj zásluhou vplyvu vládnej propagandy), že práve Židia vyvolali povstanie a po obsadení Slovenska sovietskou armádou Slovákom „*Židia zariadia krvavú pomstu*“. V očiach časti majority sa tak kruté zásahy proti Židom zo sklonku vojny mohli javiť ako oprávnené a mohli jej príslušníkov viesť k priloženiu ruky na perzekúcích – či už denuncianstvom alebo priamou účasťou na nich v radoch slovenských, prípadne nacistických bezpečnostných súčasťach.

Údaje o sumárnych počtoch židovských občanov, ktorí boli v období medzi povstaním a zánikom Slovenskej republiky deportovaní, sa v odbornej literatúre rôznia. Podľa zistení historičky Kataríny Hradskej opustilo slovenské územie v 11 transportoch 12 306 osôb. Svedecká výpoved' administratívneho zamestnanca koncentračného tábora v Seredi, ktorý pracoval s kartotékou a počty si evidoval, hovorí o 11 transportoch a 11 532 osobách. Ivan Kamenec na rozdiel od nich píše o 13 transportoch a približne 13 500 deportovaných Židoch. Nech už sú čísla akékoľvek, z hľadiska histórie je najpodstatnejší fakt, že za každým zo štatistických ukazovateľov sa skrýva príslušný počet pohnutých ľudských údelov, ktoré trpko zasiahli aj rodiny obetí. Slovenská verzia holokaustu viedla k destrukcii židovských komunit v ich historickej podobe a k okliešteniu Slovenska o jednu z kultúr, ktorá tvorila jeho kolorit po storočia.

V Maďarsku malo vysídľovanie Židov do koncentračných táborov oproti Slovensku, Protektorátu a okupovanému Poľsku svojskú dynamiku. Regent Miklós Horthy si uvedomoval, aký tieň vrhajú deportácie Židov na medzinárodné renomé krajiny v očiach demokratických mocností, s ktorými napriek vypovedanej vojne nechcel prerušiť všetky kontakty. Obával sa, že v prípade

nemeckej porážky budú víťazné štaty pri povojskowych dôsledkoch pre Maďarsko zohľadňovať jeho rolu v rasovej politike.

Horthyho režim sa už od svojich počiatkov profiloval ako latentne antisemit-ský. Antisemitizmus v Maďarsku však až do konca 30. rokov neprerástol do otvorennejších foriem, s výnimkou Zákona XXV z roku 1920, známeho ako *numerus clausus*, ktorý obmedzoval podiel Židov na univerzitách podľa ich percentuálneho zastúpenia v maďarskej spoločnosti. Po nástupe Istvána Bethlena do premiérskej funkcie príležitostné protižidovské útoky ustali. Aj keď *numerus clausus* platil naďalej, I. Bethlen nemal záujem protižidovské zákonodarstvo hrotiť, pretože sa oprávnene obával reakcií demokratického zahraničia a maďarských priemyselníkov židovského pôvodu, od ktorých spoľočne s M. Horthym očakával výpomoc pri postavení maďarskej ekonomiky na nohy po prvej a druhej svetovej hospodárskej kríze. V priebehu 20. a začiatkom 30. rokov sa vzťahy medzi maďarským štátom a židovskou komunitou normalizovali. V Bethlenovom kurze pokračoval i nový premiér Gyula Gömbös napriek tomu, že patril k predstaviteľom radikálnej pravice, kde mali antisemitské tendencie živnú pôdu. Situácia sa zmenila až roku 1938, keď sa nad Európu začali zaťahovať čierne mračná fašizmu.

V máji 1938 maďarský parlament prijal prvý protižidovský zákon. Okrem toho bolo v Maďarsku postupne vydaných 267 ministerských a vládnych nariadení obmedzujúcich hospodárske a občianske práva Židov a možnosti ich spoločenskej emancipácie. Dialo sa tak bez markantnejšieho nemeckého nátlaku. Protižidovská legislatíva bola, podobne ako v prípade Slovenska, výsledkom domáčich impulzov, vyzývajúcich riešiť židovskú otázku pod rúškom „boja za sociálnu spravodlivosť“ a „ochrany kresťanskej strednej vrstvy“. Život židovskej komunity v Maďarsku za vojny neboli jednoduchý a rámcovali ho početné diskriminačné opatrenia. V každom prípade, na rozdiel od okolitých krajín neboli maďarskí Židia až do jari 1944 systematicky deportovaní do koncentračných táborov a na pôde trianonského Maďarska mali až do nemeckej okupácie akú-takú istotu záchrany holého života. Koncom roka 1943 žilo na území Maďarska asi 17 tisíc židovských migrantov, ktorí tam, dúfajúc vo väčšiu šancu záchrany, utiekli zo Slovenska, Protektorátu, okupovaného Poľska, Juhoslávie a Nemecka.

Po obrate vo vojne sa front roku 1944 nezadržateľne blížil k hraniciam Maďarska. Regent Miklós Horthy si uvedomoval, aké následky by pre Maďarsko mohla znamenať prehra v ďalšej svetovej vojne, a preto sa na rozdiel od predstaviteľov mnohých iných štátov spolupracujúcich s nacistickým Nemeckom aktívne pokúšal hľadať cestičky von z tohto spojenectva. Nemecko však roz hodne odmietalo akékoľvek kapitulantské nálady. Po odhalení kontaktov Horthyho vlády s krajinami protinacistickej aliancie Adolf Hitler v marci 1944 nariadiil okamžitú vojenskú okupáciu Maďarska.

Nemecko považovalo za nevyhnutné zmeniť smerovanie maďarskej politiky po všetkých stránkach – nielen vo vzťahu k zahraničiu, ale aj jeho vnútornú politiku. Hned po okupácii krajinu v marci 1944 prišla do Budapešti 500 –

600-členná jednotka *Sonder-Einsatzkommando Ungarn* s expertom na riešenie židovskej otázky Adolfovom Eichmannom. V Maďarsku v tom čase žilo asi 725 tisíc Židov (z toho 309 tisíc osôb na územiach získaných v rokoch 1938 – 1941), ktorých si A. Hitler želal deportovať, voči čomu sa predošlá Kállayova vláda (a osobite jej predseda) stavala proti. Dňa 22. marca 1944 M. Horthy vymenoval namiesto odvolaného M. Kállaya do premiérskeho kresla bývalého veľvyslance v Nemecku Döme Sztójaya. Do koaličnej vlády boli k Maďarskej strane života (*Magyar Élet Pártja* – MÉP) pribratá Imrédyho Strana maďarskej obrody a Maďarská národnosocialistická strana. Aj keď fašistickí ultraradikáli zo Strany šípových krížov (*Nyilaskeresztes Pártja* – NYKP) zostali prekvapujúco stranou, išlo o jasný signál budúceho smerovania vládnej politiky. Imrédyho strana, protežovaná ríšskym splnomocnencom v Maďarsku Edmundom Veesenmayerom, i maďarskí národní socialisti, protežovaní Heinrichom Himmlerom, mali eminentný záujem v riešení židovskej otázky pritvrdiť. Najdôležitejšemu mužovi, A. Hitlerovi, vyhovovali ako „*najpovoľnejsí nástroj*“ nacistického dirigovania maďarskej politiky omnoho viac „imrédyovci“ pôsobiaci seriánnejším dojmom než nyilašovci pod vedením košického rodáka Feranca Szálasiho.

D. Sztójay a členovia jeho vládnej MÉP vytvorili na jar 1944 program, prekryvajúci sa s programom Strany šípových krížov, dúfajúc, že sa nyilašovci organizačne vlejú do MÉP alebo aspoň nebudú vystupovať opozične. D. Sztójay nemal záujem nyilašovcov dobrodrušne prizývať vo vlády napriek tomu, že verejný život v Maďarsku sa po 15. marci 1944 jednoznačne nacizoval. V zmenenej spoločensko-politickej situácii sa však odôvodnene obával, že pokračovanie v „predokupačnej“ línií maďarskej politiky skôr či neskôr povedie k nemeckému zásahu a nahradeniu vlády MÉP Szálasiho fašistami. Nový premiér veril v postupné otupenie mocensko-totalitných ambícií nyilašovcov po včlenení viacerých ich programových bodov do vládneho programu. Zároveň sa nádejal, že zradikalizovaním maďarskej vládnej politiky stratia v Hitlerových očiach postavenie „žolíka“ v prípade, ak by Maďarsko odmietaло podriadiť svoju zahraničnú a domácu politiku požiadavkám Berlína.

Nový minister vnútra Andor Jaross vypracoval v tomto duchu stratégii zhrnutú do štyroch hlavných bodov, ktorá mala na jednej strane uspokojiť Nemcov a na druhej strane okresať vplyv fašistov v radoch širokej verejnosti. Medzi inými bodmi sa vynímala požiadavka „bojovať proti Židom podľa nemetských metód“, pričom ktokoľvek, kto prejavil súcit so Židmi alebo im pomohol, mal byť vyhlásený za „bieleho Žida“ a internovaný spolu s nimi.

Spomínaný Imrédyho nominant A. Jaross (inak rodák z obce Čechy v Novozámockom okrese) a predovšetkým novovymenovaný štátny sekretár László Endre sa stali hybnou silou protižidovských opatrení vyústiacich do deportácií. Ako sa vyjadril sám A. Eichmann, s ktorým sa štátny sekretár rýchlo spriatelielil, L. Endre bol typom človeka, ktorý nebol žiadnym vypočítavcom; Židov sa chcel zbaviť celé roky a po okupácii nadišla jeho chvíľa „priložiť ruku k dielu“. A. Eichmann si na stretnutie s maďarskými zástupcami na čele

s L. Endrem spomínal: „*Na neformálnom posedení nad pohárikom maďarského vína som im oznámi, že Himmler vydal nemeckej polícií príkaz a že chce, aby boli maďarskí Židia uzavretí do get a následne odsunutí do Osvienčimu*“. Súčasne oznámi, že Nemecko nemá záujem o osoby nad 60 rokov a o práeneschopné osoby a prítomných vyzval, aby sa pri projektovaných protižidovských akciách „*zamedzilo krutostiam*“.

L. Endre nečakal ani na pokyny od M. Horthyho, D. Sztójaya či A. Eichmanna a prípravné práce na deportácie spustil sám. Dňa 22. marca 1944 ministerská rada schválila nariadenie o povinnom nosení žltej Dávidovej hviezdy pre židovské obyvateľstvo, na čo frenetický antisemita A. Jaross už 31. marca odobral Endreho plán Židov getoizovať. Plán getoizácie Židov platil pre celú krajinu, vrátane „znovupripojených“ území. Medzičasom sa A. Eichmann stretol so Samuelom Sternom a ďalšími troma členmi Židovskej rady, najvyššej ustanovizne Židov v Maďarsku. Eichmanov preslov k nim bol kombináciou vyhľášok a ubezpečení. A. Eichmann prisľúbil, že Židia budú podľa dohody medzi nemeckými a maďarskými predstaviteľmi pracovať pre vojnové hospodárstvo a pokiaľ nepodniknú žiadne partizánske akcie a nebudú pridelenú prácu sabotovať, bude sa s nimi zachádzať slušne a za prácu dostať aj zaplatené. V opačnom prípade mali byť bez milosti pozabíjaní.

V apríli 1944 odštartovali bezprostredné prípravy na deportácie. Deportovaní mali byť všetci maďarskí Židia s výnimkou zaradencov v pracovných jednotkách maďarskej armády, čo Berlín, hoci s nevôľou, musel dočasne akceptovať. Do transportov, ktoré sa z Maďarska vypravovali od 15. mája do 9. júla 1944, tak nebolo zaradených približne 15 tisíc Židov, odvelených koncom júna na práce do Rakúska. Aj keď sa M. Horthy a D. Sztójay usilovali minimalizovať vystahovanie Židov do Ríše na maximálne 100 tisíc osôb, ktoré mali byť transportované na prácu do „starej Ríše“, nakoniec sa presadila koncepcia „totálnej očisty“ presadzovaná L. Endrem, Lászlóm Bakym a Lászlóm Ferenczym s podporou Hlavného ríšskeho bezpečnostného úradu (*Reichssicherheitsauptamt*) na čele s Ernstom Kaltenbrunnerom. Napriek snahe regenta a premiéra, usilujúcich sa o „miernejšie“ riešenie židovskej otázky, sa 437 402 Židov trpkému osudu nevyhlo. Všetkých 147 vlakových súprav, vypravených v priebehu 56 dní, smerovalo do koncentračného tábora Osvienčim. Koncentrácia Židov v uzlových bodoch a následné deportácie chronologicky postupovali smerom z východu na západ, od Zakarpatskej Ukrajiny a severovýchodného Maďarska (deportačná zóna I), cez severné Sedmohradsko s centrom v Kluži (záona II), severné Maďarsko (bývalé juhoslovenské okresy – zóna III), až po južné Maďarsko (záona IV).

Nápor prísunu maďarských Židov osviečimský tábor nezvládal. Veliteľ osviečimského lágru Rudolf Höss na stretnutí v Budapešti s A. Eichmannom a zástupcami Maďarských štátnych železníc (MÁV) už vopred varoval, že Auschwitz-Birkenau nárazový nával tolkého počtu osôb neustojí a jeho pre-vádzka skolabuje pre „technické problémy“. Za týmito slovami z nacistického žargónu sa skrývali dva problémy: neschopnosť plynule zavraždiť v plynových

komorách a následne spáliť v kremačných peciach také množstvo obetí a súčasne neschopnosť ubytovať v barakoch osoby určené na otrockú prácu. Deportácie v Maďarsku bez ohľadu na to nabrali ultrarýchly spád. Začiatkom júla 1944 Židia z okrajových provincií krajiny prakticky vymizli. Zo 430 tisíc deportovaných Židov bolo po príchode do Osvienčimu okamžite splynovaných asi 345 tisíc. Tempo riešenia židovskej otázky imponovalo aj A. Jarossovi, ktorý na vládnom zasadnutí 24. júna 1944 vyhlásil: „*Koniec koncov nás nezaujíma, kam Židia idú. Záujmom krajiny je, aby boli odstránení rýchlo*“. V skoršom rozhovore pre *Esti Újság* z apríla 1944, ktorý publikoval i „hornozemský“ *Felvidéki Újság*, sa o protižidovskej politike vlády, smerujúcej k vyhľadeniu židovstva, vyjadril obšírnejšie: „*Dnes sa všetka práca robí v znamení vojny a napomáha jej víťaznému zakončeniu. Hlavnou úlohou Ministerstva vnútra je dokonalé likvidovanie vnútorného nepriateľa, čiže sériou rýchlych a ráznych opatrení zneškodniť tie živly, ktoré svoje uplatnenie hľadajú inde než sú životné záujmy maďarstva a ktoré boli v súlade s vojnovými cieľmi našich nepriateľov. Preto bolo treba v prvom rade skoncovať v Maďarsku s marxizmom. Prikročili sme k rýchlemu, systematickému a radikálnemu riešeniu židovskej otázky. Stanovisko židovstva nemôže byť otázne. Od počiatku bolo nepriateľské k národnému socializmu. Navždy musíme skoncovať so židovským parazitizmom*“. Z tohto postoja A. Jaross v zásade nezľavil ani po tom, čo sa mu v druhej polovici júla 1944 dostali do uší „*také spoľahlivými sa zdajúce chýry, ktoré sa už nedali označiť ako púhe povedačky alebo propagandistické frázy*“. A. Jaross nariadil po prevalení informácií o skutočnom osude Židov formálne vyšetrovanie, avšak už bolo neskoro.

Poslednou veľkou akciou v rámci deportácií z Maďarska mala byť deportácia budapeštianskych Židov. M. Horthy však pod tlakom medzinárodných protestov (o. i. zo strany pápeža Pia XII., švédskeho kráľa Gustáva V. či americkejho prezidenta Franklina D. Roosevelta) začiatkom júla 1944 transporty pozastavil. Viac než osud Židov ale M. Horthyho kvárlila obava, že ambiciozny národnosocialistický štátny sekretár ministerstva vnútra L. Baky proti nemu použije žandárske jednotky, posланé do Budapešti v súvislosti s plánovanou deportačnou akciou, a v krajinе uskutoční štátny prevrat. Regent sa pred Nemcami zaviazal v deportáciách pokračovať od konca augusta 1944, no pre zhoršujúcu sa medzinárodnú situáciu k nim nakoniec nedošlo. Po odpadnutí Rumunska z paktu Osi si Nemecko uvedomilo, že zbytočné dráždenie Maďarska politickými požiadavkami zasahujúcimi do vnútorných vecí by mohlo mať katastrofálne dôsledky – o to viac, že práve v Maďarsku sa pred marcom 1944 prejavovali výrazné odstredivé tendencie a poškuďovanie po rozchode so svojím spojencom. M. Horthymu prišiel prevrat v Rumunsku po tejto stránke vhod. Ako najvyšší predstaviteľ štátu sa nemusel ďalej kompromitovať perzekučnou politikou, resp. politickou zodpovednosťou, ktorú za ňu niesol, aj keď sám žiadne protižidovské zákony v čase okupácie nepodpisoval a plnú moc vo forme vládnych dekrétov prenechával vláde.

Záverečná fáza tragédie maďarských Židov sa odohrávala v posledných mesiacoch vojny po Horthyho zvrhnutí. M. Horthy vyzval maďarské vojenské jednotky na zastavenie bojov proti vojskám antinacistickej koalície, čo vyvolalo okamžitú nemeckú reakciu. V zúfalej situácii Nemci M. Horthyho prinútili abdikovať z postu regenta a v čele štátu ho nahradili dosiaľ odsúvaným Ferencom Szálasim, ktorý bol vymenovaný do funkcie premiéra s titulom „vodca národa“ (*nemzetvezető*). Ihneď po 16. októbre 1944 sa začala ďalšia etapa perzekúcií, tentoraz zameraná na pokrstených Židov. Dňa 17. októbra 1944 sa do Budapešti vrátil A. Eichmann s misiou dokonať svoje genocídne poslanie. V diskusii s nyilašovským ministrom vnútra Gáborom Vajnom sa vzájomne dohodli na pokračovanie v deportáciách. Na rozdiel od G. Vajnu F. Szálasi s uvoľnením 50-tisícového židovského kontingentu na stavbu podzemnej leteckej továrne v Ríši zásadne nesúhlasil, avšak A. Eichmann i tak dúfal, že „vodca národa“ bude nakoniec dotlačený k spolupráci a svojim protektorom nebude protirečiť. Určitú nádej na Szálasiho obmäkčenie mu dodávalo aj radikálne opatrenie, ktoré vstúpilo do platnosti bezprostredne po nástupe nyilašovcov k moci. Išlo zrušenie takmer všetkých 8 tisíc vládnych výnimiek spod protižidovskej legislatívy. Minister vnútra G. Vajna z celého objemu výnimiek potvrdil platnosť len pre 501 ľudí, F. Szálasi pre ďalších 70.

Neprešiel ani týždeň od prevzatia moci Stranou šípových krížov a nový minister obrany Károly Beregy nariadił všetkým židovským mužom vo veku 16 až 60 rokov a ženám vo veku 16 až 40 rokov nástup na nútené zákopové práce. Pochody dvojtisícových skupín sa začali 8. novembra 1944. Mnoho pochodujujúcich Židov pri nich umrelo z vyčerpania. Malo ísť o prvý krok na ceste k obnoveniu transportov. Keďže však H. Himmler deportácie do Osvienčimu z dôvodu nepriaznivej vojenskej situácie na jeseň 1944 pozastavil, transfery Židov boli presmerované do Rakúska, kde mali participovať na výstavbe tzv. *Südostwall*, systému opevnení na juhovýchodnej hranici Ríše.

Voči krutému zaobchádzaniu so Židmi sa ohradila už aj maďarská rímskokatolická cirkev, konkrétnie kardinál Jusztinián Serédi, ktorý v liste žiadal F. Szálasiho o bezodkladné zastavenie pochodov. F. Szálasi na jeho popud naoko zmiernil utrpenie prenasledovanej minority a Židov nariadił prevážať na zákopové práce vo vlakoch, ktoré úrady začali vypravovať od prelomu novembra a decembra 1944. F. Szálasi prekvapil i svojich protektorov v Berlíne, keď sa postavil proti nacistickej koncepcii totálneho „odžidovčenia“ Maďarska a práeneschopných Židov sa namiesto toho rozhadol koncentrovať na domácej pôde v getách. Deportácie formou vysídlňovania mimo Maďarska mali pokračovať, ale až po vojne, pričom však odvody na opevňovacie práce neboli zastavené. F. Szálasi dúfal, že po vojne bude možné Židov vymeniť so Sovietskym zväzom za maďarských vojnových zajatcov, keďže sa domnieval – a to celkom úprimne –, že „židobolševická“ Komunistická strana Sovietskeho zväzu prejaví o „svojich“ záujem. V neposlednom rade si obnovením deportácií nechcel sťažovať svoju beztak chabú medzinárodnú pozíciu a kopírovaním protižidovskej politiky podľa nemeckých prianí potvrdzovať obraz Hitlerovej

poslušnej bábky, aký si oňom vytvárali vedúci predstaviteľia antinacistickej aliancie.

Deportácie Židov sa uskutočňovali aj na bývalých československých územiaciach, ktoré v dôsledku prvej Viedenskej arbitráže a maďarskej okupácie Karpatskej Ukrajiny pripadli Maďarskému kráľovstvu. Na území Karpatskej Ukrajiny (*Kárpátalja*) žila početná komunita židovského obyvateľstva, ktorá nedisponovala maďarským štátnym občianstvom, resp. ktorí nemohli hodnotne preukázať uhorskú štátну príslušnosť rodičov spred roku 1918. Maďarské ministerstvo vnútra, považujúce túto skupinu za cudzorodý živel z Haliče, sa v lete 1941 po vypuknutí nemecko-sovietskej vojny rozhodlo deportovať asi 15 – 17 tisíc Židov – domnelých bývalých poľských a sovietskych štátnych príslušníkov – na Nemcami okupovanú západnú Ukrajinu. Deportácie organizoval vládny komisár Miklós Kozma so súhlasom regenta Miklósa Horthyho a ministra zahraničných vecí László Bárdossyho. Deportovaní Židia boli spoľočne s domácimi Židmi v dňoch 27. a 28. augusta 1941 hromadne povraždení nemeckými *Einsatzgruppen* za pomoc ukrajinských bezpečnostných zložiek. Táto čistka zapadala do kontextu počiatkov praktickej implementácie „konečného riešenia“ židovskej otázky v nacistickej Európe. Obeťou masakru v meste Kamennec Podolský sa stalo celkovo 23 600 osôb všetkých vekových kategórií.

Riešenie židovskej otázky pod rúškom „evakuácie“, resp. „vysídľovania“ počínačovalo v druhej fáze v roku 1944 a tentokrát sa dotýkalo aj Židov vlastniacich maďarské štátne občianstvo. Po nemeckej okupácii Maďarska mala byť *Kárpátalja* „očistená“ od Židov ako prvá. Deportačný (oficiálne „evakuáčný“) referát v Užhorode začal organizovať prípravnú fazu deportácií, v rámci ktorej bolo Židom nariadené nevychádzať v určený čas z domov, zdržiavať sa výhradne v mieste trvalého bydliska a postupne sa prestahovať do get. Prvý transport do Osvienčimu odišiel v polovici mája 1944 z Mukačeva, posledný 6. júna 1944 z Chustu. Z územia Karpatskej Ukrajiny bolo vyvezených celkovo 104 177 osôb; vojnu z nich prežilo minimum.

Podobný exodus zaznamenala aj židovská minorita, obývajúca juhoslovenské okresy, pričlenené v novembri 1938 k Maďarsku. Pre židovskú komunitu v týchto oblastiach platili rovnaké protižidovské zákony ako pre Židov v potrianonskom Maďarsku. Protižidovská legislatíva sa bez výnimky uplatňovala i na ďalších územiach anektovaných počas vojny – v Sedmohradsku, pričlenenom od Rumunska na základe druhej Viedenskej arbitráže z augusta 1940 a v srbskej Báčke, pričlenenej po útoku na Juhosláviu v apríli 1941. Podobne drastický prístup k nemaďarským Židom uplatnili maďarské orgány napríklad v okupovanej Vojvodine. Generál Ferenc Feketehalmy-Czeydner nariadiil v januári 1942 v Novom Sade postrieľať niekoľko tisícok civilného obyvateľstva, medzi ktorými boli okrem Srbov aj Židia.

Len menšej časti európskych Židov zo štátov s fašistickým alebo pronemeckým režimom sa podarilo utiecť do bezpečia pred počiatkom „konečného riešenia“. Medzi približne polmiliónom utečencov dominovali Židia žijúci pred

vojnou v Nemecku, Rakúsku a v Gdansku; zastúpenie mali aj československí, talianski a maďarskí Židia. Dobrovoľná emigrácia, vynútená spoločensko-politicími okolnosťami, však nebola skupinovou záležitosťou a cesta do neznáma sa odohrávala na základe individuálneho rozhodnutia židovských emigrantov. Išlo predovšetkým o intelektuálnu elitu (akademici, vedci, umelci, lekári, učitelia), ekonomickej zámožnejšie vrstvy, ktoré si mohli dovoliť začať nový život a taktiež sionisti smerujúci do Palestíny.

3.1.2 Slovania v exterminačnej politike nacistického Nemecka (na príklade Čechov, Slovákov a Poliakov)

Objekt národnosocialistických plánov rasového „očistenia“ stredoeurópskeho priestoru v zmysle ideologických doktrín o germánskej nadradenosťi netvorili iba Židia, ale aj slovanské národy. Zatiaľ čo nemecké zámery so židovskou komunitou odhalovali stupňujúce sa perzekúcie, gradujúce od rozbitých oblokov na židovských obchodoch a synagógach, cez zákonom kodifikované oklieštenie Židov o občianske a ľudské práva, až po ich priemyselné vyhľadzovanie v táboroch smrti, riešenie slovanskej otázky v Nemcami ovládanom veľkopriestore malo omnoho rafinovanejšiu stratégiu a navonok nepriehľadné podoby rámcované niekedy hmlistými, inokedy jasnejšími koncepciami. V prístupoch k riešeniu národnostnej politiky sa diferencovalo samotné vedenie NSDAP a nemeckých politických špičiek. Kým generácia starých kariérnych diplomatov a predstaviteľa ekonomických rezortov Tretej ríše sa zväčša uspokojovali s konceptom nemeckej politickej a hospodárskej dominancie v Európe po predpokladanej víťaznej vojne, okruh SS, posadnutý predstavami o árijskom kontinente, zachádzal vo svojich predstavách ďaleko za túto čiaru. Z hláv ľudí okolo Heinricha Himmlera a Reinharda Heydricha vyšlo počas vojnového obdobia viacero návrhov riešenia slovanskej otázky, ktoré pre slovanské národy pod nacistickou vládou predstavovali bezprostredné ohrozenie ich fyzickej existencie. Tieto projekty predstavovali vážnu hrozbu najmä v oblastiach priamo okupovaných nacistickým Nemeckom.

Po anexii Rakúska a Sudet boli **české krajiny**, okupované v marci 1939, prvým územím pripojeným k Ríši, kde nemecky hovoriace obyvateľstvo nemalo majoritné zastúpenie. Ba čo viac, počet Nemcov v západnej časti pomníchovského Česko-Slovenska bol minimálny (7,25 mil. Čechov a 189 tisíc Nemcov). Nacistickí činitelia, vychádzajúc z obsesívnych túžob po obnovení historickej Svätej ríše rímskej národa nemeckého, kam územie utvoreného Protektorátu Čechy a Morava spadalo, považovali za jednu z klíčových úloh tieto oblasti svojho panstva germanizovať, a to nielen v zmysle dosahu nemeckej moci, ale aj v etnicko-jazykovom zmysle.

Na riešenie českej otázky v rámci protektorátu existovalo viacero názorov a koncepcí. Ich spoločným menovateľom bol ciel českomoravský priestor a jeho obyvateľstvo v dlhodobom horizonte ponemčiť (*umvolken*). Projektan-

ti ponemčenia Čiech a Moravy pôvodne počítali s prirodzenou germanizáciou bez potreby realizácie vystahovania domáceho obyvateľstva nenemeckého pôvodu. Vychádzali pritom z predpokladu, že Česi v dôsledku stáročného súžitia s Nemcami v rámci Svätej ríše vykazujú genetickú príbuznosť („vysoký podiel nemeckej krví“) a ponemčia sa beznátlakovou cestou. Štátny sekretár Karl Hermann Frank sa domnieval, že Česi prijmú nemeckú identitu dobrovoľne, ak sa s ňou bude spájať vidina sociálnych benefitov či zvýšenia spoločenskej prestíže.

Menšia časť českej spoločnosti, menovite inteligencia nepriateľská voči Nemeckej ríši a „rasovo nestráviteľné elementy“, mala byť vysídlená alebo podrobenná tzv. špeciálnemu zaobchádzaniu, čo bol termín označujúci v nacistickom žargóne, podobne ako v prípade Židov, fyzickú likvidáciu danej sociálnej skupiny. V otázke nutnosti germanizácie protektorátu sa zhodovali všetci kompetentní činitelia ríše; problém v tomto diskurze tvoril len časový diapazón, za aký sa tak má udiť. Zatiaľ čo prvý ríšsky protektor Konstantin von Neurath hovoril o dlhodobom asimilačnom procese, Karl Hermann Frank a Heinrich Himmler presadzovali čo najrýchlejšie ponemčenie priestoru. Významným prelomom v tomto smere predstavoval nástup Reinharda Heydricha do funkcie zastupujúceho ríšskeho protektora v októbri 1941, ktorý si v súlade s Frankovou a Himmlerovou líniou stanovil za cieľ čo najpromptnejšie kategorizovať Čechov z rasového hľadiska. R. Heydrich kalkuloval, že po víťaznej vojne proti Sovietskemu zväzu bude možné asi polovicu českého obyvateľstva ponemčiť a zvyšok deportovať na Sibír. Teror, ktorý R. Heydrich po svojom menovaní v protektoráte rozpútal, českú spoločnosť utvrdil v likvidačných zámeroch nacistov. Pobočka Rasového a osídľovacieho hlavného úradu SS (*SS-Rasse- und Siedlungshauptamt – RuSHA*), zriadená v Prahe v januári 1941, preverila od februára 1943 do februára 1945 približne 5% Čechov a dospela k záveru, že 47% z tejto vzorky bolo „schopných ponemčenia“ na základe rasových kritérií. Odpočítajúc príbuzenstvo sledovanej vzorky, len 15% českého obyvateľstva podľa nacistických rasových expertov nevykazovalo predpoklady ponemčiť sa a mali byť odsunutí „na východ“.

K. H. Frank si uvedomoval pálčivosť situácie a po Heydrichovej smrti v dôsledku atentátu z 27. mája 1942 verejne poprel šíriace sa reči o asi-milačnom a extermiňačnom programe ríšskych činitelov voči českému národu. Frankov postoj nebol motivovaný vlastným vnútorným presvedčením, ale pragmatickými pohnútkami. S Hitlerovým a Himmlerovým požehnaním sa počas vojnového obdobia snažil zabrániť aktivizácii českého odboja a udržať v protektoráte pokoj a poriadok, dôležitý pre produktivitu zbrojárskeho priemyslu. Česká verejnosť nebola politicky naivná a z prejavov ríšskych funkcionárov si vedela mnohé, oficiálne starostlivo zakrývané plány národnostnej a rasovej politiky logicky vydelenkováť. Tvrde komentáre ríšskych činitelov utvárali živnú pôdu konšpiráciám i viac či menej pravdivým tvrdeniam o domnelých zámeroch nacistov s českým národом. V tomto kontexte vznikli znepokojujúce správy o nemeckom pláne vysídiť Čechov z protek-

torátu pod rúškom pracovného nasadenia na iných územiach, čo priamo podnietilo nevôľu českého obyvateľstva nastúpiť na práce, či o zámere nacistov presídlieť Čechov do Poľska, Litvy alebo dokonca Juhoslávie.

Sekundárny prostriedok germanizácie protektorátneho územia predstavovala agrárna politika. Pod zámienkou zle obhospodarovanej alebo vôbec neobhospodarovanej pôdy, prípadne údajného porušovania dodávkovej povinnosti nemecké úrady vysídlňovali židovských a českých majiteľov z ich nehnuteľnosti, čím vytvárali priestor pre Nemcov, ktorí uvoľnené parcely kolonizovali a prispievali tak k posilňovaniu nemeckého živlu v etnických ostrovoch. Pomôcť zhustiť nemecké osídlenie protektorátu mali aj etnickí Nemci evakuovaní z iných európskych krajín. Z celkového počtu asi milión evakuovaných z pobaltských štátov, východného Poľska, Besarábie, Bukoviny a Dobrudže však pripadlo na protektorát asi len 11 600 Nemcov, pričom väčšina smerovala do západnej, Nemcami okupovanej časti Poľska na „nové východné územia“. Zámienkou na vytvorenie etnický temer čisto nemeckých sídelných oblastí v rámci protektorátu bolo tiež zakladanie vojenských cvičísk nemeckej brannej moci. Z dôvodu zriaďovania výcvikových priestorov úrady presídlili od 62 do 80 tisíc osôb prevažne českého pôvodu.

Poznatky predstaviteľov **Slovenskej republiky** o genocídnych plánoch nacistov voči slovanským národom boli s určitosťou obmedzené, pretože jej predstavitelia do hláv projektantov „Novej Európy“ nevideli. Základné kontúry predstáv slovenskej vlády o budúcnosti Slovenska po hypotetickom víťazstve Nemecka vo vojne možno skrátene zhrnúť nasledovne: Slovensko bude ako samostatný štát súčasťou Európy očistenej od zhubných plutokracií, židovstva a bolševizmu, kde sa mu dostane čestného miesta za zásluhy v spoločnom boji po boku dirigenta celého kontinentu – Veľkonemeckej ríše. V rámci nového nacionálnosocialistického usporiadania sa bude môcť všeobecne slobodne rozvíjať, rešpektujúc mantiely „ochranného“ vzťahu a podobu „architektonického diela“ tvorca nového európskeho poriadku, A. Hitlera. Výskumy realizované v nemeckých archívoch naznačili, že nacistické predstavy s touto idealistickou viziou nekorešpondovali.

Už Ľubomír Lipták poukázal na zradnú dvojsečnosť nacistických úvah o budúcom usporiadanií Európy. Prvá, ako ju nazval – *verejná* rovina, sa niesla približne v tónine, ktorá znala ovládaným náromom vábivo a s radosťou ju na stránkach *Slováka* či *Gardistu* propagovala aj ľudácka tlač. Druhá rovina – *dôverná*, mala od tolerantného spolužitia víťazných národov pradaleko. Hoci sa nacistickí činitelia počas vojny vyjadrovali o budúcej podobe kontinentu veľmi neurčito, pri diskusiách o osude Slovenska v nemeckom veľkopriestore treba jednoznačne upozorniť na najradikálnejšie koncepcie z okruhu RuSHA a skupiny blízkej H. Himmlerovi.

V lete 1940 Slovensko navštívil šéf RuSHA Günther Pancke a jeho zástupca (od júla 1940 vedúci RuSHA) Otto Hofman. Primárnym cieľom Panckeho a Hofmanovej návštevy bolo zistiť spôsobilosť karpatských Nemcov žijúcich

na Slovensku vykonávať vojenskú službu vo *Waffen-SS*, resp. urobiť si predstavu o rasovom obraze celej nemeckej menšiny, obývajúcej územie Slovenskej republiky. Mimo pozornosť pracovnej delegácie RuSHA však nezostalo ani etnický slovenské obyvateľstvo. V správe zo svojej pracovnej cesty predstaviteľa rasového úradu vyjadrili celkové sympatie k Slovákom, avšak s mrazivou doložkou: „... *krajinu možno opäťovne získat' pre nemectvo*“. V dlhodobých plánoch RuSHA takmer určite počítala s germanizáciou slovenského priestoru, ktorá mala byť v prvej fáze realizovaná odstránením „*Židov, Cigánov, Maďarov a maďarónov*“, ktorých uprásdené sídla malo zaujať 100 tisíc nemeckých rodín a v druhej fáze postupnou asimiláciou Slovákov. Takáto brutálna koncepcia, počítajúca s etnickými čistkami a rozsiahlymi transfermi obyvateľstva oslovila aj samotného H. Himmlera.

V nadväznosti na pracovnú cestu G. Panckeho a O. Hofmana sa v priebehu jesene 1940 uskutočnili rasové previerky členskej základne Hlinkovej gardy, prevádzzané lekármi viedenského Doplňovacieho úradu *Waffen-SS* vo Viedni Dr. Edmundom Buchtalom a Dr. Thießom. Prvotné Buchtalove previerky, uskutočnené na vzorke 381 gardistov prevažne z mestského prostredia, dopadli katastrofálne (prísnym rasovým kritériám vyhovelo len 15%). Thießovo pozorovanie z januára 1941, uskutočnené na odporúčanie poradcu pre Hlinkovu gardu Viktora Nagelera na základe prehliadky desaťnásobného počtu gardistov z oblastí zasiahnutých asimiláciou v menšej miere, priniesli omnoho pozitívnejšie výsledky, keď rasovým testom vyhovelo až 68,85%.

Výsledky previerok, ktoré pokračovali minimálne v priebehu roku 1941, sa možrejme, neodrážali skutočnú „rasovú kvalitu“ slovenského národa podľa kritérií SS. Stratégia koncentrovania záujmu referentov RuSHA a lekárov Doplňovacieho úradu SS na gardistov z etnický menej premiešaných regiónov, odobrená i H. Himmlerom, súvisela s náborom využiteľných ľudských kapacít pre *Waffen-SS* a vonkoncom nie ako kvázivedecký podklad pre akési vylepšenie kádrového profilu Slovákov v očiach popredných nacistov. Sekundárne však rasová sondáž mohla poslúžiť pri budúcej realizácii nacistickej národnostnej politiky v „Novej Európe“. Ako upozornil historik Michal Schvarc, hypotéze o nemeckých asimilačných plánoch nahráva viacero ďalších indícii – spomedzi nich obzvlášť expertíza vedúceho II. oddelenia RuSHA Heinricha Rübela z novembra 1941 a napokon aj koncepcia mierového regulovaného zbližovania nemeckého a vhodného slovenského rasového genofondu, razená V. Nagelerom.

Zatiaľ čo násilné, etnický motivované presúvanie Slovákov mimo hranice Slovenska zostalo len hypotetickým projektom v hlavách niektorých nacistov, v **Poľsku** začalo Nemecko už krátko po vojenskej porážke svojho východného suseda zavádzajú do praxe opatrenia vychádzajúce z chápania Poľska ako nemeckého „životného priestoru“. Nacisti už pred vojnou obviňovali Poliakov z uskutočnenia „genocídnej politiky“ voči početnej nemeckej menštine v Poľsku a represívne opatrenia voči Poliakom počas vojny ospravedlňovali

ako odvetné opatrenia, ktoré musí vojensky pokorený národ strpieť. A. Hitler považoval poľské územie za historické nemecké teritórium, ktoré bude počas nového „*Drang nach Osten*“ kolonizované Nemcami a ponemčené nielen jazykovo, ale aj po etnickej stránke. Nacistické zámery vymazať Poliakov z ich vlasti nielen deportáciou, ale i fyzicky, dokumentujú plány *Generalplan Ost*. Podľa tohto projektu masového vyhľadzovania európskych národov sa počítalo s vyvraždením až 85% poľského národa (asi 20 mil. osôb). Rasovo vhodná časť Poliakov (asi 3 – 4 mil.), ktorá vykazovala krvné príbuzenstvo s etnickými Nemcami, mala byť germanizovaná; zvyšok mal byť využitý na otrockú prácu pre nemecké hospodárstvo.

Na rozdiel od niektorých iných slovanských národov A. Hitler pociťoval k Poliakom priam chorobné antipatie. Týždeň pred útokom na Poľsko dal svojim veliteľom povolenie bez milosti zlikvidovať akúkoľvek osobu poľského pôvodu, s ktorou prídu do styku. Populačná stratégia nacistov v okupovanom Poľsku prirodzene nepočítala s bezhlavou a okamžitou fyzickou likvidáciou Poliakov, ale bola rozvrhnutá do viacerých etáp. Etnická homogenizácia Poľska v nacistickej rézii predstavovala kombináciu vyháňania, deportácií a nútenej asimilácie.

Prvou sociálnou skupinou na rane nacistov sa stala poľská inteligencia. Ešte pred útokom na Poľsko bol zostavený zoznam približne 61 tisíc osôb, ktoré mali byť ihned po obsadení poľských miest nemeckou armádou zatknuté a poslané do koncentračného tábora, prípadne zavraždené. V rámci tzv. *Intelligenzaktion*, uskutočňovanej na jeseň 1939 a jar 1940, sa nacistom podarilo túto kvótu približne naplniť. Nemecká branná moc, vrátane novosformovaných kománd *Einsatzgruppen*, nasadených špeciálne na likvidačné akcie, postupovala voči poľským občanom bezohľadne a už počas vojenskej kampane v septembri 1939 vyhľadzovala celé poľské dediny, často pod oficiálnym rúškom kolektívneho potrestania za skutočnú či domnelú sabotáž namierenú voči okupačným vojskám. Napríklad v meste Bydhošť s početným zastúpením nemeckého etnika bolo 3. – 4. septembra 1939 zavraždených podľa odhadov od 1 200 do 3 000 Poliakov. V Czestochowej padlo bezhlavému vraždeniu dňa 4. septembra 1939 za obeť 1 140 poľských občanov.

Prvotnú fázu divokých perzekúcií vystriedala fáza etapovitých snáh o vypudenie Poliakov z ich domovov. V prvej fáze do polovice decembra 1939 nacistická okupačná správa vypudila asi 90 tisíc, v druhej fáze od februára do marca 1940 asi 40 tisíc a v tretej fáze v druhom polroku 1940 asi 133 tisíc Poliakov, ktorých nehnuteľnosti a usadlosti mali kolonizovať nemeckí osadníci. Germanizácia Poľska bola absolútou prioritou nemeckej populačnej politiky. Oblast Generálneho gubernátu mala byť podľa Hitlerových plánov totálne ponemčená. V horizonte 15 – 20 rokov malo 15 mil. poľských občanov nahradiť 4 – 5 mil. nemeckých kolonistov, ktorí mali demografickou štruktúrou zamiešať tak extrémne, že po etnickej stránke by oblasť pripomínala Porýnie, ako si to želal A. Hitler. Masové etnické transfery vyvolávali celkom prirodzené negatívne reakcie. Generálny guvernér Hans Frank, obávajúc sa radikali-

zácie nálad poľskej spoločnosti a posilnenia poľského národného odboja, v marci 1941 presadil, aby boli nútené migračné pohyby z území anektovaných k ríši pozastavené. Úrady v Generálnom gubernáte migračné vlny ne-zvládali.

Odhaduje sa, že nemecká okupačná správa vysídlila počas vojny z pôvodných sídel spolu až 1,6 – 2,5 mil. Poliakov. Ich sídla v oblastiach Povartia, Zamósce, Pomoranska, Generálneho gubernátu a Sliezska zaujalo do konca vojny asi milión presídľencov z východnej Haliče, Volyne, Besarábie či Bukoviny. Okrem rozsiahlych etnických čistiek voči poľskému národu, núteného presídľovania a umiestňovania do koncentračných táborov Poliaci čelili aj kultúrnej genocíde. Nacistická správa zatvárala poľské školy a kultúrne inštitúcie, likvidovala elity spoločenského života a obmedzovala používanie poľského jazyka vo verejnom styku. Ako sa príznačne vyjadril H. Himmler, jediným cieľom školského systému v okupovanom Poľsku pod nemeckým gestorstvom malo byť naučiť žiakov jednoduchú aritmetiku, vedieť napísanie vlastné meno a vštepiť si do hlavy, že poslúchať Nemca je božím zákonom.

Nacistická národnostná politika voči Poliakom nezostala po vojne bez rovna-ko drastickej odvety. Slovami historika Philippa Thera, v poľskej spoločnosti sa po vojne pretavila pomsta v pohrdanie príslušníkmi národa, ktorý vojnou, terorom za okupácie a holokaustom „*pošliapal všetky pravidlá ľudského súžitia*“.

3.2 Migrácie a etnické transfery po roku 1945

Prvé mesiace a roky po skončení druhej svetovej vojne prežívala Európa vo zvláštnom ovzduší. Európska spoločnosť sa dala do pohybu – doslovne i v prenesenom slova zmysle. Početné skupiny obyvateľstva migrovali po kontinente, z krajiny do krajiny. Do svojej vlasti sa z táborov a rôznych zákutí kontinentu vracali vojnoví zajatci a odvlečení civilisti – repatrianti a taktiež početná skupina reemigrantov. Zbedačení Židia prúdili Európu vyhľadáva-júc pozostatky svojich rodín, väčšina sa vracaťa domov, iní emigrovali z východnej do západnej Európy, za oceán a do Palestíny. Prebiehal masívny transfer miliónov Nemcov zo strednej, juhovýchodnej a východnej Európy do vojnovu zničeného Nemecka. Medzi jednotlivými štátmi prebiehali výmeny obyvateľstva (často aj na spôsob vyháňaní, deportácií a utečeneckých vln) a niektoré krajiny uskutočňovali osídľovanie „vyčistených“ teritórií na spôsob vnútorných kolonizácií. Ako svojho času konštatoval slovenský historik M. Barnovský, „*akési novodobé stahovanie etník stalo sa realitou*“. Obzvlášť to platí v prípade strednej Európy.

Migračné pohyby obyvateľstva strednej Európy prvých rokov po druhej sve-tovej vojne – presídlenia a výmeny obyvateľstva, niekedy nazývané aj ako „veľké politické presídlenia národov“ – boli nielen dôsledkom vojny, následkom jaltsko-postupimského systému, novej veľmocenskej politiky, ale aj snahou o vytvorenie etnickej homogénnych štátov. Povojnové usporiadanie

Európy vychádzalo z myšlienky trvalého odvrátenia vojen, vyriešenia medzinárodných sporov, zabezpečenia vnútornej stability štátov a zachovania dlhodobého mieru na kontinente. Z tohto dôvodu sa medzinárodne akceptovali princípy *zmien hraníc* (minimálne anulovanie tých posunov, ktoré sa udiali pod vplyvom nacistickej politiky) a *transferov obyvateľstva*. V zásade, až ukážkovo sa to zrealizovalo v strednej Európe – v Poľsku, Maďarsku a Československu.

Vzájomné spojenie povojnových princípov zmien hraníc a transferov obyvateľstva sa prvorado týkalo **Poľska**, ktoré stratilo svoje východné územia v prospech ZSSR (anexiou v roku 1939), za ktoré bolo odškodené časťou územia Nemecka na západe. Takéto teritoriálne zmeny automaticky vyžadovali transfery obyvateľov. Z tohto dôvodu sa poľská migračná politika uskutočňovala v priebehu oslobodenia krajiny a v prvých povojnových rokoch na dvoch zásadách: na uskutočnení návratu všetkých Poliakov do krajiny a prechode z multietnickej krajiny do etnicky homogénneho štátu (čo znamenalo vystahovanie inonárodného obyvateľstva). Veľmi jasne sa k tejto záležitosti vyjadril aj poľský prezident Bolesław Bierut v jednom zo svojich povojnových novoročných prejavov: „*V dôsledku vojnových a teritoriálnych zmien sa národ poľský transformuje zo štátu multietnického na štát národné homogénny*“. Inými slovami – paralelne s opatreniami po návrate Poliakov do krajiny vláda uskutočňovala kroky na vysídlenie menšíň z Poľska. Zvláštny dôraz sa pritom kládol na najväčšie národnostné skupiny Nemcov (otvorený, nútený) a Ukrajincov (skrytý a rovnako nútený) s cieľom pripraviť (vyčistiť) teritórium pre poľských navrátilcov zo ZSSR (z tzv. *kresow wschodnich*) a tiež Poliakov repatriujúcich a reemigrujúcich z ostatnej Európy. V prípade tretej veľkej národnostnej skupiny – poľských Židov sa politika varšavskej vlády v povojnových rokoch sústredovala na priznanie práva zotrvenia v krajine, ale i na emigráciu (skryte a intenzívne však podporovalo druhé riešenie).

Vysídlenie Nemcov z Poľska – z nadobudnutých území na západe (tzv. *ziemie odzyskane alebo kresy zachodnie*) – prebiehalo súčasne s oslobodením krajiny a oficiálne bolo odobrené v auguste 1945 na konferencii Veľkej trojky v Postupime. Prakticky až do augusta 1945 išlo o „divoký“ odsun na princípoch kolektívnej viny. Inými slovami, bolo to jednoduché vyháňanie Nemcov poľskými civilistami, ktorí zaplavili územie, miestnymi poľskými úradmi a vojskom. Táto akcia bola sprevádzaná extrémnou brutalitou: násilím, kravávymi excesmi, vraždami, lúpežami a okrádaním na majetku.

Nemecké rodiny, ktoré nechceli opustiť svoje domovy, boli zabíjané alebo umiestnené v špeciálnych táborech. Čažká nútená práca, zlé životné podmienky a brutalita strážnikov decimovali väzňov, ktorých aj tak napokon presídlili. Jedinou spásou pre Nemcov boli často jednotky sovietskej Červenej armády, umiestnené v niektorých regiónoch krajiny. Sovietski velitelia –

podplatení Nemcami – často miernili brutalitu Poliakov. Po Postupimskej konferencii však sovietska armáda prestala deportáciám odporovať.

Koncom leta 1945 vyháňanie Nemcov z Poľska nabralo o niečo „civilizovanejší“ charakter. Išlo o fázu organizovaného odsunu, hoci brutalita a rabovanie nemeckého majetku nevymizli. Povolenie na pobyt v Poľsku dostávali len bývali nemeckí občania, ktorí deklarovali poľskú národnosť. V niektorých regiónoch predtým nemecké obce sa celé hlásili za čisto poľské, len aby ich obyvateľstvo nebolo presídlené. V konečnom dôsledku do konca roku 1947 bolo z územia povojnového Poľska presídlených okolo 7,08 miliónov Nemcov (z tohto počtu okolo 287 tisíc brutalitu deportácií neprežilo).

Ešte pred samotným vyháňaním Nemcov z Poľska sa začala riešiť aj otázka vysídlenia Ukrajincov, Bielorusov, Litovcov do ZSSR a súčasne návratu Poliakov, hoci samotné presídlenia sa realizovali v povojnovom období. V septembri 1944 po príjazde delegácií troch sovietskych republík do Lublina a po následných rokovaniach boli podpísané dohody o vzájomnej výmene obyvateľstva: 9. septembra 1944 s Ukrajinskou SSR a Bieloruskou SSR a 22. septembra 1944 s Litovskou SSR. Princípy výmeny boli vo všetkých troch dohodách rovnaké.

Bolo dohodnuté, že „*evakuácia*“ (pre transfer obyvateľstva sa volil tento rafinovaný termín – „*evakuácia*“ – pozn. aut.) podliehajú poľskí občania ukrajinskej, ruskej, rusínskej, bieloruskej a litovskej národnosti, ktorí sa mali presídiť na Ukrajinu, do Bieloruska a Litvy; a do Poľska sa mali *prestaťahovať* Poliaci a Židia, ktorí do 17. septembra 1939 boli poľskými občanmi a bývali na území Ukrajiny, Bieloruska a Litvy (vrátane tých, ktorí po prepadnutí Poľska nacistami utiekli v rokoch 1939 – 1940 na územie ZSSR; napr. okolo 300 tis. poľských Židov). Kým pre osoby poľskej a židovskej národnosti bol zakotvený princíp dobrovoľnosti (mali právo, nie povinnosť presídlenia), tak pre osoby v opačnom slede bola nastolená požiadavka povinnej evakuácie.

Vzhľadom k tomu, že všetky tri dohody o výmene obyvateľstva sa aplikovali len na pohraničné regióny a do ich pôsobenia nezapadali Poliaci z centrálnych oblastí Sovietskeho zväzu, poľské veľvyslanectvo v Moskve obliehali stovky Poliakov ochotných prestaťahovať sa do Poľska. Je potrebné zdôrazniť, že spojenecký dlh nútí sovietsku vládu zmäkčiť postoj k bývalým občanom Poľska. Začiatkom roku 1943 im úrady vydali sovietske pasy a v roku 1944 na základe ustanovenia vlády ZSSR prebiehalo presídlenie (prepustenie) Poliakov zo severných oblastí, Archangel'skej, Kirovskej, Novosibirskej, Irkutskej, Sverdlovskej, Kemerovskej, z Krasnojarského kraja, Komijskej a Jakutskej autonómnej sovietskej socialistickej republiky (ASSR) na Ukrajinu a do južných regíonov Ruskej sovietskej federatívnej socialistickej republiky (RSFSR). Z tohto dôvodu 6. júla 1945 poľská vláda uzavrela ďalšiu zmluvu, a to priamo s vládou ZSSR. V tomto prípade išlo o osoby poľskej a židovskej národnosti žijúce na celom teritóriu Sovietskeho zväzu. Na druhej strane sa presídlenie vzťahovalo opäť na Rusov, Ukrajincov, Rusínov, Bielorusov a Litovcov žijúcich na území Poľska.

Čoskoro sa však ukázalo, že ani Litovci, ani Bielorusi a ani Ukrajinci vo svojej väčšine nie sú ochotní presídlovať sa do ZSSR. Zlyhal aj nátlak administratívneho charakteru. Vo vzťahu k Litovcom poľské orgány nezvolili použitie hrubého donútenia vzhľadom na nevelký počet menšiny (okolo 6 tisíc). Podobne sa zachovali aj k početnejším Bielorusom (okolo 150 tisíc), ktorí nemali dostatočne rozvinutú národnú identitu a boli poddajní polonizácie, navyše aj výrazne podporovali komunistické hnutie. V prípade poľských občanov ukrajinskej národností však využili všetky prostriedky donútenia ako odpoveď na vyostený poľsko-ukrajinský antagonizmus počas vojnových rokov. V poľskom spoločenstve vo všeobecnosti panovalo presvedčenie, že Ukrajincov je potrebné sa zbaviť, a to za každú cenu. Donucovacie akcie nadobudli drastický charakter. Na ukrajinské obce v juhovýchodnom Poľsku útočilo poľské antikomunistické podzemie, poľské milície a vojsko, ako aj civilisti formujúci kriminálne bandy. Ukrajincov prepadávali, okrádali a zabíjali, páli ich príbytky a niekedy dochádzalo aj k masovým vraždám. Keď ani to nezaberalo, od polovice roku 1946 sa pristúpilo k masovým deportáciám prostredníctvom nasadenia väčšieho počtu vojska. Za podobných podmienok prebiehalo aj presídlenie Poliakov a Židov zo západnej Ukrajiny.

Napokon v rokoch 1944 – 1946 bolo z Ukrajiny na teritórium Poľska presídlených 787 674 osôb poľskej a židovskej národnosti. Z Litvy do Poľska sa prešťahovalo okolo 197 tisíc osôb a z Bieloruska do Poľska okolo 275 tisíc ľudí.²⁰ Celkovo na základe povojnovej poľsko-sovietskej výmeny obyvateľstva z územia sovietskej Ukrajiny, Bieloruska a Litvy sa do Poľska presídlilo okolo 1 250 000 Poliakov a Židov. K uvedenému počtu je potrebné ešte prirátať ďalších približne 300 000 osôb, ktorí odišli na územie Poľska pred prechodom frontu v roku 1944, respektíve v ďalšom období sa presídlili neoficiálne. Z centrálnych oblastí ZSSR do Poľska repatriovalo približne 266 000 Poliakov.²¹ Celkovo išlo teda o viac ako 1 816 000 osôb poľskej a židovskej národnosti presídlených do Poľska.

Na druhej strane z Poľska na územie Ukrajiny bolo presídlených 488 057 osôb ukrajinskej, ruskej a rusínskej národnosti,²² z Poľska do Litvy približne 2 až 3 tisíc Litovcov a z Poľska do Bieloruska 36 – 38 tisíc Bielorusov. Celkovo teda z Poľska na územie ZSSR bolo nútene presídlených okolo 530 000 osôb prevažne ukrajinskej, bieloruskej, litovskej, ruskej a rusínskej národnosti.

²⁰ Popri tom nie všetci Poliaci mali záujem o presídlenie do Poľska. Istú úlohu zohrali miestne vládne orgány (najmä v Litve a v Bielorusku), ktoré nepodporovali vylúdnenie jednotlivých oblastí. Preto po ukončení poľsko-sovietskej výmeny obyvateľstva v Bielorusku zostało približne 600 000 a v Litve okolo 200 000 Poliakov.

²¹ Do polovice 50. rokov 20. storočia v ZSSR zostało viac ako milión Poliakov. Okolo 250 000 z nich sa presídlilo do Poľska v rokoch 1955 – 1959 na základe tzv. druhej repatriácie.

²² Ukrajinskú otázku v Poľsku doriešila v roku 1947 tzv. Akcia Visla, v priebehu ktorej bolo deportovaných ďalších viac ako 140 tisíc Ukrajincov a Rusínov (Lemkov), ktorých vytrhli z prirodzeného prostredia ich domoviny a roztrúsili po západných a severných oblastiach Poľska, z ktorých bolo odsunuté nemecké obyvateľstvo, s cieľom ich asimilácie.

Napokon, pokial' hovoríme o celkových stratách menšinového obyvateľstva v Poľsku, k vyššie uvedenému počtu je potrebné pripočítať okolo 7,08 mil. Nemcov vyhnaných a presídlených z Poľska do Nemecka v rokoch 1945 – 1947 a okolo 170 000 poľských Židov, ktorí v rovnakom období opustili krajinu v dôsledku bujnejúceho povojnového antisemitizmu v poľskej spoločnosti a tiež z krajiny vyhnaní Česi a Slováci v počte niekoľkých tisíc osôb. Celkovo je tak možné hovoriť o minimálne 7,8 mil. vyhnaných, presídlených a zutekajúcich osobách.

V roku 1946 žilo na území Poľska okolo 24 miliónov obyvateľov, z toho 4 milióny tvorili príslušníci národnostných menšíň (16,5% z celkového počtu). Pritom najväčšiu skupinu nepoľského obyvateľstva tvorili Nemci (3 mil.; t. j. tí, ktorí ešte ostali na území krajiny po divokom odsune, resp. ich odsun sa ešte realizoval), Ukrajinci (okolo 650 tis.), Židia (okolo 200 tis.) a taktiež Litovci, Bielorusi, Rusi, Česi a Slováci. Avšak podľa údajov z roku 1950 počet príslušníkov nepoľských národov sa za štyri roky znížil na približne 417 tisíc (t. j. okolo 2% populácie). Tento výsledok bol dosiahnutý najmä prostredníctvom transferov menšíň a za spoluúčasti polonizácie a asimilácie. Po prve vo svojich dejinách Poľsko prestalo byť multietnickou krajinou. Stalo sa etnický homogénnym štátom a tento jav pretrváva do súčasnosti. Pre porovnanie, v roku 2011 poľskú národnosť deklarovalo 95 % obyvateľov krajiny (z celkového počtu 38 mil.). Najväčšie národnostné menšiny v krajine tvoria Nemci – 147,8 tis. obyvateľov, Ukrajinci – 51 tis. osôb a Bielorusi – 46,8 tis. osôb.

Na rozdiel od Poľska a Československa vstupovalo **Maďarsko** ako spojenec nacistického Nemecka do povojnového obdobia z pokrivenou povedou.

Nemecká okupácia a hospodárske vydrancovanie krajiny, maďarský holokaust uskutočnený na konci vojny, teroristická vláda Strany šípových krížov, zúrivé boje v posledných ôsmich mesiacoch vojny, sprevádzané rekvirovaním a krutosťou sovietskych jednotiek – to všetko spôsobilo, že sa Maďarsko začlenilo medzi krajiny najviac spustošené vojnou.

Po reanexiách z rokov 1938 – 1941 (celej Podkarpatskej Rusi a časti území Slovenska, Rumunska, Juhoslávie) malo Maďarsko 14,5 mil. obyvateľov. Vojna si vyžiadala cez milión životov, pričom polovica z nich bola obeťami holokaustu. Na prelome rokov 1944 – 1945 utieklo z krajiny okolo milióna Maďarov. Časť z nich uposlúchla rozkaz Strany šípových krížov na evakuáciu do zahraničia, iní odišli z obáv pred príchodom Sovietov. Sto tisíc z nich sa už nikdy nevrátilo. Kým 300 tis. maďarských vojakov, ktorí sa vzdali Spojencom, boli prepustení v priebehu roku 1946, tak polovica z takmer 600 000 zajatcov (vrátane viac ako 100 000 civilistov), ktorí padli do rúk Sovietom, bola deportovaná predovšetkým do pracovných táborov v Sovietskom zväze a do vlasti sa začali vracať až od roku 1947.

Pokial' ide o otázku nových povojnových hraníc, prakticky od podpisania prímeria so Spojencami sa Maďarsko *de iure* vrátilo do hraníc spred roku 1938. Hoci v priebehu roku 1946 maďarská mierová delegácia navštívila spojenecké

hlavné mesta, aby predložila návrhy na mierne úpravy starých trianonských hraníc z roku 1920 a požadovala autonómiu pre sikulskú oblasť v Sedmohradsku, obývanú maďarskou etnickou skupinou Sikulov, nič z toho Parížska mierová zmluva, podpísaná s Maďarskom 10. februára 1947, neriešila. Vo vzťahu k Československu neboli západní Spojenci po mníchovskom memente z roku 1938 v situácii, aby trvali na etnickom princípe maďarských hraníc. Sovietsi, ktorí sa nemienili vzdať anektovanej Besarábie, považovali za dôležité odškodniť Rumunov návratom celého Sedmohradská. Maďarsko tak bolo opäť vymedzené trianonskými hranicami a Československo dokonca pripojilo drobné územie v rozlohe troch maďarských obcí k tzv. bratislavskému predmostiu. Výsledok mierovej zmluvy vyvolal v maďarskej spoločnosti mnoho horkosti, avšak tento krát poznamenané rezignovaným a triezvejším pohľadom na situáciu, na rozdiel od hysterického odmietania spred štvrtstoročia. Kým v prípade otázky hraníc si Budapešť uvedomovala, že Maďarsko ako bývalý spojenec Nemecka nemôže od mierovej konferencie veľa očakávať, na druhej strane celé maďarské politické spektrum bolo jednotné v tom, že hlavnou úlohou maďarskej zahraničnej politiky je udržiavanie kultúrnych a ekonomických vzťahov s maďarskými menšinami v susedných štátoch, chrániť ich práva a dokonca sa usilovať o územnú autonómiu pre maďarské enklávy.

V záverečnej fáze vojny a krátko po nej boli tieto menšiny vystavené krutému zaobchádzaniu, ktoré sa veľmi nelíšilo od utlačovania Slovákov, Rumunov a Srbov na územiach „znovupripojených“ k Maďarsku niekoľko rokov predtým. Už na konci jesene 1944 sa Srbi odplatili za vojnové udalosti v oblasti Báčky a Baranje a za masaker v Novom Sade.²³ Svoje si užili aj Maďari zo sikulskej oblasti v Sedmohradskú po návrate rumunských jednotiek. V tomto a nasledujúcom období do Maďarska z oboch štátov utieklo viac ako 200 000 Maďarov. Z Československa (južného Slovenska) odišlo 34 000 (podľa iných zdrojov až 40 000) Maďarov ešte skôr, ako prezident E. Beneš vypracoval plán ich kolektívneho potrestania, podľa ktorého mali zdieľať osud Nemcov zo strednej a východnej Európy, hromadne obvinených zo služieb Hitlerovi ako „piata kolóna“. Pretože veľmoci nesúhlasili s násilným presídlením celej maďarskej menšiny z Československa (Veľká Británia a USA zablokovali snahu vlády ČSR postupovať s maďarskou menšinou rovnako ako s nemeckou), táto otázka sa začala riešiť na úrovni rokovania medzi Československom a Maďarskom o realizácii vzájomnej výmeny obyvateľstva (dohoda bola uza-

²³ V apríli 1941 sa Maďarsko pripojilo k Hitlerovmu ťaženiu proti Juhoslávii. Za to získalo 11 tisíc km² územia, konkrétnie regióny Báčka a Baranja. Prvým krokom maďarskej okupačnej moci v Báčke bolo vyhnanie Srbov, ktorí sa sem pristáhovali po roku 1918. Následne, v januári 1942, rozpútali represie. Maďarskí vojaci a žandárstvo spáchali viacero zverstiev na civilnom obyvateľstve v obciach Šajkaš, Čurug a Žabali. Dňa 21. januára 1942 dosiahlo besnenie vrchol v Novom Sade. Maďarskí vojaci a žandári ľudí zabíjali priamo na ulici alebo ich hromadne vodili na breh Dunaja, kde ich strieľali a na rôznych miestach ich hádzali cez ladvodový otvor do rieky. V Novom Sade takto zavraždili vyše 1 200 ľudí. Bolo medzi nimi aj niekoľko miestnych Slovákov. Dovedna v januári 1942 na území okupovanej Juhoslávie maďarské orgány povraždili alebo popravili 3 309 osôb, z toho bolo 490 starých ľudí a 147 detí.

tvorená vo februári 1946). Napriek komplikovaným rokovaniam a prípravám procesu bolo ich konečným výsledkom okolo 55 000 násilne presídlených Maďarov zo Slovenska a zhruba rovnaký počet (okolo 61 000) dobrovoľných slovenských presídľencov z Maďarska (ďalších 12 tis. sa prešťahovalo do ČSR mimo dohody). Mnoho maďarských presídľencov zo Slovenska sa usadilo v domoch po Nemcoch, deportovaných z Maďarska od začiatku roku 1946.

Vládne kruhy v tomto období hľadali vinníkov, ktorí zapríčinili negatívny smer vývoja Maďarska počas 2. svetovej vojny. Kolektívnu vinu jednoznačne pripísali nemeckým obyvateľom krajiny (toho času takmer polmiliónová komunita), ktorých väčšinu – vyše 135 tisíc – následne vysťahovali do Nemecka. Ďalších 60 – 70 tisíc Nemcov bolo deportovaných do Sovietskeho zväzu na „potrestanie“ či na nútene práce. Navyše štát opustilo ešte približne 200 tisíc Maďarov, ktorí v obavách pred „opaterou“ tzv. ľudovej demokracie radšej emigrovali na Západ. Majoritní Maďari vnímali negatívne dopady vojny a zložitej povojnovej situácie ako brutalitu sovietskych okupačných vojsk, policajnú perzekúciu (hlavne zo strany maďarskej Štátnej bezpečnosti), súdne procesy a emigráciu množstva obyvateľov ako „židovskú pomstu“ (mnoho maďarských Židov zastávalo vedúce pozície v komunistickej strane, mnohé posty v štátnom aparáte, políciu, štátnej bezpečnosti, ľudovom súdnictve, priemysle a obchode atď.). Podobne ako v Poľsku a na Slovensku, aj v Maďarsku v rokoch 1945 – 1948 došlo k mohutným protižidovským vystúpeniam rasového a ekonomickeho podtónu, ktoré viedli k emigrácii okolo 40 – 50 tisíc židovských obyvateľov (z približne 200-tisícovej komunity) do Palestíny, resp. do západoeurópskych a zámorských krajín. Časť maďarských Židov, podobne ako poľskí Židia, emigrovala tranzitnou cestou cez Československo.

Celkovo cez Československo prešlo v rokoch 1945 – 1949 len oficiálnym zdokumentovaným spôsobom približne 116 574 Židov z Poľska a minimálne 19 000 Židov z Maďarska (početnosť židovského tranzitu zo Zakarpatskej Ukrajiny doposiaľ nebola vyčíslená, keďže sa realizoval ilegálne). V každom prípade, tranzitný prechod zahraničných Židov cez územie krajiny v tomto období mal na domácich Židov (obzvlášť slovenských) takisto „proemigračný“ vplyv. Dokonca zapôsobil ako významný psychologický efekt, ktorý v kombinácii s ďalšími domácimi faktormi napokon spustil masovosť vlastnej emigrácie Židov z Československa.

Rozsiahla migrácia národov, ktorá sa po II. svetovej vojne odohrala v strednej Európe, postihla aj Maďarsko, tentokrát však stále väčšmi ovládanou ideologiou internacionálizmu. Pritom v Maďarsku pri porovnaní s vývojom v Poľsku a Československu nedošlo k tak výraznej homogenizácii krajiny, skôr významnému úbytku obyvateľstva v dôsledku zložitej spoločenskej a ekonomickej situácie štátu.

Po skončení druhej svetovej vojny sa **Československo** neobnovilo v pôvodných hraniciach spred roku 1938, hoci nanútené zmeny hraníc pod

vplyvom mníchovskej konferencie a prvej Viedenskej arbitráže boli anulované. Stalo sa tak v dôsledku straty Podkarpatskej Rusi, de facto anektovanej ZSSR a následne dodatočne (de iure) potvrdennej bilaterálnej československo-sovietskou dohodou podpísanou 29. júna 1945 v Moskve. Československo tým stratilo územie v rozlohe 13 000 km² a 600 000 obyvateľov. Územne zmeny neobišli ani Slovensko. Už krátko po osloboodení v máji 1945 boli Poľsku vrátené tzv. inkorporované územia. Na základe medzištátnej dohody so ZSSR z roku 1946 muselo Československo odstúpiť 13 obcí východného Slovenska s rozlohou 141 km² a s 10 352 obyvateľmi (podľa stavu v roku 1930). Z bývalého Podkarpatska (Zakarpatska) získalo obec Lekárovce s rozlohou 11 km² a s 1277 obyvateľmi (podľa sčítania v roku 1950). Na základe mierovej zmluvy s Maďarskom z roku 1947 boli k Slovensku pričlenené 3 obce s rozlohou 66 km² a s 3112 obyvateľmi (podľa sčítania v roku 1950). Po týchto zmenách sa rozloha Slovenska stabilizovala.

Po osloboodení a obnovení ČSR v roku 1945 národnostná politika, stavaná za prvej republiky na demokratických a právnych zásadách, zaznamenala zreteľný obrat v smere zbavovania sa menšíň ako potenciálneho zdroju konfliktov a posilnenia pozície národného štátu. Tento zvrat bol spôsobený výsledkami II. svetovej vojny v jeho širšom poňatí, ale aj istou formou vlastenectva a posilnením ľavicových síl v spoločnosti. Podobne aj predstavy o demokratizácii a federalizácii republiky z obdobia SNP, podľa ktorých obnovené Československo sa malo stať federatívnym štátom *troch rovnoprávnych slovanských národov* – Čechov, Slovákov a Podkarpatských Ukrajincov – prestali byť aktuálnymi. Košický vládny program z apríla 1945 sice jasne deklaroval *slovanskú orientáciu obnoveného štátu*, ale tým súčasne naznačoval diferencovaný prístup k národnostným menšinám (neslovanským – Nemcom, Maďarom a čiastočne aj Židom, a slovanským – Rusínom/Ukrajincom a Poliakom). Politický úzus nasledujúceho obdobia, sústreďený na vskutku nereálny zámer vytvorenia čisto etnicky homogénneho (československého) štátu bez národnostných menšíň, veľmi negatívne ovplyvnil vzťahy v spoločnosti. V zásade to viedlo k uplatneniu princípu kolektívnej viny a k porušovaniu politických, občianskych a aj ľudských práv menšinových spoločenstiev.

Práve odobratie československého štátneho občianstva nemeckej a maďarskej menšine položilo základ pre ich presídlenie z územia ČSR do materských krajin. Nasledovný súhlas Postupimskej konferencie na odsun Nemcov z Maďarska, Poľska a ČSR, zahájil proces zbavovania sa národnostných minorít v Československu.

Na základe morálne kontroverzného postulátu o kolektívnej vine v rokoch 1945 – 1948 z územia českých krajín odišlo, respektíve bolo odsunutých/presídlených okolo 2,5 milióna Nemcov (v troch fázach – divoký odsun podobajúci sa poľskému, organizovaný odsun a dodatočný odsun). V dôsledku vysťahovania nemeckej menšiny výrazne vzrástla nacionálna homogenita českých krajín, pričom vystala otázka osídlenia českého pohraničia (t. j.

pohraničných oblastí Čiech, Moravy a Sliezska) po odsunutých Nemcoch. Tažisko menšinovej problematiky sa následne presunulo na Slovensko.

Politická prax, implementovaná v období Slovenskej republiky voči židovskej menšine, sa tak v zmiernenej podobe etnických čistiek dotkla ďalších neslovenských minorít v krajine (nemeckej a maďarskej) a v konečnom dôsledku zmenila etnickú pestrost **Slovenska**, resp. ju zreteľne zredukovala. Etnicita sa tak stala jedným z najdôležitejších kritérií uplatňovaných vo vzťahu k spoločenským zmenám a národnostnej politike povojnovej éry na Slovensku, prechádzajúcim obdobím politickej, sociálnej a mravnej krízy.

Celkové zmeny etnicity Slovenska v období povojnových rokov 1945 – 1950 zrejme najvýstižnejšie vyjadrujú výsledky „národného sčítania“ obyvateľstva ČSR k 1. marcu 1950. Ich porovnanie s výsledkami cenzu z decembra 1930 umožňuje explikovať dopad vojnových udalostí, migračných tendencií a povojnovej vládnej protimenšinovej politiky na národnostnú štruktúru obyvateľstva Slovenska.

Národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska v rokoch 1930 a 1950

Národnosť čsl. štátnych príslušníkov a počet cudzincov	1930		Národnosť obyvateľov Slovenska	1950		Prírastok (+)/úbytok (-)	
	abs.	%		abs.	%	abs.	%
československá	2345909	72,08	–	–	–	–	–
z toho česká ¹	121696	3,73	česká	40365	1,17	-81331	-66,83
z toho slovenská	2224213	68,34	slovenská	2982524	86,64	+758311	+34,09
maďarská	571988	17,57	maďarská	354532	10,30	-217456	-38,01
nemecká	147501	4,53	nemecká	5179	0,15	-142322	-96,49
poľská	933 ^(P)	0,02	poľská	1808	0,05	+875	+93,78
ruská a maloruská [ukrajinská] ²	91079	2,79	ukrajinská a ruská ²	48231	1,40	-42848	-47,04
židovská	65385	2,00	židovská	307	0,00 ⁴	-65078	-99,53
cigánska	30626	0,94	cigánska	–	–	–	–
iná a neudaná ³	768	0,02	iná a neudaná ³	9371	0,27	+8603	+1120
Spolu čsl. štát. príslušníkov	3254189	100,0	–	–	–	–	–
Cudzinci	75604	–	–	–	–	–	–
Spolu prítomného obyvateľstva	3329793	100,0	Spolu prítomného obyvateľstva	3442317	100,0	+112524	+3,38

¹ V roku 1930 sa uvádzala len československá národnosť. Údaj o počte 121 696 Čechov je prezentovaný z diela *Obyvateľstvo Slovenska 1945 – 2000*. Bratislava 2001, s. 12. Z toho bola vypočítaná slovenská národnosť.

² V roku 1930 sa uvádzala ruská a maloruská (ukrajinská) národnosť, v roku 1950 ukrajinská a ruská národnosť – v obidvoch prípadoch sem patria slovenskí Rusíni.

³ V roku 1930 – juhoslovanská národnosť (362 osôb), rumunská (141), iná a neudaná (265). V roku 1950 – bulharská národnosť (1 798 osôb), srbo-chorvátska (1 198), iná (4 589), neudaná (1 786).

⁴ U židovskej národnosti v roku 1950 percentuálne vyjadrenie činilo 0,0089%.

(^P) Pozn.: Podľa iných údajov bol v roku 1930 počet Poliakov omnoho vyšší – 7 023 osôb.

Zdroj: Vypočítané podľa: *Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl 1.* Praha 1934, tab. 4; *Sčítání lidu a soupis domů v republice Československé ke dni 1. 3. 1950. Díl 1.* Praha 1958, tab. 13-IA.

V širšom kontexte rokov 1930 – 1950 počet obyvateľov Slovenska stúpol iba o 3,38%. Takýto veľmi slabý prírastok obyvateľstva (v zásade populačná stagnácia) za dvadsaťročné obdobie bezprostredne súvisel s krízovými 30. rokmi, s obdobím vojny, ale najmä migráciou povojnových rokov. Strata obyvateľstva bola výsledkom núteneho vysťahovania českého obyvateľstva po vzniku Slovenského štátu, emigračných tendencií časti obyvateľstva, celkových povojnových strát odhadovaných československými demografmi na minimálne 111 000 osôb,²⁴ odvlečenia obyvateľov krajiny orgánmi NKVD do Sovietskeho zväzu krátko po prechode frontu (1944 – 1945), vysťahovania cudzincov zo Slovenska v prvých povojnových rokoch prostredníctvom repatriačných akcií, presídlenia príslušníkov etnických minorít mimo Slovensku (1944 – 1948) a vnútornnej migrácie obyvateľstva do západnej časti republiky. Napokon, strata obyvateľstva bola aj dôsledkom súhrnného poklesu natality v tomto období.

Napriek celkovému poklesu obyvateľstva v rokoch 1930 – 1950 však početnosť Slovákov vzrástla o 34,09%, čo je možné pomimo prirodzeného prírastku objasniť na základe viacerých faktorov. V prvom rade išlo o povojnový prílev reemigrantov a repatriujúcich sa Slovákov (celkovo podľa cenzu 1950 sa do ČSR presídlilo 169 417 osôb). Dominantne boli imigrantmi tzv. dolnozemskí Slováci, najmä z Maďarska (73 tis.), predovšetkým v rámci výmeny obyvateľstva²⁵ a v dôsledku akcie „Mať volá“ (z Rumunska približne 21 tis., z Juhoslávie 3 tis., z Bulharska 1,5 tis. atď.), optanti z Podkarpatska (oficiálne 5 tis., neoficiálne minimálne 20 tis. osôb) a utečenci z bývalých inkorporovaných území (vyše 6,5 tis. osôb). Nárast počtu Slovákov je však z veľkej časti dielom účelovej asimilácie – hlavne reslovakizácie Maďarov a sčasti tiež slovakizácie Rusínov. Popritom, uvedený vzostup počtu Slovákov sa odohral aj napriek súčasnemu úbytku v dôsledku politickej emigrácie v rokoch 1944 – 1948 v súvislosti so zánikom Slovenskej republiky a komunistickým prevratom v roku 1948 a tiež vnútorným stiahovaním v rámci republiky, hlavne do českého pohraničia, vyprázdneneho vysťahovaním Nemcov.

²⁴ Z toho 19 tis. priame straty na životoch, 67 tis. deportovaných a zavraždených Židov (nepočítajúc okupované územia po arbitrázi – pozn. aut.), 25 tis. straty v dôsledku vyšej úmrtnosti.

²⁵ V rokoch 1945 – 1948 sa z Maďarska do ČSR prešťahovalo 73 273 osôb, z toho asi 12 tis. mimo rámec slovensko-maďarskej výmeny obyvateľstva.

Na druhej strane, celkový počet príslušníkov etnických minorít na Slovensku v rovnakom období klesol až o 55,36% (úbytok o 570 183 osôb oproti roku 1930). Ako konštatoval S. Konečný, spôsobila to hlavne skutočnosť, že v kritickom vojnovom období a v povojskowych rokoch na Slovensku fakticky prestali jestvovať dve etnické menšiny, ktoré sice nie veľkosťou, ale hospodárskym a politickým vplyvom a kultúrnou svojráznosťou zohrávali významnú úlohu – slovenskí Židia a Nemci.

Evakuácia okolo 100 000 slovenských Nemcov pred postupujúcim východným frontom v rokoch 1944 – 1945 a následné nútene masové presídlenie minority v roku 1946 (32 400 osôb) spôsobili, že na Slovensku zostal už iba zlomok tohto etnika. Podľa rôznych odhadov ostalo na Slovensku už len 15 – 25 tis. Nemcov, avšak podľa cenzu z roku 1950 len 5 179 osôb sa prihlásilo k nemeckej národnosti. Nemecká menšina tak stratila pozíciu tretej najväčšej minority na Slovensku z predvojnového obdobia a zaradila sa medzi, takpovediac, neviditeľné etniká.

O tragickej osude židovskej menšiny v období holokaustu sme sa už zmienili. Podľa odhadov vojnu prežilo okolo 28 – 30 tis. slovenských Židov. Ako však ukázal ďalší vývoj, postavenie židovskej menšiny na Slovensku nie je možné označiť ináč než komplikované. Povojskove antisemitské prejavy ľudového charakteru, prakticky nezrealizovaná reštitúcia a rozmaďajúce sa sionistické hnutie vo vnútri komunity mali za následok permanentnú migráciu etnika. Pod vplyvom nevraživého prostredia časť prežívších slovenských Židov sa v rokoch 1945 – 1946 vysťahovala do západnej časti republiky (okolo 1 500 osôb), kde antisemitizmus nedosiahol takú intenzitu ako na Slovensku. Iná časť emigrovala do zahraničia a najmä do vzniknutého štátu Izrael (v rokoch 1945 – 1950 zo Slovenska emigrovalo viac ako 10 tis. Židov, celkovo z ČSR okolo 27 tis.). Na Slovensku tak zostało (opäť odhadom) okolo 15 000 Židov, hoci k židovskej národnosti v roku 1950 sa prihlásilo iba 307 ľudí a k židovskému náboženstvu 7 476 osôb. V porovnaní s rokom 1930, kedy sa k židovskému náboženstvu hlásilo 136 737 osôb, išlo o 94,5%-ný pokles. Inými slovami, väčšina slovenských Židov sa k svojej národnosti (resp. takmer polovica k svojmu náboženstvu) pri scítaní obyvateľstva v roku 1950 nehlásila. Aj toto etnikum sa vo svojej podstate stalo štatisticky „neviditeľným“.

Pokiaľ ide o rázny pokles maďarskej menšiny (oproti roku 1930 pokles o 217 456 osôb, t. j. 38%), bol následkom povojskowych protimaďarských nálad i priatých politických opatrení a výsledkom najmä výmeny obyvateľstva s Maďarskom (v rokoch 1945 – 1948 presídlilo z ČSR do Maďarska celkom 89 660 osôb maďarskej národnosti, z toho asi 34 tis. mimo dohody o výmene obyvateľstva) a súčasne tzv. reslovakizácie. Pod vplyvom „reslovakizácie“ – v podstate fikcii, že väčšina Maďarov na južnom Slovensku sú vlastne maďarizovaní Slováci, ktorým je potrebné poskytnúť možnosť znova sa prihlásiť k svojej slovenskej národnosti – a v snahe sa vyhnúť odsunom (či už do Ma-

ďarska alebo do českého pohraničia),²⁶ touto formou sa „reslovakizovalo“ až 350 tis. Maďarov. Takýto počet sám osebe svedčil o absurdite celej akcie a, ako sa neskôr ukázalo, mala len krátkodobý účinok.²⁷ Napriek všetkému, maďarská menšina zostávala aj nadálej najpočetnejšou minoritou na Slovensku (v roku 1950 celkovo 354 532 príslušníkov, t. j. 10,30%) a najpočetnejšia bola aj v celoštátnych reláciách.

Na tomto mieste je potrebné zdôrazniť dôležitý aspekt psychologického charakteru, skresľujúci štatistiku z roku 1950 v prípade počtu národnostných menšína a ktorý je potrebné mať na pamäti. Evidentne časť príslušníkov národnostných menšína na Slovensku pod vplyvom povojnovej protimenšinovej psychózy a politických opatrení zrejme z obáv (strach z odsunov, presídlení, resp. diskriminácie) sa k pôvodnej národnostnej príslušnosti pri sčítaní v roku 1950 neprihlásila. Týkalo sa to nielen slovenských Maďarov, ale vo veľkej miere aj „neviditeľných“ Nemcov i Židov, takisto aj Rusínov a v špecifickej situácii aj cigánskeho (rómskeho) obyvateľstva. Práve táto zložka menšinového obyvateľstva na Slovensku zreteľne posilňovala prudký štatistický vzostup slovenskej národnosti, vyjadrený vo výsledkoch cenzu z roku 1950.

Zrejme veľkým prekvapením boli výsledky sčítania z roku 1950 vo vzťahu k počtu slovenských Rusínov (v štatistike označení ako ruská a ukrajinská národnosť). Ako uviedol S. Konečný, doslova zaskočení zostali predstavitelia Ukrajinskej národnej rady Prjaševčiny (orgán národnopolitickej reprezentácie rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva – pozn. aut.), ktorí ešte po vojne kalkulovali s počtom asi 150 000 Rusínov a Ukrajincov. „*Pokles ich početnosti na Slovensku až o 50% oproti roku 1930 viedol dokonca k revízii údajov o národnosti v sčítacích hárkoch celkom až v 295 obciach siedmich okresov severovýchodného Slovenska. Potvrdila len, že počet Rusínov a Ukrajincov v týchto obciach klesol o 45,1% a počet Slovákov stúpol o 65,6%*“. Nepochybne, výrazné zníženie počtu obyvateľov rusínskej a ukrajinskéj národnosti malo súčasťne pravdepodobne viacero príčin, avšak rozhodujúcu úlohu evidentne zohrali migračné pohyby.

V rokoch 1945 – 1950 sa do českého pohraničia vystahovalo asi 20 000 Rusínov a Ukrajincov, ktorých už sčítanie obyvateľstva v roku 1950 zastihlo v Čechách. Príčinou toho boli kritické spoločensko-ekonomicke pomery na povojnovom severovýchodnom Slovensku, pričom nie je možné podceňovať úzkosť minority z chýrov, kolujúcich v regióne, o násilnom vystahovaní men-

²⁶ Od roku 1945, resp. v období prebiehajúcej výmeny obyvateľstva s Maďarskom československé štátne orgány uskutočnili pod zámienkou náboru pracovných sôl násilné dočasné prešťahovanie okolo 50 tis. príslušníkov maďarskej menšiny do českého pohraničia (vskutku išlo o akciu „odmaďarčovania“ slovenského juhu a nátlakovú akciu voči Budapešti). V priebehu rokov 1948 – 1949/50 sa však väčšina z nich vrátila (hromadnými útekmi, resp. organizovaným návratom) do svojich bydlísk na južnom Slovensku.

²⁷ Štátne a stranické orgány očakávali, že po ukončení reslovakizácie a ďalších opatreniach voči maďarskej menšine bude na Slovensku už len 190 000 Maďarov. Napriek tomu pri sčítaní v marci 1950 sa k maďarskej národnosti prihlásil takmer dvojnásobok osôb. Pri ďalšom sčítaní obyvateľstva v roku 1961 početnosť Maďarov nadobudla reálnejšiu hodnotu – stúpla na 518 782 osôb.

šiny do ZSSR a pokus o osobitný súpis ruského a ukrajinského obyvateľstva v januári 1947. V rámci československo-sovietskej výmeny obyvateľstva v súvislosti s odstúpením Podkarpatskej Rusi a presídlením (repatriáciou) tzv. volynských Čechov do českých krajín v prospech ZSSR optovalo a v roku 1947 bolo na územie západnej Ukrajiny presídlených 12 401 Rusínov a Ukrajincov (z toho zo Slovenska 12 015 osôb). Od roku 1945 časť Rusínov a Ukrajincov odchádzala z regiónu východného Slovenska v rámci vnútornej kolonizácie do južných oblastí Slovenska na uvoľnené majetky po vysídlených Maďaroch a od roku 1948 sa mnohí príslušníci menšiny (obzvlášť mladšia generácia) sťahovali v rámci organizovaného náboru pracovných síl do priemyselných aglomerácií, čo len urýchliло ich asimiláciu. Napokon tento asimilačný trend nadalej posilňovali rôzne fámy o vystahovaní všetkých „Ukrajincov“ do Sovietskeho zväzu,²⁸ ale aj snaha vyhnúť sa nastupujúcej tzv. ukrajinizácii menšiny, ktorá sa na začiatku prejavovala ukrajinizáciou miestneho školstva. V snahe vyhnúť sa zapisovaniu rusínskych detí do zriadených ukrajinských škôl ich rodičia, resp. celé rodiny sa hlásili za Slovákov.

Výrazne – o dve tretiny – sa znížil aj podiel českého obyvateľstva na Slovensku oproti predvojnovej úrovni. Po vypovedaní Čechov za slovenského štátu (ku koncu vojny ich počet klesol na 30 – 35 tis. osôb) sa ich počet stabilizoval, resp. len mierne zvýšil na 40 tis. osôb (1950). Totiž, v povojnových rokoch na Slovensku nachádzali uplatnenie viacmenej len špičkoví hospodárski špecialisti, teda už nie masa úradníkov, učiteľov, železničiarov, príslušníkov ozbrojených zložiek atď., ako to bolo v období medzivojlovej republiky.

Pokles poľského obyvateľstva lokalizovaného na severnom a severovýchodnom Slovensku o takmer 85 % (zo 7 023 osôb v roku 1930 na 1 808 v roku 1950)²⁹ zrejme súvisel s ukončením územných sporov s Poľskom, stabilizáciou slovensko-poľskej hranice a napokon presídlením ich časti do Poľska na základe československo-poľskej repatriačnej dohody z roku 1945, resp. niekoľkých bilaterálnych protokolov z neskorších rokov.³⁰ V prípade Slovenska išlo o dva protokoly z rokov 1948 a 1949 a presídlenie (repatriáciu) takmer 2 000 osôb poľskej národnosti z východného Slovenska.³¹

²⁸ Napríklad ešte aj koncom roku 1948 dôverník III. odboru Povereníctva vnútra hlásil o zmýšľaní slovenských Rusínov nasledovné: „*Ako to bude, nikto nevie, môže sa stať, že v budúcnosti bude podpísaná medzi ZSSR a ČSR nejaká zmluva, na základe ktorej všetci Rusíni či Ukrajinci budú prestahovaní do ZSSR. Preto dnes každý Rusín vďačne sa hlási k národnosti slovenskej, len aby zostal tu*“.

²⁹ V prípade poľskej menšiny vychádzame z iného počtu (*Obyvateľstvo Slovenska 1945 – 2000*, s. 12, tab. 1.13), než aký bol publikovaný v sčítaní obyvateľstva z roku 1930 (933 osôb – vidieť tabuľka). Podľa iných údajov počet Poliakov v roku 1930 dosahoval početnosť 7 023 osôb.

³⁰ Československo-poľská dohoda o repatriácii bola podpísaná 21. 9. 1945 v Prahe. Organicky však na ňu nadväzovali ďalšie rokovania obidvoch strán, výsledkom ktorých bolo uzavorenie niekoľkých protokolov o presídlení malých skupín Čechov a Slovákov z Poľska do Československa, ako aj menšieho počtu Poliakov z Československa do Poľska.

³¹ Na základe prvého protokolu z 18. 9. 1948, uzavoreného ministrom zahraničných vecí ČSR V. Clementisom a poľským veľvyslancom v Prahe Józefom Olszewským, došlo k presídleniu obyvateľov poľskej národnosti z východného Slovenska v počte 188 rodín, celkom 1 010 osôb (išlo o presídlicov z okresov Humenné, Giraltovce, Košice, Michalovce, Moldava nad

Osobitné miesto medzi národnostnými menšinami na Slovensku patrí cigán-skemu (rómskemu) etniku. V priebehu 1. polovice 20. storočia sa jeho početnosť vyznačuje permanentným rastom. K cigánskej národnosti sa v roku 1921 prihlásilo 8 035 obyvateľov a v roku 1930 sa ich počet zvýšil na 30 626 osôb. Pri špecifických podmienkach v roku 1940 počet osôb deklarujúcich cigánsku národnosť dosahoval už takmer 37,5 tisíc. Ako sme už uviedli, cenzus z roku 1950 ich z oficiálnej štatistiky vylúčil, avšak prvý povojnový súpis potulných Cigánov (uskutočnený od augusta 1947) zistil na Slovensku až 84 438 Cigánov, pričom zvýšenie ich počtu zrejme zapríčinili pristáhovalci z rôznych krajín východnej Európy. Časť slovenských Cigánov sa následne usadzovala vo vyprázdených obciach a domoch po karpatských Nemcoch, presídlených Rusínoch a Poliakoch (obzvlášť na východnom Slovensku). Ďalšia časť sa postupne presúvala do západnej časti republiky, a to hlavne v rámci osídľovania českého pohraničia. Keďže vo všetkých povojnových sčítaních nebolo možné deklarovat cigánsku národnosť (až do roku 1991), hlásili sa – podľa odhadov demografov – zväčša k slovenskej národnosti (70 %), maďarskej národnosti (20 %) a k ostatným oficiálne uznaným národnostiam (10 %).

Celkovo povojnová migrácia desiatok tisíc osôb zo Slovenska v rámci osídľovania českého pohraničia mala nezanedbateľný vplyv na početnosť a etnickú skladbu obyvateľov Slovenska. Podľa súpisu konaného v českých krajinách 22. mája 1947 bolo medzi prítomným obyvateľstvom v šiestich okresoch českého pohraničia 110 254 obyvateľov, ktorí sa sem pristáhovali zo Slovenska. Inými slovami, každý jedenásty z nových osídlencov mal predchádzajúce bydlisko na Slovensku, pričom najviac slovenských imigrantov prišlo z východného Slovenska, najmä z oblasti Prešova. Aj keď časť osídlencov sa v pomerne krátkom období vrátila naspäť, prevažná väčšina ich však v Čechách zostala natrvalo. Napokon aj časť Slovákov zo zahraničia (z Rumunska, Bulharska) bola úradmi oklamaná a namiesto Slovenska usídlená v českom pohraničí.

Z pohľadu priestorového rozloženia jednotlivých etník došlo v povojnovom období k významným zmenám oproti medzivojnovejmu stavu a obdobiu druhej svetovej vojny. Pod vplyvom protimenšinových opatrení a s tým súvisiacimi pohybmi etník sa v krajinе radikálne zredukovali ostrovky nemeckého osídlenia, slovenský živel sa posilnil v maďarskej sídelnej oblasti južného Slovenska, výrazne sa preriedila sídelná oblasť slovenských Rusínov a v podstate vymizlo židovské vidiecke osídlenie na Slovensku.

Na záver preto možno súhlasiť s konštatovaním, že také „*záasadné zmeny etnického zloženia spoločnosti a v takom krátkom časovom rozpätí slovenská historiografia predtým, ale ani potom nezaznamenala*“. Nepochybne sú výsledkom v Československu osvojenej doktríny tzv. etnický „čistých štátov“,

---

Bodvou, Snina, Stropkov, Vranov). Druhý protokol bol podpísaný 5. mája 1949 ministrom V. Clementisom a poľským veľvyslancom v Prahe Leonardom Borkowiczom. Zabezpečoval presídlenie ďalších 850 osôb poľskej národnosti z východného Slovenska do Poľska. V oboch uvedených protokoloch sa zdôrazňoval princíp dobrovoľnosti a možnosť zobrať so sebou „celý živý a mŕtvy inventár“.

protimenšinovej politiky a nebývalej koncentrácie rôznych migračných procesov.

Použité pramene a literatúra

Archívy

Archiv bezpečnostních složek Praha, f. Židovské organizace, sign. 425-222-5.

Archiv Kanceláře prezidenta republiky Praha, f. Kancelář prezidenta republiky II, 1948 – 1962, šk. 367.

Archiv Ministerstva zahraničních věcí Praha, f. Londýnský archiv – důvěrné, šk. 84; f. MZV, šk. 8/1949.

Štátny archív Levoča, pracovisko Archív Poprad, f. Okresný národný výbor Kežmarok 1945 – 1948, šk. 29.

Literatúra

ALY, G.: „Konečné řešení“. *Přesun národů a vyhlazení evropských Židů*. Praha 2006.

BAJCURA, I.: Národnostné menšiny v politike KSČ. In: *Národnostná otázka a mládež v politike KSČ*. Košice 1983, s. 9 – 29.

BAKA, I.: *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava 2010.

BARNOVSKÝ, M.: K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. In: *Historický časopis*, roč. 44, 1996, č. 1, s. 64 – 82.

BENŽA, M.: Reemigrácia vo výsledkoch sčítania ľudu v roku 1950. In: *Slováci v zahraničí* 24, Martin 2008, s. 25 – 35.

BOTÍK, J.: *Etnická história Slovenska. K problematike ethnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov*. Bratislava 2007.

BRANDES, D.: *Germanizovat a vysídliť. Nacistická národnostná politika v českých zemích*. Praha 2015.

BREITMAN, R.: *Architekt „konečného řešení“: Himmler a vyvraždění evropských Židů*. Praha 2004.

BYSTRICKÝ, V.: Vystahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. In: *Historický časopis*, roč. 45, 1997, č. 4, s. 596 – 611.

CESARINI, D.: *Eichmann. Jeho život a zločiny*. Praha 2008.

Dokumenty a materiály k dejinám československo-polských vztahů 1944 – 1948. Praha 1985.

DROZD, R., HALCZAK, B.: *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921 – 1989*. Warszawa 2010.

FIAMOVÁ, M.: Ilegálne prechody židovského obyvateľstva cez slovensko-maďarskú hranicu v rokoch 1942 – 1944. In: MITÁČ, J. (ed.): *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava 2011, s. 162 – 172.

GABZDILOVÁ, S.: Sčítanie obyvateľstva na Slovensku v roku 1950, maďarská menšina a historické súvislosti. In: *Historický časopis*, roč. 59, 2011, č. 2, s. 263 – 284.

GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M.: *Karpatskí Nemci na Slovensku od druhej svetovej vojny do roku 1953*. Acta Carpatho – Germanica XII. Bratislava 2004.

GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S., OLEJNÍK, M.: Nemecká menšina na Slovensku po roku 1918 so zameraním na oblasť Spiša. In: *Človek a spoločnosť*, roč. 1, 1998, č. 4, s. 21 – 25.

GAJDOŠ, M., SJUSKO, I.: Optácia obyvateľov Zakarpatska v československo-sovietskych vzťahoch v rokoch 1945 – 1947. In: *Človek a spoločnosť*, roč. 2, 1999, č. 3, s. 27 – 34.

HALCZAK, B.: *Wielokulturowość Polski X – XXI w.* Rukopis.

HILBERG, R.: *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933 – 1945*. Praha 2002.

HRADSKÁ, K.: *Prípad Wisliceny. Nacistickí poradcovia a židovská otázka na Slovensku*. Bratislava 1999.

HRADSKÁ, K., KAMENEC, I. a kol.: *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava 2015.

- JANAS, K.: *Perzekúcie Rómov v Slovenskej republike (1939 – 1945)*. Bratislava 2010.
- JAREB, M.: Holokaust v nezávislom Chorvátsku v rokoch 1941 až 1945. In: KOVÁČOVÁ, V. a kol.: *Riešenie židovskej otázky v spojeneckých krajinách nacistického Nemecka*. Banská Bystrica 2012, s. 146 – 170.
- JELÍNEK, J. A.: *Dávidova hviezda pod Tatrami. Židia na Slovensku v 20. storočí*. Praha 2009.
- JUDT, T.: *Povojnová Európa. História po roku 1945*. Bratislava 2007.
- KAMENEC, I., PREČAN, V., ŠKORVÁNEK, S. (ed.): *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945). Dokumenty*. Bratislava 1992.
- KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991.
- KÁRNÝ, M.: „*Konečné řešení*“. *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991.
- KMETĚ, M.: *Krátke dejiny dolnozemských Slovákov 1*. Nadlak 2012.
- KONEČNÝ, S.: Migrácia a národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska. In: SÁPOSOVÁ, Z., ŠUTAJ, Š. (ed.): *Politické migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov 2010, s. 66 – 77.
- KONTLER, L.: *Dějiny Maďarska*. Praha 2011.
- KOSSERT, A.: *Chladná vlast: historie odsunutých Němců po roce 1945*. Brno 2011.
- KOVÁČ, D.: *Vysídlenie Nemcov zo Slovenska (1944 – 1953)*. Praha 2001.
- KRČMÁŘ, D.: Holokaust českých Židů. In: ČECHUROVÁ, J., RANDÁK, J. a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 657 – 663.
- KUMANOVÁ, Z., MANN, A. B.: *Ma bisteren! Nové poznatky o holocauste Rómov na Slovensku*. Bratislava 2015.
- LANG, T.: *Zbavení práva – majetku – života (Židovský osud na južnom Slovensku 1938 – 1947)*. Nové Zámky 2014.
- LENDVAI, P.: *Tisíc let maďarského národa*. Praha 2002.
- LIPSCHER, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939 – 1945*. Bratislava 1992.
- LIPTÁK, L.: *2217 dní. Slovensko v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava 2011.
- LIPTÁK, L.: *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava 1968.
- LOWE, K.: *Zdivočelý kontinent. Evropa po druhé svetové válce*. Praha 2015.
- MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: K problematike vystahovalectva z bývalých inkorporovaných obcí severného Spiša a Hornej Oravy do Československa. In: *Acta historica Neosolia*, roč. 16, 2013, č. 1 – 2, s. 70 – 87.
- MAJERIKOVÁ-MOLITORIS, M.: *Vojna po vojne. Severný Spiš a Horná Orava v rokoch 1945 – 1947*. Banská Bystrica – Krakov 2013.
- MIČEV, S.: *Augustín Morávek: od arizácií k deportaciám*. Banská Bystrica 2010.
- MIRONOWICZ, E.: *Polityka narodowościowa PRL*. Białystok 2000.
- NITSCHKE, B.: *Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945 – 1949*. Toruń 2004.
- NIŽŇANSKÝ, E. a kol.: *Slovensko-nemecké vzťahy 1941 – 1945 v dokumentoch II. Od vojny proti ZSSR po zánik Slovenskej republiky v roku 1945*. Prešov 2011.
- NIŽŇANSKÝ, E.: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016.
- PAKSA, R.: *Magyar Nemzetiszocialisták*. Budapest 2013.
- POLÓNYOVÁ, S.: *Z kultúrnych dejín Slovákov v Maďarsku (1945 – 1990)*. Krakov – Banská Bystrica 2016.
- Polska-Niemcy. Wojna i pamięć*. Warszawa – Poczdam 2009.
- RYCHLÍK, J., RYCHLÍKOVÁ, M.: *Podkarpatská Rus v dejinách Československa 1918 – 1946*. Praha 2016.
- SALNER, P.: „*Viditeľní“ a „neviditeľní“ Židia v slovenskej spoločnosti po roku 1945*. In: *Acta Judaica Slovaca 4*. Bratislava 1998, s. 121 – 133.

- SALNER, P.: Zmeny hodnotových orientácií Židov na Slovensku po roku 1945 (na príklade emigrácie do Izraela v štyridsiatych, resp. šesťdesiatych rokoch). In: *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava 2006, s. 119 – 136.
- Sčítání lidu a soupis domů v republice Československé ke dni 1. 3. 1950. Díl 1.* Praha 1958.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl 1.* Praha 1934.
- SCHVARC, M.: “Fahndung nach deutschem Blut?” K otázke budúceho usporiadania slovenského priestoru v kontexte “Volkstumspolitik” SS. In: *V perimetri zameriavača*. Banská Bystrica 2012, s. 176 – 197.
- ŠIŠJAKOVÁ, J.: *Prejavy antisemitizmu na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Banská Bystrica 2009 (dizertačná práca).
- ŠMIGEL, M., KRUŠKO, Š.: *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. Bratislava 2011.
- ŠMIGEL, M., TIŠLIAR, P. a kol.: *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica 2014.
- ŠMIGEL, M., MIČKO, P.: *Evakuácia v znamení úteku (Utečenci z Ukrajiny a Poľska na Slovensku v roku 1944)*. Banská Bystrica 2006.
- ŠPITZER, J.: *Nechcel som byť žid*, Bratislava 1994.
- ŠRAJEROVÁ, O.: Migrácia Slovákov do českých krajín po roku 1945. In: *Česko-slovenská historická ročenka 1996*. Brno 1996, s. 45 – 49.
- ŠUTAJ, Š.: *Nútene presídlenie Maďarov do Čiech*. Prešov 2005.
- ŠUTAJ, Š.: *Parížska konferencia 1946 a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov 2014.
- ŠUTAJ, Š.: *Reslovakizácia. Zmena národnosti časti obyvateľstva Slovenska po II. svetovej vojne*. Košice 1991.
- ŠUTAJ, Š.: Výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom – migrácie a Slovensko – výskum a výsledky. In: SÁPOSOVÁ, Z., ŠUTAJ, Š. (ed.): *Politické migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov 2010, s. 7 – 17.
- THER, Philipp: *Temná strana národních států. Etnické čistky v moderní Evropě*. Praha 2017.
- TIŠLIAR, P.: Koncepcie a východiská mimoriadneho sčítania ľudu z roku 1919. In: *V turbulentnom tridsaťročí. Kapitoly z dejín Slovenska v rokoch 1918 – 1948*. Krakov 2013, s. 27 – 36.
- VACULÍK, J.: *Hledali svou vlast*. Praha 1995.
- VACULÍK, J.: *Poválečná reemigrace a usídlování zahraničních krajanů*. Brno 2002.
- VÁGI, Z., CSÓSZ, L., KÁDÁR, G.: *The Holocaust in Hungary. Evolution of a Genocide*. Plymouth 2013.
- VIROSTKOVÁ, A.: *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970)*. Banská Bystrica – Košice 2013 (dizertačná práca).
- VYKOUKAL, J., LITERA, B., TEJCHMAN, M.: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětskeho bloku 1944 – 1989*. Praha 2000.
- ВАХАТ, Іван: *Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом на весні 1947 року*. Пряшів 2001.

Internet

- <http://sodob.infostat.sk/>
<http://www.infostat.sk/vdc/pdf/obyv452000.pdf>

4 Překračování hranic a emigrace v Československu a východní Evropě ve 20. století

Ambicí této kapitoly je nastinit možnosti legální i ilegální emigrace ze zemí východní Evropy a současně – v případě nelegální emigrace - rovněž i trestní postih za nedovolené překročení hranic a nepovolený pobyt v cizině. Kriminalizaci nedovoleného překročení hranic a emigrace nebyla doposud v naší moderní historiografii věnována pozornost, jakou by si tento problém zaslouhal. Historici nejnovějších dějin zemí východní Evropy se zabývali především politickými aspekty emigrace a úlohou jednotlivých emigračních skupin v zápase s totalitním režimem. Politické emigrace ale následující kapitola netýká, byť samotná skutečnost, že lidé ve východní Evropě dávali přednost životu s vykořisťovateli v kapitalismu před životem v socialismu (údajně) bez vykořisťovatelů, byla samotnými komunistickými režimy vnímána jako politický problém. Výjma emigračních vln po zlomových událostech, jako byly v Československu převrat 25. února 1948 či sovětská okupace 21. srpna 1968, potlačení protikomunistického povstání v Maďarsku 4. listopadu 1956 či vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981, byla naprostá většina emigrantů z východní Evropy z dnešního pohledu spíše ekonomickými vyštěhalci, kteří hledali na kapitalistickém Západě lepší možnosti svého uplatnění a prostě využili skutečnosti, že v podmínkách studené války se na Západě vešli do kategorie „politických utečenců“. Skutečnost, že útěk ze země byl podle trestních zákoníků východní Evropy trestný (byť ne všude a ne ve stejném míře) přitom znemožňoval západním státům utečence vracet do zemí jejich původu, protože by je tam vystavili nebezpečí trestního stíhání.

Původní záměr, totiž porovnat systematicky postih emigrace v celém bývalém východním bloku, se podařilo realizovat jen částečně, protože dostupnost materiálů z jednotlivých zemí je značně odlišná a rovněž tak zpracování tématu v odborné literatuře jednotlivých zemí se podstatně liší. Protože původní ambiciozní plán se ukázal jako nemožný, týká se následující kapitola především problematiky povolené a nedovolené emigrace z bývalého Československa, přičemž v mezích možností je na závěr provedena komparace s ostatními zeměmi, a to především v oblasti právní. Při zpracování látky nebylo možné z důvodu srozumitelnosti se zcela vyhnout výkladu o pasovém systému a cestování do zahraničí, i když této problematice byly již dříve věnovány samostatné práce. Důraz při zkoumání emigrace je kláden ani ne tak na statistické údaje a příčiny, které k emigraci vedly, ale spíše na způsoby, jakými lidé z Československa odcházeli do „kapitalistické ciziny“³² po druhé světové vál-

³² Pojmy „kapitalistické státy“ a „socialistické státy“ jsou převzaty z dobové terminologie používané v právních předpisech a prováděcích směrnicích. Tyto termíny jsou v této kapitole

ce. Dále si práce všímá metod, kterými se stát snažil emigraci regulovat, resp. ji bránit a postihu za neovolenou emigraci.

4.1 Právní regulace emigrace před rokem 1945

Svobodný odchod ze země a právo na návrat byly od 19. století chápány jako základní atributy každého svobodného člověka. Svobodný občan se tím odlišoval od poddaného, který byl omezen v svobodě pohybu. Proto také liberální evropské ústavy 19. století zakotvovaly právo svobodně se stěhovat jak uvnitř země, tak i mimo ni. Tak tomu bylo i u v českých zemích, tedy v Rakousku, resp. (od roku 1867) v Rakousko-Uhersku. Tzv. Stadionova (okrojovaná) ústava ze 4. března 1849 v § 25 dávala všem občanům říše právo svobodně se stěhovat uvnitř říše či do ciziny, přičemž omezení bylo možné jen z titulu vojenské služby.³³ Totéž říkal i článek 4 odst. 3 „Základního zákona o všeobecných právech státních občanů“ z 21. prosince 1867, který tvořil součást tzv. prosincové rakouské ústavy. S právem vystěhovat se souviselo i právo svobodně překračovat státní hranici a dočasně se zdržovat v cizině za účelem turistiky, poznání, studia či obchodu, byť explicitně toto právo základním zákonu o právech občanů zakotveno nebylo.³⁴

Podle císařského nařízení z 9. února 1857 byla napříště kontrola cestovních pasů omezena jen na hranice Rakouské říše. K cestě uvnitř státu nebyl pas zapotřebí, ale každý cestující byl povinen opatřit si nějakou úřední legitimaci ověřující jeho totožnost. Podrobnosti stanovovalo mezinisterské nařízení z 15. února 1857: každý rakouský občan cestující do zahraničí byl povinen opatřit si pas od okresního hejtmanství či policejního ředitelství podle místa svého bydliště, pouze v pohraničních územích byly možné úlevy v rámci malého pohraničního styku. Cizinci potřebovali k cestě do Rakouska pas vystavený ve svém domovském státě. Podle § 20 nařízení sice v zásadě měl mít každý cestující svůj pas, avšak bylo rovněž přípustné zapisovat do pasu manželku a nezletilé děti nebo svěřence, případně doprovod (např. služebnictvo) vůbec. V roce 1859 Rakousko přistoupilo k tzv. drážďanské konvenci z roku 1850, která umožňovala občanům signatářských států cestovat po zemích Německého spolku bez cestovního pasu. Po sjednocení Německa v roce 1871 drážďanská konvence zůstala v platnosti pro styk mezi Rakouskem a Němcem. Císařským nařízením z 6. listopadu 1865 byly zrušeny pravidelné kon-

---

používány jako pomocné z důvodu snažší srozumitelnosti, bez ideologického anebo politického hodnocení.

³³ Stadionova ústava byla publikována dodatečně v Říšském zákoníku pro císařství Rakouské (*Reichsgesetzblatt für das Kaiserthum Österreich*) pod č. 150/1849 ř. z. Poznámka: Říšský zákoník vycházel ve všech jazyčích říše, resp. od roku 1868 ve všech jazyčích Předlitavská a tedy i česky, česká znění z doby před rokem 1870 jsou však dnes špatně dostupná. Texty zákonů z říšského zákoníku v němčině a (od roku 1870) i v ostatních jazyčích říše jsou dostupné na <http://alex.onb.ac.at/zeitlichegiederung.htm>. Starší české texty říšských předpisů byly přetištěny rovněž v zemských zákonících.

³⁴ Podobné právo nezakotvovala výslovně ani ústava první Československé republiky a jednoznačně bylo zakotveno teprve v čl. 14 *Listiny základních lidských práv a svobod* z 9. 1. 1991 (úst. zák. č. 23/1991 Sb.).

troly na státních (říšských) hranicích, čímž se povinnost opatřit si pas stala čistě formální. Přesto k překročení říšské hranice měl mít podle meziministerské vyhlášky z 10. května 1867 každý rakouský občan cestovní pas ve smyslu výše zmíněného prováděcího nařízení z 15. února 1857.

Omezení vystěhovalectví bylo možné jen z důvodu konání vojenské služby či služby ve vojensky organizovaných bezpečnostních sborech. Vystěhovalectví tedy bylo svobodné, nicméně stát se staral o to, aby se organizace vystěhovalectví nezvrhla v obchod s lidmi. Už v 19. století totiž nebyly zřídké případy, kdy byli např. najímáni dělníci či kolonisté pod příslibem dobré práce: lodní společnosti jim poskytly úvěr na přepravu a v cílových zemích pak byli tito vystěhovalci nuceni k špatně placené práci pod záminkou, že si nejprve musí odpracovat náklady na cestu. Mladé ženy byly zase najímány na práce s vidinou slušného výdělku a potom v zahraničí nuceny k prostituci. Agenti lodních společností, pracující za provizi, často sháněli klienty klamavými sliby o dobře placené práci či možnosti získat v zámoří půdu. Takovýto vystěhovalec často prodal pod cenou svůj dům nebo se zadlužil jen proto, aby si mohl koupit lodní lístek a v cílové zemi pak zůstal zcela bez prostředků. Nábor vystěhovalců mohly proto od roku 1897 v Předlitavsku provádět jen kanceláře, které k tomu měly státní povolení. Kdo takového povolení neměl, a přesto vystěhovalce verboval, dopouštěl se přestupku: zákon z 21. ledna 1897 povážoval nedovolený nábor vystěhovalců za přestupek, který se trestal vězením od osmi dní do šesti měsíců. Mnohem přísněji bylo trestáno svádění k vystěhovalectví uváděním nepravdivých informací: pachatel měl být potrestán za přečin vězením od šesti měsíců do dvou let a pokutou do 2 000 zlatých, v případě za přítěžujících okolností vězením až do tří let a pokutou do 4 000 zlatých.

V Uhrách bylo právo vystěhovat se do ciziny potvrzeno zákonným článkem č. II/1909³⁵ o vystěhovalectví, který zároveň reguloval některé otázky, jako např. vyrovnaní závazků vůči státu apod. Každý vystěhovalec měl mít také cestovní pas nebo jej nahrazující doklad podle uherského zákona o pasech č. VI/1903.

Dlužno dodat, že obdobné předpisy platily tehdy v celé Evropě. Opuštění území státu nebylo považováno za trestný čin, a to ani v případě, že nebyly splněny všechny předpisy spojené s vystěhovalectvím, tj. nejčastěji v případě, že vystěhovalec neměl platný cestovní pas. I v takovém případě šlo jen o přestupek proti pasovému zákonu, který byl zpravidla trestán peněžitou pokutou, nebo (především v případě nedobytnosti pokuty) krátkodobým vězením v rádu několika dní nebo nejvýše týdnů. Uherský zákon o pasech č. VI/1903, který platil i v poválečném Maďarsku (formálně až do roku 1961) např. trestal v § 15 přestupky proti pasovým předpisům pokutou do 200 korun nebo vězením do jednoho měsíce. Do roku 1914 ovšem nebylo zpravidla vůbec možné

³⁵ Maďarské zákony jsou publikovány v *Zemském zákoníku (Országos törvénytár)*. Do roku 1918 vycházely uherské zákony rovněž v překladech do jazyků nemaďarských národností Uher. Slovenské znění vycházelo pod názvem *Sbierka krajských zákonov*, resp. *Sbierka uhorských zákonov* (zachován dobový pravopis).

stíhat někoho za nedovolené překročení státní hranice, protože většina států nevyžadovala za normálních okolností k překročení hranice cestovní pas anebo neprováděla pravidelné hraniční kontroly.

Vypuknutí první světové války učinilo samozřejmě konec svobodě cestování i svobodě vystěhovalectví. Stalo se tak na základě předlitavského zákona o výjimečném stavu z 5. května 1869 a uherského zákonného článku LXIII/1912 o mimořádných opatřeních v případě války. Také k překročení hranic byl zapotřebí cestovní pas, který se vydával jen v případech hodných zvláštního zřetele, a to zpravidla jen na jednu cestu a na dobu nutnou podle účelu cesty. Vystěhovalectví bylo vůbec zastaveno.

V meziválečné Evropě poměry v porovnání s předválečným stavem přitvrzily, a proto stoupla i ochrana hranic, přičemž sankce měly mírně vzestupný charakter. Na všech hranicích byly zřízeny stálé hraniční pasové kontroly. V Československé republice bylo vystěhovalectví v zásadě nadále svobodné, což bylo zakotveno v § 118 ústavy z 29. února 1920 (č. 121/1920 Sb.). V praxi ovšem v porovnání se situací před válkou došlo k omezením. Zákon č. 71/1922 Sb. o vystěhovalectví z 15. února 1922 v § 2 umožňoval vládě omezit svobodu vystěhovalectví z taxativně vymezených důvodů, a to buď zcela anebo částečně. Jedním z důvodů omezení bylo ohrožení hospodářských zájmů republiky. Vláda mohla také omezit nebo zakázat vystěhovalectví do určitých zemí či oblastí. Každý vystěhovalec musel mít úřední vystěhovalický list nebo cestovní pas, v němž mělo být podle prováděcí vyhlášky vyznačeno, že jde o vystěhovalce. Zákon svěřoval agendu vystěhovalectví do gesce ministerstva sociální péče. Zakazoval organizování vystěhovalectví i agitaci pro vystěhovalectví, jakož i nábor osadníků (kolonistů) či dělníků do zámořských zemí bez předchozího výslovného povolení ministerstva sociální péče. Dočasný hromadný nábor dělníků do evropských zemí musel být proveden prostřednictvím Státního úřadu práce a zprostředkovatelem práce. Porušení předpisů o vystěhovalectví bylo možné potrestat pokutou až do 20 000 Kč anebo vězením do tří měsíců.

Právo vystěhovat se bylo spojeno s právem na vydání cestovního pasu, protože každý vystěhovalec musel mít pas a kdo jej nezískal, nemohl se tedy vystěhovat. Dočasné vládní nařízení o cestovních pasech z 9. června 1921 neurčovalo, zda má občan na vydání cestovního pasu nárok a ponechávalo rozhodnutí na vůli vydávacího úřadu. Zachovalý občan ovšem neměl s vydáním pasu problém. Pasové provizoriump platilo až do roku 1928. Zákon o cestovních pasech z č. 55/1928 Sb. z 29. března 1928 stanovil taxativní důvody, ze kterých bylo možné odepřít občanovi vydání cestovního pasu, což znamenalo, že při splnění podmínek měl občan na pas nárok. Ošemetným se ale stala klauzule, podle níž bylo možné odmítnout vydání pasu, jestliže by byl cestou ohrožen důležitý zájem státní bezpečnosti nebo důležitý hospodářský zájem republiky, anebo jestliže je žadatel „světoběžníkem ze zvyku“ (§ 7, odst. d). Tato „gumová“ formulace potenciálně umožňovala odepřít politicky podezřelým osobám pas k cestě do ciziny, což se občas dělo hlavně u ko-

unistů, kteří chtěli před rokem 1934 cestovat do SSSR. Počet zamítnutých žádostí byl ale malý a zneužití ustanovení brání i judikát Nejvyššího správního soudu. Ten dne 26. září 1931 pod číslem 13787 ke stížnosti pro nevydání cestovního pasu rozhodl, že „*odpírá-li úřad cestovní pas z důvodu, že žadatelova cesta by mohla ohrozit důležité zájmy státní bezpečnosti, musí se v rozhodnutí uvésti konkrétní skutečnosti, na základě nichž dospěl k tomuto úsudku*“. Nezískal-li ostatně občan cestovní pas a překročil-li hranice ilegálně, nic strašného se mu nestalo: podobný čin byl pouhým přestupkem a trestal se pokutou do 5 000 Kč nebo vězením do 14 dní.

Československé meziválečné předpisy byly – podobně jako předpisy rakousko-uherské z doby před rokem 1914 – opět v souladu s tehdejší evropskou praxí, ovšem s výjimkou SSSR. I pasové zákony okolních zemí měly ustanovení umožňující odmítnout vydat cestovní pas nebo vystěhovat se z důvodu ohrožení státní bezpečnosti, ale současně podobně jako československý zákon trestaly nedovolené překročení hranic jen jako přestupek. Tak např. v Německu bylo překročení hranice bez platného dokladu nebo zapůjčení pasu jiné osobě trestáno podle nařízení z 6. dubna 1923 jako přestupek pokutou nebo vězením do jednoho roku.³⁶ Stejně bylo trestáno nedovolené překročení hranic od roku 1937 v Polsku.

Zákony stanovující tresty za nedovolenou emigraci nebo nedovolené překročení hranice byly u v českých zemích zaváděny v době druhé světové války, kdy bylo samozřejmě právo na svobodné cestování opět suspendováno a hranice pro běžný styk uzavřeny. Šlo o předpisy německé okupační moci, protože pasová a vystěhovalecká agenda byla vyňata z pravomoci protektorátních úřadů, byť zákon č. 71/1922 Sb. platil částečně nadále. Například vystěhovalectví Židů, které bylo povolováno až do podzimu 1940, se sice řídilo německými předpisy a prováděla je protektorátní pobočka berlínské Ústředny pro židovské vystěhovalectví (*Zentrale für jüdische Auswanderung*), avšak v oblasti daňové a finanční nadále platily předpisy československého vystěhovaleckého zákona.

Bezprostředně po 15. březnu 1939 platil v protektorátě ještě československý pasový zákon, avšak ke každému výjezdu bylo nutné výjezdní povolení (*Durchlaßschein*) od německé vojenské správy, resp. později místně příslušného úřadu vrchního zemského rady (*oberlandratu*). Nařízením říšského ministra vnitra z 10. září 1939 byla na protektorát rozšířena platnost říšských pasových předpisů. Od 13. září 1939 vydávaly cestovní pasy i výjezdní povolení oberlandraty, byť podávání žádostí bylo i nadále možné prostřednictvím protektorátních úřadů. Říšský protektor Konstantin von Neurath nařídil 26. června 1940 všem oberlandratům, aby cestovní pasy k soukromým cestám do ciziny vydávaly jen v případě návštěvy nejbližších příbuzných z důvodu vážné rodinné události, především z důvodu těžké nemoci nebo

³⁶ Pokuta byla stanovena v rozmezí od 20 000 do 2 milionů marek – je ovšem třeba si uvědomit, že nařízení bylo vydáno v době německé hyperinflace, takže nešlo o nějakou závratnou sumu.

pohřbu. Protektorátním úřadům byl dán pokyn, aby žádosti o pas z jiných soukromých důvodů vůbec nepřijímaly.

I když hranice byly uzavřeny, postih za jejich nedovolené překročení se zpřísňoval jen postupně a pomalu. Teprve 25. května 1942 bylo vydáno trestní nařízení o pasech (*Paßstrafverordnung*) umožňující za nedovolené překročení státní hranice či vnitřní hlídané hranice (např. mezi vlastním Německem a Protektorátem Čechy a Morava či mezi vlastním Německem a Generálním gouvernementem okupovaného Polska) nebo za vylákání cestovního dokladu či jeho pozměnění uložit trest vězení od šesti měsíců výše, přičemž horní hranice nebyla vůbec stanovena. V praxi ale byly německými soudy za samotné nedovolené překročení hranice – pokud nemělo politický charakter – jen málokdy ukládány vyšší tresty než právě šest měsíců.³⁷ Ani v nacistickém Německu přitom nebyl trest vězení za nedovolené překročení hranice mandatorní a mohl být nahrazen trestem peněžitým. Teprve po vypuknutí Slovenského národního povstání byl pokus o překročení hranice mezi Protektorátem a Slovenskem trestán smrtí a několik takovýchto rozsudků bylo skutečně vykonáno.

Na Slovensku platil nadále československý pasový zákon č. 55/1928 Sb. a československý zákon o vystěhovalectví č. 71/1922 Sb. a až do konce srpna 1939 nebyly cesty slovenských občanů do zahraničí ani vystěhovalectví omezovány. Avšak 29. srpna 1939 prezidium ministerstva vnitra zakázalo z důvodu částečné mobilizace propouštět přes hranice bez zvláštního povolení muže ve věku od 17 do 50 let. Od 16. září 1939 musel mít každý slovenský občan i každý cizinec výjezdní povolení (doložku) k cestovnímu pasu, kterou vydávalo ministerstvo vnitra a po skončení tažení proti Polsku příslušný okresní úřad. Z hlediska trestních předpisů platil ale i nadále československý zákon č. 55/1928 Sb. a jeho trestní sankce, tj. za nedovolené překročení hranice hrozila pachateli pokuta nebo vězení do čtrnácti dnů. Pro vystěhování Židů, které rovněž bylo možné zhruba do konce léta 1940, platily předpisy československého vystěhovalectvého zákona. V Maďarsku, a tedy i na území odtrženého jižního Slovenska a Podkarpatské Rusi, byl v roce 1940 přijat zákon (XVIII/1940), jehož § 10 modifikoval dosavadní § 15 zákona o pasech (č. VI/1903) a zvyšoval tresty za zapůjčení pasu jiné osobě, vylákání pasu pod nepravidlivými údaji nebo nedovolené překročení hranice: takovým osobám bylo možno uložit trest vězení až na jeden rok.

Z předcházejícího odstavce je zřejmé, že kriminalizace nedovolené emigrace je vždy spojena s problémem svobody cestování do zahraničí. Je-li cestování svobodné, není samozřejmě důvod považovat i nedovolené opuštění země s úmyslem usadit se jinde za trestný čin. Samotné nedovolené překročení hranice (bez ohledu na to, zda k němu došlo se záměrem zdržovat se v zahraničí trvale nebo dlouhodobě, anebo jen po velmi krátkou dobu) pak zpra-

³⁷ Toto zjištění se opírá o spisový materiál německých soudů obvodů vrchních zemských rad (oberlandratů) Brno a Zlín, které jsou uloženy v Moravském zemském archivu (MZA) v Brně. Spisový materiál se týká nedovoleného překročení hranic se Slovenskem.

vidla bývá považováno jen za přestupek proti veřejnému pořádku. Naopak, jsou-li hranice uzavřeny a občan nemá právo svobodně je překračovat, objevuje se zákonitě potřeba zavést postih za jejich nedovolené překročení.

4.2 Kriminalizace nedovoleného překročení hranice a emigrace v SSSR

Kriminalizace nedovoleného překročení státních hranic a nepovolené emigrace se ve 20. století poprvé objevila v meziválečném období v Sovětském svazu, kde byla od počátku svoboda cestování do zahraničí silně omezována. Sovětský režim přitom částečně navázal na carské tradice, nikoliv ovšem z doby těsně před revolucí, ale z dob mnohem starších. Historicky vzato mělo totiž Rusko už nejpozději od doby Petra I., tedy od počátku 18. století, velmi přísný a na svou dobu sofistikovaný pasový systém umožňující kontrolu pohybu osob jak přes hranice, tak uvnitř země. Nedovolené opuštění země bylo už v době předpetrovské přísně stíháno a především vzdálil-li se do ciziny bez povolení nějaký hodnostář, bylo to považováno za zradu panovníka. Omezení cestování ze strany státu se vztahovalo nejen na nevolníky, kteří museli mít navíc písemný souhlas svého pána, ale i na svobodné obyvatele včetně šlechty. Cestování do zahraničí „pro zábavu“, tj. jinak než z důvodů nutných (jako např. u kupců), bylo považováno za jistý druh privilegia a záleželo v podstatě na volné úvaze státních orgánů, zda takovou cestu povolili. Přístup těchto orgánů byl v různých dobách různý. Za Petra I. nebyly cesty šlechty (a obecně svobodných lidí) do zahraničí nějak zásadně omezovány, pokud k tomu nebyly v konkrétním případě politické důvody. Petr I. naopak podporoval cestování do ciziny a vzdělávání v zahraničí, protože v tom viděl vhodný nástroj ke zvýšení vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Carský manifest Petra III. o svobodě šlechty z 18. února 1762 osvobodil šlechtu od povinné státní či vojenské služby, zavedené za Petra I., a výslově dával šlechticům v době míru i právo na vydání cestovního pasu k cestování do zahraničí a vstupu do cizích služeb.³⁸ Teprve na sklonku vlády Kateřiny II. v důsledku vypuknutí revoluce ve Francii začalo být právo šlechty cestovat do ciziny postupně všelijak omezováno. V Rusku tehdy převládla představa, že v západní Evropě by se mohli ruští poddaní „nakazit“ nezdravými buřičskými myšlenkami, a proto je třeba cesty do zahraničí (a na prvním místě samozřejmě do Francie) maximálně omezovat. Tato omezení trvala s různou intenzitou po celou první polovinu 19. století. Ovšem, po zrušení nevolnictví (1861) se předpisy o cestování postupně opět liberalizovaly. Před první světovou válkou pro běžné občany, včetně kterým nebyly námitky politického či kriminálního charakteru, nebyl problém získat zahraniční pas k cestě do ciziny až na pět

---

³⁸ Faksimile carského manifestu Petra III. je vystavena v Ruském historickém muzeu v Moskvě.

let.³⁹ Pasové předpisy se týkaly především rozdělení kompetencí a fiskálních podmínek, tj. určovaly, jaké úřady jsou kompetentní k vydávání cestovních pasů a jaké poplatky se vybírají za jejich vystavení. Předpisy výslovně nestanovovaly právo žadatele na cestovní pas a neurčovaly, v kterých případech lze vydání cestovního pasu odmítnout, i když v praxi situace vypadala tak, že vydání pasu bylo odepíráno jen v případě, pokud vůči žadateli byly námitky kriminálního nebo politického charakteru, nebo pokud proti cestě měla námitky soukromá osoba, vůči které měl žadatel hmotné závazky. Za pobyt v cizině ovšem ruské úřady vydávaly od žadatelů poplatky závislé na délce pobytu v cizině. Trestní zákoník z 22. března 1903 v článku 270 ovšem trestal nepovolený odchod za hranice bez pasu nebo vyhnutí se zaplacení poplatku za pobyt v cizině pouze pokutou do 25 rublů, tj. považoval ilegální emigraci jen za přestupek.

Sovětské Rusko, resp. později v SSSR, převzalo starý carský přístup k pasové politice, tj. zásadu volného rozhodování úřadů o tom, kdo pas dostane a kdo ne. Zásadní rozdíl ale nastal v tom, že zatímco v carských dobách před první světovou válkou dostal každý řádný občan bez problémů, nyní se pas stal privilegiem, přičemž okruh osob, které směly cestovat do zahraničí, se neustále zužoval.

Ani v Sovětském Rusku se trestní postih za nedovolenou emigraci neobjevil hned po revoluci. V první polovině dvacátých let ještě hranice nebyly neprodyšně uzavřeny a bylo také občas možné získat cestovní pas k cestě do ciziny. Formálně cestovní pasy vydával lidový komisariát (ministerstvo) zahraničních věcí, byť samozřejmě rozhodující slovo při rozhodování o tom, kdo pas dostane, měla ve skutečnosti orgány spojené s lidovým komisariátem (ministerstvem) vnitra, tedy tajná policie, vystupující během více než sedmdesáti let sovětského režimu postupně pod různými zkratkami a názvy (ČEKA, GPU, OGPU, NKVD, NKGB, MGB, KGB).⁴⁰ V době revoluce a občanské války v Rusku fakticky existoval bezprávní stav, protože carský trestní zákon byl fakticky zrušen a nový trestní zákoník zatím nebyl vydán. Podle „Řídících zásad trestního práva RSFSR“ z roku 1919 měl být totiž trestní zákoník z roku 1903 používán pouze subsidiárně, což v praxi znamenalo, že vlastně záleželo na každém soudu a soudci, zda se podle něj bude či nebude řídit. Neexistence trestní normy samozřejmě vůbec neznamenala, že by někdo nemohl být na základě „revoluční spravedlnosti“ potrestán. Právě naopak: postih za cokoliv byl na denním pořádku.

Procesní a trestní zákon Ruské sovětské federativní republiky (RSFSR) z roku 1922, první vydaný po bolševické revoluci, ještě žádné ustanovení ohledně nedovolené emigrace neměl, naopak ale trestal smrtí zastřelením osoby vyvězené za hranice, pokud se bez povolení vrátily (čl. 77).⁴¹ Pouze pokud se

³⁹ Podrobné předpisy o vydávání pasů k cestám do zahraničí určovaly před první světovou válkou §§ 195 – 206 části II pasové instrukce (*Ustav o pasportach*) z roku 1903.

⁴⁰ O peripetiích své legální cesty ze Sovětského Ruska do Francie bezprostředně po skončení občanské války píše ve svých pamětech sovětský spisovatel Ilja Erenburg.

⁴¹ Podle Alexandra Solženycyna nebyl tento článek nikdy použit.

uprchlík zapojil do akcí „bílé emigrace“, bylo možné použít ustanovení článku 57 o kontrarevolučních trestních činech, které byly obecně definovány jako „jakákoli činnost směřující ke svržení nebo oslabení vlády dělnicko-rolnických sovětů“. Pojem „kontrarevoluční trestný čin“, za který hrozil trest smrti zastřelením, byl vykládán velmi extenzivně a právní řád Sovětského Ruska (a po něm i SSSR⁴²) kromě toho umožňoval použít tzv. principu analogie: nebyl-li totiž nějaký čin výslovně přímo popsán v trestním zákoně, bylo možné použít toho článku, který popisoval skutkovou podstatu nejbližší spáchanému činu. Trestní sazba byla potom určena rovněž podle „analogického“ článku trestního zákona. Podobné „revoluční“ principy, odporující základním principům moderního trestního práva,⁴³ podle nichž není zločinem žádný čin v zákoně nepopsaný a neuvedený (*nullum crimen sine lege*) a bez stanovení trestní sazby za konkrétní čin není možné žádný trest uložit (*nulla poena sine lege*), umožňovaly také v případě potřeby kvalifikovat nedovolenou emigraci jako sabotáž (čl. 63), za kterou byl rovněž trest smrti, nebo – při existenci polehčujících okolností – trest nucených prací.

Ve druhé polovině dvacátých let dochází k postupnému uzavírání hranic SSSR. Konec „nové ekonomické politiky“ (NEP), tj. období omezeného soukromého podnikání, a nástup masové industrializace vyžadoval velké množství pracovních sil, což se projevilo i ve zpřísnění pasové politiky a současně i zvýšení trestů za nedovolené překročení hranice. Trestní zákon RSFSR přijatý Ústředním výkonným výborem sjezdu sovětů⁴⁴ 22. listopadu 1926 ve svém původním znění původně neměl žádné ustanovení, které by trestalo nedovolenou emigraci, avšak nezákonné výjezd za hranice nebo nezákonné vjezd do SSSR byl podle článku 84 považován za přečin proti veřejnému pořádku a trestal se vězením nebo nápravnými pracemi do jednoho roku anebo pokutou do 500 rublů. Avšak již 25. února 1927 schválil CIK dodatečně I. hlavu trestního zákona o zločinech proti státu a sovětskému režimu. Zde byla emigrace postihována již velmi přísně. Proslulý článek 58 o kontrarevolučních trestních činech v odst. 1, písm. a) klasifikoval útěk za hranice jako jeden z projevů velezradu, která se trestala zastřelením a v případě polehčujících okolností trestem pobytu v pracovním táboře („gulagu“) na deset let. Na člá-

⁴² Jednotlivé svazové republiky měly většinou své vlastní trestní kodexy, avšak zpracovaná materie byla stejná a zákoníky se lišily jen pořadím a číslováním paragrafů. Tak např. článek 58 zákoníku RSFSR o kontrarevolučních trestních činech byl doslovně převzat do trestního zákoníku Ukrajinské SSR jako článek 54. Pro jednoduchost v této studii uvádíme články podle ruského zákoníku.

⁴³ Není jistě bez zajímavosti, že obdobný „revoluční“ přístup zavedli po převzetí moci do trestního práva rovněž nacisté. V Německu sice nadále platil trestní zákoník z roku 1871, avšak novelou z 28. 6. 1935 byl nově definován trestný čin tak, že jde buď o čin, který je jako trestný popsán v trestním zákoníku, anebo čin, který sice není popsán v trestním zákoníku, ale je trestný podle zdravého mravního cítění německého lidu (sic!).

⁴⁴ Až do vydání tzv. stalinské ústavy v roce 1936, která (ovšem jen formálně) přeměnila Nejvyšší sovět ve volený parlament, byl nejvyšším zákonodárným orgánem sjezd sovětů (rad), skládající se z delegátů nižších sovětů (rad). Sjezd měl právo přijímat zákony. Protože se ale scházel jen zřídka, byly jeho pravomoci v době mezi dvěma sjezdy přeneseny na jeho ústřední výkonný výbor (*Central'nyj izpolnitel'nyj komitet* – CIK), který opět měl možnost své pravomoci delegovat na své předsednictvo (prezidium CIK).

nek 58 trestního zákona RSFSR se kromě toho podle sovětského právního výkladu vztahoval princip univerzality, což znamenalo, že podle něj mohli být sovětskými soudy trestáni i cizinci za činy spáchané mimo území SSSR, i když se podle právního pořádku jejich domovského státu nedopustili žádného trestného činu.⁴⁵

Dlouhodobý pobyt sovětských občanů v zahraničí byl považován za politicky nežádoucí a sovětský stát se snažil, aby osoby, kterým byl povolen výjezd ze země, se do ní opět vrátily. Prezidium ústředního výkonného výboru sjezdu sovětů 29. listopadu 1929 přijalo zákon, jímž trestnost rozšířilo i na tzv. ne-navrátilce (rusky „nevozvraščenci“), tj. na osoby vyslané za hranice se služebním posláním, které se odmítly na výzvu vrátit na území SSSR. Takovéto osoby byly považovány rovněž za velezrádce a měly být potrestány smrtí zastřelením, tj. bylo na ně vztaženo ustanovení článku 58, odst. 1 písm. a) trestního zákoníku RSFSR. Zákon platil retroaktivně, tj. vztahoval se i na osoby, které opustily SSSR před 29. listopadem 1929. To, že se norma podle své dikce vztahovala jen na osoby, které byly vyslány do zahraničí se služebním posláním, je ve skutečnosti zavádějící: v době přijetí zákona se už cestovní pasy k čistě soukromým účelům v SSSR vydávaly jen zcela výjimečně, takže téměř každý sovětský občan vyjel ze SSSR ze služebních nebo pracovních důvodů. K tomu je třeba si uvědomit, že s ohledem na totální státní kontrolu veškerého společenského života byly mezi služební cesty počítány např. i zájezdy sportovců či cesty umělců apod., tj. cesty, které v našem dnešním pojetí mají soukromý ráz. Zákon měl působit preventivně, ale byl ve skutečnosti kontraproduktivní, protože sovětí občané v zahraničí, kteří snad doposud uvažovali o návratu, si to nyní rychle rozmýsleli. Třeba říci, že i po roce 1930 se některým sovětským občanům, kteří původně dočasně legálně vycestovali ze SSSR, dařilo prodlužovat si prostřednictvím sovětských diplomatických misí své rádné pasy, anebo si svůj pobyt dodatečně legalizovat. Legálně tak např. pobýval na Západě známý spisovatel Ilja Erenburg, v Československu známý lingvista a folklorista Pjotr Bogatyrov, a to navzdory tomu, že jehož bratr – někdejší důstojník „bílé“ armády – zde žil jako politický emigrant. Počet těchto osob byl ale celkem zanedbatelný.

Od počátku třicátých let byly hranice SSSR neprodryšně uzavřeny a střeženy zvláštními jednotkami pohraničního vojska. Cestovní pasy k cestám do ciziny byly vydávány prakticky pouze k služebním cestám. Sovětský zahraniční pas

⁴⁵ Princip univerzality umožňuje soudům trestat některé zločiny bez ohledu na místo, kde k nim došlo a bez ohledu na státní příslušnost pachatele. Uvedený princip se aplikuje zpravidla tam, kde nelze bezpečně zjistit, na území kterého státu k činu došlo a jaké státní příslušnosti je pachatel (např. u pirátství na otevřeném moři). Podmínkou aplikace principu je ovšem trestnost příslušného činu podle právního pořádku všech zúčastněných zemí, případně o trestnost danou mezinárodním právem (např. u genocidy). V žádném případě se proto nemůže univerzalita vztahovat na trestné činy politického charakteru, které jsou trestnými činy jen podle vnitřního právního pořádku jednoho státu (v našem případě v SSSR).

(*zagraničnyj passport*⁴⁶) se stal vzácným privilegiem, pro běžného občana naprosto nedosažitelným. Pokud byl někomu vydán, platil jen pro jednu cestu, musel být opatřen výjezdním vízem (obdoba pozdějších československých výjezdních doložek) a po návratu do země musel být odevzdán vydávacímu úřadu.

Sovětský stát se díval na odchod občana do zahraničí podobně, jako kdysi šlechta na útěk nevolníků: jako na úbytek pracovní síly, kterou by jinak bylo možné využít při budování socialismu. Přístup se projevil v postupném budování ženijních zátarasů, plotů a jiných technických překážek majících fyzicky zabránit nedovolenému překročení státní hranice. Důraz byl přitom kladen především na překažení pokusů o nedovolené překročení hranice směrem ven. Ovšem, sovětská hranice byla příliš dlouhá, než aby bylo možné ji „oplotit“ v celé její délce. Ochrana hranic byla proto posílena prostřednictvím zřízení zakázaných pohraničních zón, někdy značně rozsáhlých, do nichž byl vstup možný jen na zvláštní povolení. Všesvazový zákon ze 17. července 1935 stanovil za nedovolený vjezd nebo výjezd do/z pohraničních zón se zvláštním režimem trest pobytu v pracovním táboře od jednoho do tří let. Stejný trest hrozil podle novely článku 84 trestního zákona RSFSR z 10. listopadu 1936 už za pouhý pokus o nedovolené překročení hranice SSSR.

Teoreticky mohl být tento trest uložen za překročení hranice ať směrem ven či dovnitř, avšak v praxi byl článek 84 používán hlavně proti osobám, které nelegálně vstoupily na území SSSR, zatímco osoby, které se pokoušely o útěk ze země, byly trestány podle článku 58, odst. 1, písm. a) RSFSR za velezradu. Podle článku 84 tr. z. RSFSR, resp. analogického článku trestního zákoníku Ukrajinské SSR, byli např. paušálně odsuzováni na dva až tři roky „gulagu“ českoslovenští občané, kteří v roce 1939, po sovětské anexi východní Haliče, nelegálně vstoupili na území SSSR z Maďary okupované Podkarpatské Rusi. Samotný článek přitom říkal, že trest se neuloží v případě, kdy osoba překročila hranici do Sovětského svazu s cílem požádat o politický azyl v souladu s ústavou SSSR. O trestech za nedovolené překročení hranice či hranice příhraniční oblasti zpravidla nerozhodovaly soudy, ale pověstné „zvláštní trojky NKVD“ (*osoboje soveščanije NKVD*) složené na úrovni oblasti (kraje) z krajského velitele NKVD, oblastního tajemníka strany a oblastního prokurátora. Ty vynášely rozsudky jen na základě spisového materiálu dodaného vyšetřovatelem NKVD, a to v nepřítomnosti obviněného.

Jak je zřejmé, hranice mezi aplikací článku 58 a článku 84 nebyla příliš zřetelná. Komentář k trestnímu zákonu z roku 1946 zajímavým způsobem určoval, kdy se použije u osob zadržených na hranici článek 58, odst. 1 a) a kdy článek 84: první případ se měl použít v případě, že překročením hranice by vznikla nebo mohla vzniknout újma SSSR. Autor komentáře uvádí takovýto příklad: čl. 58 odst. 1 a) se použije, bylo-li cílem překročení hranice předání vojenského tajemství, čl. 84 tehdy, když se chtěl pachatel sejít

⁴⁶ Pod pojmem „passport“ se v SSSR – stejně jako v předrevolučním Rusku – rozuměl prostě občanský průkaz.

s matkou (sic!). Praxe ovšem byla poněkud jiná: sovětské orgány vycházely z toho, že při úspěšném útěku do „kapitalistické ciziny“ jsou uprchlíci vytěžováni cizími zpravodajskými a bezpečnostními službami. Předmětem utajování a státního tajemství byla v SSSR i řada údajů, které se jinak ve světě běžně zveřejňují. Při každém zadržení uprchlíka na hranicích tak bylo možné jej na základě principu tzv. notoriety⁴⁷ obvinít z přípravy vyzrazení státního tajemství a tedy aplikovat článek 58.

4.3 Aplikace sovětského přístupu k emigraci v Československu

Po druhé světové válce dochází postupně k aplikaci sovětského přístupu k cestování a emigraci i v sovětských satelitních státech ve východní Evropě. Ovšem ne hned a ne všude stejně. Především je třeba si uvědomit, že pro běžný cestovní styk byly bezprostředně po válce všude v Evropě hranice uzavřeny a svoboda cestování suspendována (podobně tomu bylo i po první světové válce), takže omezení cestování nebylo zpočátku vnímáno jako něco nenormálního. Situace byla usnadněna tím, že pasové zákony prakticky všech zemí umožňovaly v mimořádných případech cestování omezit, takže nebylo třeba hned přijímat nějaké nové právní normy.

Rovněž v Československu po roce 1945 nebyla obnovena svoboda cestování ani právo na emigraci, byť nadále platil jak zákon o cestovních pasech č. 55/1928 Sb., tak i zákon o vystěhovalectví č. 71/1922 Sb. Pasová agenda, mající do té doby chakater správní, a náležející tedy okresním úřadům, nebyla převedena na okresní národní výbory, jako jejich právní nástupce, ale výhradně na ředitelství národní bezpečnosti v hlavních městech jednotlivých zemí. Cestovní pasy ke krátkodobým cestám do ciziny byly vydávány jen v nutných případech, především ze služebních nebo léčebných důvodů, popřípadě k návštěvě příbuzných. Zákony přitom nebylo třeba měnit, ba ani doplňovat. Vláda jednoduše využila „gumového“ ustanovení § 7 odst. 1. písm. d) pasového zákona, podle něhož bylo možné odmítnout vydat cestovní pas v případě, jestliže by cesta mohla ohrozit zájmy státní bezpečnosti nebo důležité hospodářské zájmy republiky. Nová interpretace tohoto ustanovení byla taková, že cestováním do ciziny se zkracují devizové rezervy státu a ubývá pracovní síla, čímž jsou poškozovány hospodářské zájmy Československa.⁴⁸ Obdobně bylo fakticky suspendováno právo vystěhovat se s odvoláním na možné hospodářské důsledky úbytku pracovní síly. Ani zde nebylo třeba zákon měnit díky gumové formuli uvedené v § 2, totiž že vystěhovalectví je svobodné „v mezích zákonných předpisů“.

⁴⁷ Notorieta znamená, že nějaká okolnost je všeobecně známá, a proto není třeba ji zvlášť v konkrétním případě dokazovat.

⁴⁸ Cestovní pasy vydávaly sice ředitelství národní bezpečnosti (policejní ředitelství v hlavních městech zemí), k vydání však bylo třeba také souhlasu bezpečnostního referenta místně příslušného ONV. Z rozhodnutí o odmítnutí vydání pasu bylo možné se odvolat v českých zemích k zemskému národnímu výboru jako právnímu nástupci zemských úřadů.

Samotné nedovolené překročení státní hranice či nepovolené vystěhovalectví ale bylo stále trestáno jen jako přestupek proti pasovému, případně vystěhovaleckému zákonu a pachateli tedy hrozila většinou jen poměrně vysoká pokuta. Nedovolenou emigraci v této době ještě ministerstvo vnitra nepovažovalo za problém, kterým by bylo nutno se speciálně zabývat a spíše se zaměřilo opačným směrem, totiž na zamezení nelegálního vstupu cizinců na československé území, které bylo doposud možné stíhat rovněž jen jako přestupek proti pasovému zákonu. Zákon z 29. května 1947 o opatřeních proti nedovolenému překročení hranic č. 107/1947 Sb. umožňoval potrestat cizince, který bez povolení vstoupil na československé území, pokutou do 50 000 Kčs nebo vězením do šesti měsíců, anebo obojím. Zákon byl namířen především proti vysídleným Němcům a Maďarům, kteří se v té době běžně vraceli do Československa, aby odtud odnesli svůj ukrytý majetek. Tito měli být stíháni zvláště přísně.

I když se z (a ani do) poválečného Československa po válce běžně cestovat nedalo, nedá se říci, že by hranice v této době byly skutečně uzavřeny ve fyzičkém smyslu. To ostatně platilo pro celou tehdejší Evropu. V poválečné době docházelo v důsledku repatriace válečných zajatců a dělníků pracujících za války v Německu, změn hranic a politické situace ve východní Evropě k masovým migračním pohybům, při nichž byly přes hranice přesunovány miliony lidí. Důsledná kontrola každé osoby nebyla možná. Hranice zemí především ve východní Evropě tak zůstávaly bez ohledu na oficiální předpisy propustné a statisíce lidí je překračovaly buď bez jakýchkoliv dokladů, nebo na různé propustky vydávané bez jakéhokoliv zmocnění místními úřady. To se týkalo v plné míře i Československa. Ze zpráv bezpečnostního odboru Zemského národního výboru (ZNV) v Praze vyplývá, že nedovolené překračování česko-rakouské, česko-německé i česko-polské hranice československými občany i cizinci bylo na denním pořádku. Změna hranic ve východní Evropě ostatně ani neumožňovala jejich uzavření ze dne na den. Charakteristický je v tomto směru případ Podkarpatské Rusi anektované do SSSR. Smlo uva o postoupení Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu byla podepsána v Moskvě 29. června 1945, avšak hranice byly ze sovětské strany důsledně uzavřeny a jejich přechod přísně trestán teprve od 27. listopadu téhož roku.

Komunistický převrat z 25. února 1948 znamenal prakticky úplné uzavření hranic a další zpřísnění pasové agenda, protože k výcestování z republiky bylo nyní vedle cestovního pasu nutné ještě speciální výjezdní povolení (doložka) vydávané zvlášť ke každé cestě. Ty byly zavedeny ministerstvem vnitra už v průběhu únorové krize – konkrétně od 23. února. Podle interní instrukce ministerstva vnitra z 27. února byly cesty do ciziny povolovány z pracovních důvodů a to jen na doporučení ústředních úřadů nebo celostátních společenských organizací, soukromé cesty navíc jen do ostatních tzv. lidově-demokratických států a u reemigrantů z Rakouska také do tohoto státu za účelem přestěhování movitého majetku. Cestovní pasy vydávaly sice tak jako doposud ředitelství národní bezpečnosti (policejní ředitelství) v Praze

a v Brně, resp. v Bratislavě a v Košicích, ve skutečnosti o vydání každého pasu byl potřebný souhlas ministerstva vnitra nebo na Slovensku pověřence vnitra.⁴⁹ Od 1. ledna 1949 nebyly soukromé cesty povolovány vůbec, a to ani do lidově-demokratických států, což výslovně potvrdilo usnesení 35. schůze vlády z 1. března téhož roku.

Nedovolené překročení hranic nebylo bezprostředně po únoru 1948 ještě trestním činem, byť již tehdy se objevily pokusy Státní bezpečnosti kriminalizovat emigraci předúnorových politicky činných osob. Na státní zástupce byl vyvíjen tlak, aby na takovéto osoby, pokud byly zadrženy přímo na státních hranicích, podávali žalobu pro přípravu úkladů o republiku podle § 2 zákona č. 50/1923 Sb. na ochranu republiky. Takováto kvalifikace umožňovala uložit trest vězení od pěti do deseti let. Argumentace spočívala v tom, že pokud by uvedené osoby utekly za hranice, spolupracovaly by se tam s cizí mocností proti lidově-demokratické republice. Zásadní změna nastala, když byl 6. října 1948 přijat nový zákon na ochranu lidově-demokratické republiky (č. 231/1948 Sb.). Podle § 40 tohoto zákona československý občan, který v úmyslu poškodit zájem republiky opustil neoprávněně území republiky nebo ve stejném úmyslu neuposlechl výzvy úřadu, aby se v přiměřené lhůtě, kterou mu úřad určí, na území republiky vrátil, měl být potrestán pro zločin těžkým žalářem od jednoho roku do pěti let. Toto ustanovení přešlo v podobě § 95 i do nového trestního zákona z 12. července 1950 (č. 86/1950 Sb.), ovšem s tím rozdílem, že trestné bylo opuštění republiky, resp. odmítnutí návratu, z jakéhokoliv důvodu, tedy bez ohledu na to, zda tak pachatel učinil s cílem poškodit lidově-demokratické zřízení či nikoliv. Trest mohl být navíc zpřísněn odejmutím státního občanství. Až do novelizace trestního zákona z 19. prosince 1956 (platné od 1. ledna 1957) bylo podmíněné odsouzení u tohoto trestného činu vyloučeno. Na okraj možno ještě podotknout, že touž novelou byl na druhé straně zpřísněn trest pro cizince, který bez povolení vniknul na území republiky. Za uvedený trestní čin bylo možné nyní uložit trest vězení od tří měsíců do tří let.⁵⁰

Třeba dodat, že vyjma krátké doby po přijetí zákona na ochranu lidově-demokratické republiky, se § 40 o nedovoleném opuštění republiky, resp. později § 95 trestního zákona v Československu zpravidla nepoužíval. Osoby zadržené na hranici s Německem či Rakouskem byly totiž zpravidla obžalovány nikoliv z pokusu o opuštění republiky, ale z přípravy velezrady podle § 1 zákona č. 231/1948 Sb., resp. později podle § 78 trestního zákona č. 86/1950 Sb. Takováto kvalifikace umožňovala uložit mnohem vyšší trest – od deseti do dvaceti pěti let. V případě nedovoleného překročení státní hranice

⁴⁹ O tom, že ve skutečnosti o vydání každého pasu rozhoduje ministerstvo vnitra, nesměl být podle interní instrukce MV žadatel informován. Proto mu byla ponechána možnost, aby v případě, že mu pas nebyl vydán, podal tak jako dříve odvolání k místně příslušnému zemskému národnímu výboru jakožto právnímu nástupci zrušených zemských úřadů, resp. na Slovensku přímo k pověřenectvu vnitra. Dochovaná odvolání u ZNV v Praze ale ukazují, že šlo o pouhou formalitu, protože všechna dochovaná odvolání byla zamítnuta.

⁵⁰ Stalo se tak vložením nového § 95a do trestního zákona.

s ostatními lidově-demokratickými státy, především s Polskem a Maďarskem, kdy bylo velmi nepravděpodobné, že se pachatel pokouší emigrovat do „nepřátelské kapitalistické ciziny“, byl čin zpravidla nadále posuzován jako přestupek, ovšem i zde byly tresty podstatně zvýšeny. Nový zákon o cestovních pasech z 23. února 1949 (č. 53/1949 Sb.), který jinak výslovně stanovil, že na vydání cestovního pasu nemá občan právní nárok, stanovil v § 8 za přestupky proti ustanovení pasového zákona pokutu do 50 000 Kčs nebo vězení do šesti měsíců. Podle § 100 trestního zákona správního z 12. července 1950 (č. 88/1950 Sb.) bylo překročení státní hranice bez cestovního pasu nebo jej nahrazujícího průkazu trestáno pokutou do 50 000 Kčs nebo vězením do dvou měsíců.

Nová lidově-demokratická ústava z 9. května 1948 v § 7, odst. 2 stanovovala, že „právo vystěhovat se do ciziny může být omezeno jen na základě zákona“. Jako většina ustanovení této ústavy zůstalo i právo na vystěhování jen na papíře. Čistě teoreticky zůstal v platnosti zákon č. 71/1922 Sb. o vystěhovalectví. Podobně jako už v letech druhé světové války a v době třetí republiky ani nyní nebylo třeba jej měnit či rušit: stačila jeho klauzule o tom, že vystěhovalectví je svobodné „v mezích zákonných předpisů“, protože ty vystěhovalectví fakticky zakazovaly. Zákaz ovšem nebyl úplný a zhruba až do roku 1950 bylo občas povolováno vystěhování z důvodu slučování rodin. V roce 1948 bylo např. vydáno ministerstvem sociální péče 3 572 souhlasů k vystěhování. Ve většině případů šlo o slučování rodin. Sňatek s cizincem byl totiž jednou z mála cest, jak dosáhnout legálního vystěhování. Tato možnost byla nepoměrně snazší pro ženy, protože až do roku 1958 nabývala žena sňatkem s cizincem jeho státní občanství, pokud to ovšem právo státu cizince připouštělo.⁵¹ Jako cizí státní příslušníci takovéto ženě československé úřady samozřejmě dost dobré nemohly bránit v odchodu do jejího domovského státu.

Není jistě nijak překvapující, že podobné sňatky viděly československé úřady nerady a snažily se je omezit. Vzorem byl opět Sovětský svaz, kde byly po druhé světové válce sňatky sovětských občanů s cizinci vůbec zakázány. V Československu (a většině ostatních tzv. lidovědemokratických států) k podobnému adikálnímu opatření sice nedošlo, avšak zákon z 29. října 1952 stanovil, že k uzavření manželství s cizincem je zapotřebí předchozího souhlasu ministerstva vnitra. Na vydání takového souhlasu samozřejmě nebyl právní nárok. Toto opatření bylo odstraněno teprve v prosinci 1963, kdy byl – s platností od 1. dubna 1964 – přijat nový zákon o rodině.

---

⁵¹ Zásada, že žena nabývá sňatkem státní občanství manžela, byla převzata z rakouských a uherských zákonů a platila i za první republiky. V té době šlo o princip uplatňovaný ve většině zemí, avšak v souvislosti s emancipací žen po druhé světové válce začala být postupně uplatňována naopak zásada, že manželstvím se státní občanství ženy nemění. V Československu byla tato zásada vtělena do § 8 odst. 1 zákona novely zákona o státním občanství č. 72/1958 Sb. ze 17. října 1958. Už před tím od roku 1947 ale platilo (zák. č. 102/1947 Sb.), že československá občanka si i po sňatku s cizincem může podržet československé občanství, pokud o to před sňatkem nebo do tří měsíců po sňatku požádá a ministerstvo vnitra s tím vysloví souhlas.

Z politických důvodů bylo v letech 1948 – 1949 povolováno vystěhování Židů – československých občanů do Izraele. SSSR totiž bezprostředně po roce 1948 nevyloučoval, že by v Izraeli mohl vzniknout socialistický režim přátelsky nakloněný Sovětskému svazu, tj. že by se Izrael stal vlastní oporou sovětské politiky na středním východě. Jak je známo Československo dodávalo se souhlasem SSSR v roce 1948 do Izraele zbraně a souhlasilo rovněž s výcvikem izraelských letců pro tvořící se izraelskou armádu. Prosadit levicový charakter nového státu měli v představě SSSR ale také vhodně vybraní emigranti z lidově-demokratických států, samozřejmě včetně Československa.⁵² Samotný stát Izrael měl v té době zájem o přistěhovalce, především o kvalifikované pracovníky. Izrael sondoval možnosti v jednotlivých zemích východní Evropy, konkrétně v Polsku, Rumunsku a Bulharsku s cílem získat alespoň 70 000 přistěhovalců. Izraelský vyslanec v Praze Avriel-Überall se 15. listopadu 1948 obrátil na ministra zahraničních věcí Vladimíra Clementise s žádostí, aby československá vláda umožnila emigraci 20 000 židů během čtyř měsíců. Požadavek se stal 1. prosince 1948 předmětem jednání meziministerské porady na MZV. Zástupce ministerstva vnitra s ním vyslovil zásadní souhlas. Oznámil, že ve věci již proběhla jednání s ministerstvem sociální péče, které rovněž nemá námitky, pokud se vystěhovalci zřeknou náhrady za zanechaný majetek. Z meziministerské porady vzešel návrh usnesení, který měla přijmout vláda na svém nejbližším zasedání. Vláda sice žádné usnesení nevydala, ale vzala rozhodnutí meziministerské porady 21. prosince 1948 prostě na vědomí.

Vystěhovalectví do Izraele ve skutečnosti probíhalo již od vzniku státu Izrael a navazovalo na (z hlediska britských zákonů nedovolené) vystěhovalectví do Palestiny ještě v době existence britského mandátu. Po vzniku státu Izrael se vystěhovalectví realizovalo zřejmě především prostřednictvím ministerstva národní obrany jako nábor vojenských odborníků, ale podporovaly je i komunistické stranické orgány, konkrétně vedoucí mezinárodního oddělení ÚV KSČ Bedřich Geminder.⁵³ Ve věci vystěhovalectví do Izraele se 6. listopadu 1948 obrátil pracovník mezinárodního oddělení ÚV KSČ Walter Stamberger na vedoucího oddělení Bedřicha Gemindera. Stamberger navrhl, aby byla realizace vystěhovalectví prováděna přes nově založený Svaz československo-izraelského přátelství a nikoliv přes Palestinský úřad, který ještě od doby britského mandátu v Palestině vystěhovalectví zprostředkovával. Stamberger dále napsal: „Také je třeba rozhodnout, podle kterých zásad se má provádět výběr lidí pro vystějování a také kolik měsíců je možno tam pustit.“ Stamber-

⁵² Vystěhování zbytku židů bylo povoleno např. také v Polsku, Maďarsku a Bulharsku – o ostatních zemích se nepodařilo sehnat potřebné informace.

⁵³ S uvedenou informací je ale třeba zacházet opatrně: opírá se totiž o informační materiál určený pro ministra zahraničních věcí Viliama Širokého z 9. 2. 1952, kdy byl již sbírán materiál o „záškodnické činnosti protistátního spikleneckého centra Rudolfa Slánského a jeho společníků“, k němuž patřil i Bedřich Geminder a někdejší ministr zahraničí Vladimír Clementis. Materiál měl dokázat, že Slánský, Geminder a Clementis úmyslně organizovali „v zájmu mezinárodního sionismu“ vystěhovalectví do Izraele, aby poškodili československé hospodářství.

ger také upozornil, že v poslední době přichází do Československa velký počet ilegálních židovských uprchlíků z Polska, kteří „utíkají před lidově demokratickým režimem“. Navrhl tyto osoby vracet do Polska.

I když Geminderovu odpověď neznáme, z dalšího vývoje je zřejmé, že povolení vystěhování do Izraele probíhalo selektivně a ne každý, kdo chtěl, se skutečně vystěhovat mohl. Zatímco v roce 1948 ještě zřejmě převažovalo individuální vystěhovalectví, koncem roku se vláda rozhodla provádět vystěhování hromadnými transporty, což umožňovalo lepší kontrolu. Vystěhovalci byli doprováděni hromadně i se svými zavazadly a mobilním majetkem železničními transporty ze sběrného střediska v Mikulově, a to buď přes Rakousko a Itálii, anebo přes Maďarsko a Rumunsko. Z korespondence cestovní a dopravní kanceláře ČEDOK s ředitelstvím Československých státních drah (ČSD) a ministerstvem dopravy vyplývá, že na přelomu let 1948 a 1949 bylo vypraveno celkem pět transportů, z nichž každý měl zhruba 600 osob včetně malých dětí: celkem tři transporty směrovaly do italské Neapole (22. 12. 1948, 22. 1. 1949 a 29. 3. 1949) a dva do rumunské Constance (18. 2. a 19. 2. 1949). Z Neapole a Constance pokračovali vystěhovalci v cestě loděmi. Pro vývoz movitého osobního majetku platily přísné předpisy: vystěhovalec musel podat soupis věcí, které hodlal vyvést a předložit jej ministerstvu financí, které vývoz povolovalo v podstatě podle své volné úvahy, což bylo předmětem opakovaných stížností. V Mikulově byli před odjezdem vystěhovalci podrobováni přísné celní kontrole zaměřené především na zamezení vývozu valut, drahých kovů a drahokamů.

Transportů do Izraele muselo být ovšem podstatně více, protože podle informační zprávy ze 14. října 1949 odjelo z Československa na zájezdni soupisky (tedy transportem na hromadný doklad) asi 10 000 osob. Evidentně existovaly i transporty přímo ze Slovenska: minimálně jeden takový železniční transport překračoval hranici do Rakouska v Devínské Nové Vsi v únoru 1949. Dalších asi 5 000 osob odjelo (především ze Slovenska) na individuální cestovní pasy, které se vydávaly až do prosince 1948.

Vystěhovalecká akce do Izraele byla oficiálně zastavena 15. května 1949. Po tomto datu bylo povolováno jen individuální vystěhovalectví, především starším osobám z důvodu slučování rodin. Izraelská vláda se dvakrát obrátila prostřednictvím svého vyslance v Praze na československou vládu s žádostí, aby bylo povoleno vystěhování dalším 3 000 osobám, které se z různých důvodů nemohly zúčastnit vystěhovalecké akce v letech 1948 – 1949. Vláda se ale 13. března 1951 na své 134. schůzi usnesla, že vystěhování bude povolováno jen ve zvláštních sociálních případech, zejména za účelem sloučení rodin. Ministerstvem vnitra, národní bezpečnosti a sociální péče bylo uloženo, aby posuzovali každý případ individuálně a „dbali, aby vystěhování nemohlo být nijak na újmu provádění pětiletého hospodářského plánu a aby ani jinak nevznikla škoda československému národnímu hospodářství.“ Politický sekretariát ÚV KSČ v září 1952 přijal navíc usnesení, že vystěhování nesmí být povoleno osobám, které po roce 1945 organizovaly emigraci, členům a zaměstnan-

cům „sionistických“ vystěhovaleckých organizací, osobám zaměstnaným ve výrobních sektorech důležitých pro národní hospodářství, osobám majícím byť jen dílčí poznatky o důležitých úsecích veřejného a hospodářského života a (jmenovitě) lékařům, inženýrům a technickým kádrům. Ve zprávě sekretariátu se dále uvádí, že podle izraelských údajů je z Československa v letech 1948 – 1949 vystěhovalo 19 000 osob, za což nese (podle sekretariátu) zodpovědnost „zrádcovská klika Clementis – London – Hajdú“.

Vedle emigrace židů do Izraele byla až do dubna 1951 povolována i emigrace zbytku Němců, kteří po masových transferech ještě v Československu zůstali.⁵⁴ Ještě v roce 1948 byla jejich emigrace prováděna na základě hromadných soupisek. Podmínkou vystěhování ale bylo, že okupační úřady v Německu, resp. v Rakousku udělily příslušné osobě povolení k přistěhování. Vystěhovalecký proud byl poměrně silný. V letech 1947 – 1949 jich odešlo 12 824 a za první polovinu roku 1949 dalších 5 303. Poté byla akce zastavena. V roce 1950 byla po dohodě s Nejvyšší spojeneckou komisí v SRN opět obnovena a do dubna 1951, kdy bylo vystěhovalectví Němců zastaveno definitivně, odešlo ještě 16 832 osob. V tomto čísle nejsou ovšem započítáni Němci, kteří překročili hranici ilegálně.

4.4 Zeslabení represe v SSSR. Částečně uvolnění cestování v Československu

V souvislosti s destalinizací po vystoupení Nikity Sergejeviče Chruščova na XX. sjezdu KS SSSR v Moskvě v únoru 1956 došlo postupně k mírné liberalizaci pasové politiky. Samotný pasový systém a povolování cest za hranice byl ovšem uvolněn jen v malé míře. Sovětí občané mohli vycestovat především do ostatních socialistických zemí organizovaně se zájezdy organizovanými oficiálními odbory na pracovištích, později i individuálně na základě úředně ověřeného pozvání. K takovýmto cestám jim byly vydávány cestovní pasy platné k jednomu překročení hranice, které bylo třeba po návratu odevzdat. Podobný systém platil původně ve všech zemích východního bloku (v Polsku se od roku 1959 uplatňoval jen při cestách na Západ). Se státy svého bloku SSSR začal od šedesátých let uzavírat dohody o zrušení víz.⁵⁵ Zcela výjimečně byly občas pořádány i zájezdy do „nesocialistických zemí“.

Tato liberalizace a celkové uvolnění vedly i ke zmírnění represí za „protistátní trestné činy“, v tom i za nedovolenou emigraci. V prosinci 1958 byl formálně zrušen článek 58 trestního zákona RSFSR. Současně byly také schváleny všesvazové zásady nového trestního práva, které se měly stát základem pro vy-

⁵⁴ Podobnou politiku vůči německé menšině v letech 1950 – 1954 provádělo i sousední Polsko.

⁵⁵ Mezi SSSR a ČSSR byla dohoda podepsána 16. 9. 1969 a potom 17. 12. 1981 (platná od 30. 5. 1982). Článek 15 dohody ze 17. 12. 1981 stanovoval, že občané jedné smluvní strany zdržující se na území druhé smluvní stany jen dočasně cestují do třetích států za podmínek stanovených státem, kde mají trvalý pobyt. Čl. 16 naopak stanovoval, že občané jedné smluvní strany, mající trvalý pobyt na území druhé smluvní strany, cestují do třetích zemí podle předpisů země trvalého pobytu.

pracování nových trestních zákoníků jednotlivých svazových republik: odstraněny měly být nejkřiklavější reliky „revolučního práva“, jako možnost používání analogií nebo „speciální trojky“ (*osoboe soveščanie*). Materiální právo tak mělo opět zůstat ve všech republikách zpracováno stejně. 27. října 1960 přijal Nejvyšší sovět RSFSR nový trestní zákon, který vstoupil v platnost od 1. ledna 1961 a stal se předlohou pro ostatní republikové trestní kodexy. Oproti stalinskému zákoníku z roku 1926 (resp. 1927) umožňoval sice i nový trestní zákon trestat útěk za hranice nebo neuposlechnutí výzvy k návratu jako velezradu (čl. 64), avšak za tento čin již nebylo možné uložit trest smrti a maximální výměra trestu byla snížena na „pouhých“ 10 – 15 let. Mnohem důležitější však bylo, že samotný útěk ze země byl nyní zpravidla trestán jen podle článku 83 (Nezákonné výjezd za hranice a nezákonné vjezd do SSSR), kde byla trestní sazba pouhé 1 – 3 roky (shodně s někdejším čl. 84 stalinského trestního zákona RSFSR).⁵⁶ Mírnější posuzování nedovolené emigrace v SSSR se v šedesátých letech odrazily i v ostatních státech sovětského bloku a samozřejmě také v Československu.

Postupné uvolňování pasové politiky nastalo od poloviny padesátých let i ve většině ostatních zemí východního bloku s výjimkou NDR, kde byla specifická situace. Uvolnění se pochopitelně nevyhlo ani Československu. Zhruba od přelomu let 1954 – 1955 začaly být cestou výjimek ze zákazu povolovány občasné soukromé cesty do ostatních tzv. lidově demokratických států, především z humanitních důvodů. Obdobné kroky zhruba ve stejné době nastaly i v Polsku, Maďarsku a Bulharsku.⁵⁷ 6. září 1955 byla podepsána mezi Československem a Polskem konvence (platná od 22. dubna 1956) umožňující československým a polským občanům získat propustku platnou spolu s občanským průkazem k návštěvě protilehlé pohraniční turistické oblasti Vysokých Tater na dobu nejvíce šesti dní.⁵⁸ Od roku 1956 pak dochází v Československu k postupnému uvolnění cestování do ostatních tzv. lidově demokratických států, kam bylo možné cestovat na pozvání blízkých příbuzných. Z humanitárních důvodů, jako byl např. pohřeb, byly povolovány i individuální cesty na pozvání blízkých příbuzných v kapitalistických státech, pokud ovšem nešlo o poúnorové emigranty. K soukromé cestě do evropských socialistických států se od roku 1956 zpravidla nevydával cestovní pas, ale jen příloha k občanskému průkazu opravňující k jednomu překročení hranic. U organizovaných zájezdů byly zpravidla propustky hromadné. Ministerstvo zahraničních věcí, na něž přešla od roku 1952 formálně veškerá agenda spojená s vydáváním cestovních pasů, zmocnilo k vydávání těchto příloh orgány ministerstva vnitra, kterými byla okresní oddělení ministerstva vnitra – okresní správy Veřejné bezpečnosti (VB), v Praze, Brně, Ostravě a Bratislavě

⁵⁶ Trestní zákon z roku 1960 platil v RSFSR/Ruské federaci až do konce roku 1996.

⁵⁷ Za informace ohledně situace v Maďarsku děkuji Petru Benesikovi, za situaci v Bulharsku Vladimíru Penčevovi. Žádné uvolnění nenastalo v Albánii. O situaci v Rumunsku se nepodařilo získat potřebné údaje.

⁵⁸ V roce 1962 byla turistická konvence rozšířena i na oblast Krkonoš a Dukly, pro československé občany na oblast Kladska a pro polské občany na oblast Oravy.

městské správy Veřejné bezpečnosti VB. Od 1. srpna 1958 mohly tyto orgány vydávat cestovní doklady k turistickým a soukromým cestám do všech evropských socialistických států ve vlastní kompetenci.

Na základě vládního nařízení z 28. srpna 1963 bylo vydávání veškerých cestovních dokladů (vyjma diplomatických a služebních pasů) převedeno z ministerstva zahraničních věcí zpět na ministerstvo vnitra, které pravomoc delegovalo na své okresní a krajské či městské správy. Na základě usnesení vlády ČSSR č. 1076 z 21. prosince 1963 měl být postupně zcela uvolněn cestovní styk se socialistickými státy, zatímco cesty do ostatních zemí měly být i nadále omezeny jen na návštěvy příbuzných. Pro cesty do zemí RVHP byly i nadále vydávány cestovní přílohy k občanskému průkazu, buď jednorázové, nebo později stálé, platné zpravidla na jeden až dva roky. Pro hromadné zájezdy byly zachovány tzv. zájezdní soupisky, tj. hromadný doklad, přičemž každý účastník se vykazoval občanským průkazem. Přílohu k občanskému průkazu mohl získat každý občan, pokud byl svéprávný a nebyly proti němu námitky z hlediska jeho zachovalosti.

I po částečném uvolnění cestovního styku ve druhé polovině padesátých let zůstal postih za nedovolenou emigraci stejný, rozdíl byl pouze v tom, že v případě zadržení potenciálního uprchlíka na státní hranici nebyl nyní „narušitel“ už souzen za přípravu velezrady, ale „jen“ za pokus o nedovolené opuštění republiky. Určité uvolnění cestování se promítlo, byť opožděně, i do trestního postihu nedovolené emigrace. Trestný čin nedovoleného opuštění republiky byl převzat i do nového trestního zákona z 29. listopadu 1961, který vstoupil v platnost 1. ledna 1962. Podle § 109, odst. 1 tohoto zákona se osoba, která bez povolení opustila území republiky, trestala odnětím svobody od šesti měsíců do pěti let nebo nápravným opatřením a stejně byl potrestán ten, kdo se po uplynutí doby povoleného pobytu v cizině do republiky nevrátil (§ 109, odst. 2). Převádění osob přes hranice se trestalo vězením od tří do deseti let (§ 109, odst. 3). § 110 také „pamatoval“ trestem od šesti měsíců do tří let na cizince, který bez povolení vniknul na území republiky.

Při porovnání § 109 trestního zákona z roku 1961 s § 95 trestního zákona z roku 1950 zjistíme, že rozdíl je především ve výši trestu. Trestní sazba byla snížena a možné bylo rovněž jen podmínečné odsouzení. Novela trestního zákona ze 17. června 1965 doplnila § 109 ještě v tom smyslu, že bylo možné udělit také trest propadnutí majetku. To v žádném případě nebyla náhoda. Národní shromáždění přijalo 18. června zákon č. 63/1965 Sb. o cestovních dokladech. Podle § 4 tohoto zákona bylo napříště možné odmítnout vydat pas nebo jiný cestovní doklad jen v případě, že (a) cesta nebyla v souladu se státními zájmy, jestliže (b) bylo proti žadateli vedeno trestní řízení, jestliže (c) byl žadatel odsouzen pro trestný čin a odsouzení nebylo zahlazeno, anebo (d) jestliže žadatel v minulosti během pobytu v cizině poškodil dobré jméno Československé socialistické republiky. I když především bod a), tj. odmítnutí cesty z důvodu nesouladu se státními zájmy, byl velmi neurčitý a v podstatě dával rozhodovacímu orgánu pasů a víz nepoměrně vysoké rozhodovací pra-

vomoce, a nadto prováděcí vyhláška ministerstev vnitra a zahraničních věcí ustanovením o výjezdních doložkách pravomoce ministerstva vnitra ještě více omezovala, přeci jen v praxi zákon znamenal značnou liberalizaci předpisů pro cestování do zahraničí včetně Jugoslávie a kapitalistických států. Tím logicky stouplo počet osob, které legálně vycestovaly, ale do Československa se už nevrátily. Podobné osoby ovšem mohla československá justice soudit jen v nepřítomnosti. Konfiskace majetku tak byla jediným možným reálným postihem uprchlíka.

Tzv. socialistická ústava z 11. července 1960 již neobsahovala právo občana vystěhovat se ze země a zákon o cestovních dokladech č. 63/1965 Sb. i formálně zrušil platnost vystěhovaleckého zákona. Vystěhovalectví tak navenek nebylo regulováno žádným právním předpisem, ale jen podzákonními normami, které nebyly zveřejňovány. Možnost legálního vystěhování z ČSSR byla u československých občanů omezena především na humanitní případy slučování rodin, avšak nikoliv v případě, že šlo o sloučení rodiny emigranta. Žádosti byly posuzovány individuálně. V roce 1961 bylo povoleno 1 187 žadatelům vystěhování do kapitalistických států a 453 do socialistických států, v roce 1966 bylo kladně vyřízeno 6 286 žádostí a o rok později 9 204. Od roku 1963 byly blahovolně posuzovány a povolovány žádosti československých občanů německé národnosti o vystěhování do Spolkové republiky.⁵⁹ Bráno obecně, byly možnosti legálního vystěhování u většiny československých občanů prakticky nulové. Hlavním typem vystěhovalectví proto zůstávala emigrace ilegální.

Bezprostředně po únorovém převratu bylo nejčastějším způsobem odchodu do emigrace překročení „zelené hranice“ na Šumavě nebo v Českém lese. I když hranice byla střežena posílenými hlídkami Sboru národní bezpečnosti (SNB⁶⁰), nebylo v prvních dnech týdnech po převratu překročení hranice ještě nijak obtížné, protože hlídky nebyly schopny zalesněný hornatý terén efektivně uzavřít a kontrolovat podle celé délky hranice, k níž nebylo těžké se dostat: po vysídlení německého obyvatelstva byly pohraniční obce osídlovány kolonisty z vnitrozemí a českými či slovenskými repatrianty a pohraniční území proto bylo ještě poměrně volně přístupné. Také přístup do turistických lokalit v bezprostřední blízkosti bavorské hranice nebyl ještě omezen. Už v průběhu března 1948 se ale situace začala postupně měnit. V březnu 1948 vydalo ministerstvo vnitra interní instrukci pro okresní národní výbory, aby v okresech při bavorské hranici v pásmu širokém zhruba 5 km vyhláškou omezily pohyb osob, které zde nebyly policejně hlášeny. Omezení spočívalo především v zakazu vstupu cizích osob do celního hraničního pásma v noci, pohyb v pásmu ve dne byl většinou vázán na zvláštní povolení od ONV. Oběžník ministerstva vnitra ze 17. června 1948 stanovil i nové podmínky pro

⁵⁹ Spolková republika uznávala platnost německého občanství uděleného osobám žijícím ve východní Evropě během druhé světové války, což znamenalo, že Němci žijící v Československu byli považováni za občany SRN.

⁶⁰ Na SNB byla zákonem z 2. 12. 1948 č. 275/1948 Sb. přenesena v celním pohraničním pásmu působnost finanční stráže (FS), která byla od 1. 1. 1949 vůbec zrušena.

přístup do turistických lokalit v blízkosti hranic, kde měl být vstup a pobyt povolen jen na základě potvrzení o národní a politické spolehlivosti od ONV z místa bydliště. Formálním podkladem pro toto opatření, ovšem velmi problematickým, byl čl. 3 zákona o organizaci politické správy z 14. července 1927, který dával okresním úřadům (po roce 1945 okresním národním výborům) právo vydávat vyhlášky k zajištění veřejného pořádku. Okresní národní výbory přitom využívaly ustanovení § 25 celního zákona o pohraničním celním pásmu, podle něhož bylo možné v taxativně vymezených obcích pohraničního pásmu podrobovat pohyb osob a zboží zvláštnímu dozoru. I zde šlo ovšem o výklad více než problematický, protože z díkce i smyslu celního zákona je jasné, že smyslem dozoru byla kontrola pohybu zboží a zamezení celnímu úniku nedovolenou dopravou přes hranice, nikoliv kontrola osob. Využíváno bylo rovněž ustanovení § 34 předválečného zákona o obraně státu, který umožňoval zřizovat v pohraničním celním pásmu stavby a či provádět jiná opatření nutná k zajištění obrany. Cesty a stezky vedoucí přes hranice, pokud na nich nebyl řádný hraniční přechod, byly tzv. zaslepeny, tj. opatřeny zátarasami. Železniční tratě vedoucí přes hranice, pokud na nich nebyl pravidelný provoz, byly od roku 1951 přerušeny zasypáním nebo vytržením kolejového pole; tratě, na nichž byl provoz, byly opatřeny uzamykatelnými výkolejkami, které znemožňovaly průjezd vlaku. Výkolejky se odemykaly až po řádné kontrole a po odjezdu vlaku byly opět uzamčeny. V místě průběhu hranice byly zřízeny průseky, aby hlídky měly dobrý rozhled, na vhodných místech byly postaveny strážní věže. Kontrola osob v celním pohraničním pásmu se neuštále zpřísňovala, nakonec byl vstup do některých obcí možný jen na povolení.

Zásadním zlomem se stal rok 1951. Na základě zvláštního zákona o ochraně státních hranic z 11. července 1951 bylo při hranicích se Spolkovou republikou Německem a Rakouskem zřízeno zakázané pásmo, odkud bylo vystěhováno civilní obyvatelstvo a vedle něj směrem do vnitrozemí ještě širší hraniční pásmo, kde platil zvláštní režim. Hraniční pásmo, zřízené i při hranici s NDR (do roku 1961) bylo hlídáno hlídkami Pohraniční stráže (PS). Pohraniční stráž, skládající se so té doby z jednotek SNB posílených vojáky, byla nyní součástí armády a byla doplnována vojáky základní služby, byť podléhala ministerstvu národní bezpečnosti, resp. po jeho zrušení ministerstvu vnitra.⁶¹ Nařízením ministra národní bezpečnosti ze 14. července 1951 získala Pohraniční stráž právo použít zbraň proti osobám, které se pokoušejí překročit státní hranici a na výstrahu nezastaví. Hranice s Německem a Rakouskem byla zajištěna po celé délce ženijními zátarasami a několika řady plotů z ostnatého drátu, přičemž střední byl od roku 1952 až do roku 1965 pod vysokým napětím. V polovině padesátých let byly navíc v některých místech

⁶¹ Zákonným opatřením předsednictva Národního shromáždění z 19. 12. 1965 č. 138/1965 Sb. byla PS převedena s platností od 1. 1. 1966 do podřízenosti ministerstva národní obrany. Zákonným opatřením předsednictva Federálního shromáždění z 22. 12. 1971 č. 145/1971 Sb. byla PS s platností od 1. 1. 1972 převedena opětovně do podřízení (federálního) ministerstva vnitra.

v zakázaném pásmu položeny nášlapné protipěchotní miny. Přechod přes „zelenou hranici“ se stal pro člověka neznalého místních poměrů a systému zabezpečení hranice prakticky nemožný.

I když k různým kuriózním způsobům překonání „železné opony“ docházelo až do roku 1989, reálná možnost cesty do emigrace v šedesátých letech už nespočívala v pěší cestě přes pohraniční hory, ale buď v legálním vycestování do zahraničí a následném odmítnutí návratu, anebo v tajném útěku v úkrytu nějakého dopravního prostředku. V šedesátých letech bylo uvolněno cestování občanů z „kapitalistických států“ do Československa. Získat vízum k turistické návštěvě Československa nebylo nijak obtížné a především československý konzulát ve Vídni vydával víza často na počkání. V souvislosti s tím se rozšířilo převážení emigrantů v tajných skrýších automobilů. Dále se vyskytly případy útěků československých občanů, jimž osoby v zahraničí obstaraly falešné doklady na cizí jméno na základě dodaných fotografií. Tyto metody kopírovaly metody útěků občanů NDR do SRN a popisujeme je proto na jiném místě. V porovnání s útěky občanů NDR byly ale v ČSSR relativně málo rozšířeny: byly drahé, protože převaděči si za riziko nechávali platit často nemalé sumy, komplikované a velmi riskantní. Samotný pas cizího státu emigrantovi nepomohl, protože v něm neměl československé vízum se vstupním razítkem pasové kontroly a nemohl se vykázat ani kopií vízového formuláře, které bylo orazítkováno při vstupu.⁶² Zfalšování uvedených razítek vyžadovalo značnou dovednost. Nadto pokud potenciální emigrant neměl kromě pasu další doklady na stejné jméno a nehovořil plynne jazykem státu, za jehož občana se vydával, upadl při kontrole okamžitě do podezření.

Častější variantou byl útěk na Západ přes některý jiný socialistický stát, kam bylo snadnější se dostat, především přes Jugoslávii. V šedesátých letech byl postupně uvolněn cestovní styk mezi Československem a ostatními evropskými socialistickými státy – členy Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP) a Varšavského paktu. Do těchto zemí bylo možné cestovat na základě udělení trvalé výjezdní doložky do cestovního pasu nebo turistické přílohy k občanskému průkazu.⁶³ Cesty do Jugoslávie byly sice komplikovanější, protože jednorázové výjezdní doložky zůstaly zachovány, avšak bylo mnohem snažší takovou doložku získat k cestě do Jugoslávie než na Západ. Nadto ve

⁶² Cizinec, který žádal o československé vízum, musel vyplnit 4x vízový formulář, který měl podobu „skládačky“ formátu A6. Při podání žádosti musel předložit dvě pasové fotografie, z nichž první byla připevněna na originálu žádosti, kterou si ponechal konzulát vydávající vízum a druhá na s. 3 formuláře, kterou dostal žadatel zpět společně se svým cestovním pasem, v němž bylo nyní formou otisku razítka československé vízum. Při vstupu do Československa orazítkoval úředník pasové kontroly nejen cestovní pas s vízem, ale i stranu 2 s vízovým formulářem a zároveň také s. 3 s fotografií. Orazítkovanou stranu 3 a s. 4, která sloužila k záznamům o policejním přihlášení a směně devizových prostředků, cestujícímu vrátil. Při výstupu ze země orazítkoval úředník pasové kontroly opět nejen cestovní pas s vízovým razítkem, ale odebral též strany 3 a 4 vízového formuláře. Pokud cizinec pas v Československu ztratil nebo mu byl odcizen a byl mu proto jeho zastupitelským úřadem vystaven náhradní doklad, musel před odjezdem požádat oddělení pasů a víz o výjezdní vízum, které mu bylo vydáno teprve po dohledání strany 2 původního vízového formuláře zadrženého při vstupu pasovou kontrolou.

⁶³ V období normalizace byly trvalé výjezdní doložky pro cesty do států RVHP zrušeny.

druhé polovině sedesátých let byl povolován i tranzit přes Jugoslávii při cestách do Bulharska.

Se státy RVHP Československo uzavřelo s těmito státy bilaterální dohody o zrušení vízové povinnosti⁶⁴, v nichž se ale státy vzájemně zavazovaly, že nebudou propouštět občany druhé smluvní strany přes své území do dalších zemí, pro které jejich cestovní doklady neplatí. První takováto dohoda byla uzavřena mezi Československem a Maďarskem v Praze 11. prosince 1963 a vstoupila v platnost 1. ledna 1964, od kdy byl zároveň uvolněn vzájemný cestovní styk. Československo-maďarská smlouva se stala vzorem pro dohody s dalšími tzv. socialistickými státy, přičemž ustanovení zakazující propouštět občany druhé smluvní strany do třetích zemí (a tedy umožnit jim emigraci přes svoje území na Západ) byla zpravidla součástí neveřejňované části smlouvy.⁶⁵

Podobná tajná klausule ale neexistovala u dohody s Jugoslávií podepsané v Bělehradě 8. října 1964. Jugoslávské úřady nepřevzaly závazek nepropouštět československé občany např. do Rakouska či Itálie, pokud přicestovaly s platným pasem. To je také důvod, proč se Jugoslávie stávala koridorem při nelegálních útěcích na Západ. Pro československé občany ovšem často nebylo hlavním problémem dostat se z Jugoslávie do Rakouska či do Itálie, ale dostat se do samotné Jugoslávie. Zajímavé je, že v Československu mezi obyvatelstvem panovala kupodivu představa, že hranice mezi balkánskými socialistickými státy – členy RVHP a Jugoslávií nejsou tak přísně střeženy, jako hranice s „kapitalistickou cizinou“ a především československo-německé a československo-rakouské hranice. Byla to pravda jen částečně: „železná opona“ neexistovala pouze na maďarsko-jugoslávských hranicích, zatímco hranice bulharsko-jugoslávská a rumunsko-jugoslávská hranice byly přísně střeženy.

Tzv. socialistické státy měly mezi sebou uzavřeny dohody o právní pomoci, které byly aplikovatelné i na případy pokusu o nedovolenou emigraci. Obecně vzato, jednotlivé státy měly zpravidla zájem, aby jejich občané, zadržení při pokusu o přechod hranice z jiného socialistického státu do „nepřátelské ciziny“, byli potrestáni doma. V případě občanů NDR, kteří tvorili jednoznačně nejpočetnější skupinu cizinců zadržených při pokusu o přechod hranic z Československa do SRN či Rakouska, systém fungoval tak, že Pohraniční

⁶⁴ Vízová povinnost byla s platností od 1. ledna 1948 recipročně zrušena pro držitele diplomatických a služebních (zvláštních) pasů ve styku s Bulharskem (vyhláška ministra vnitra č. 230/1947 Sb.) a od 1. června 1948 pro držitele diplomatických pasů ve styku s Polskem (vyhláška ministra vnitra č. 111/1948 Sb.). Ministerstvo zahraničních věcí ovšem mělo od roku 1956 možnost povolovat úlevy z vízové povinnosti pro jednotlivé druhy cestovních dokladů či kategorie osob, a to buď na základě reciproční dohody, nebo i jednostranně.

⁶⁵ Podobný závazek byl součástí neveřejného dodatkového protokolu dohody mezi ČSSR a NDR o zrušení vízové povinnosti podepsané v Karlových Varech 30. března 1978 (zveřejněný text viz pod č. 54/1978 Sb.) a smlouvy se SSSR. Smlouvou s NDR se nepodařilo v Archivu Ministerstva zahraničních věcí České republiky dohledat, avšak existence neveřejné části je nesporná, protože o jejím pozastavení z československé strany se vážně uvažovalo na podzim 1989, kdy tisíce občanů NDR obsadily velvyslanectví SRN, aby si tak vynutily na orgánech NDR a ČSSR odjezd do Spolkové republiky.

stráž je po krátkém informativním výslechu – pokud na nich československé úřady neměly zvláštní zájem – odevzdáváli na hranicích východoněmecké policii. Zadržení občané Polska naproti tomu byli zpravidla vydáváni jen v případě, že ilegálně překročili hranici do Československa, protože v opačném případě nemohli být v Polsku souzeni. Jugoslávie nevydávala občany zadržené při pokusu o překročení hranice do třetího státu vůbec.

4.5 Změny v roce 1968 a normalizace

V roce 1968 byly cestovní pasy a výjezdní doložky k cestám do nesocialistických států vydávány velmi liberálně. Akční program KSČ z 5. dubna 1968 počítal s tím, že občanům bude umožněno odejít do ciziny za prací, studiem anebo trvale emigrovat a ministerstvo vnitra proto začalo připravovat nový zákon o cestovních dokladech, který měl umožnit občanům svobodné cestování do zahraničí i vystěhovalectví. Počet osob, které se nevrátily ze zahraničí, samozřejmě prudce stouplo po okupaci Československa sovětskou armádou 21. srpna 1968, nicméně ani po okupaci nebyly hranice hned uzavřeny. K drastickému zpřísňení došlo teprve na základě usnesení vlády č. 266 z 8. října 1969, jehož zásady byly vtěleny do vládního nařízení č. 114/1969 Sb. publikovaného následující den. Uvedené vládní nařízení po formální stránce určovalo, kdy není cesta do ciziny v souladu se státními zájmy. V praxi byly soukromé cesty do „kapitalistické ciziny“ s platností od následujícího dne prakticky omezeny jen na návštěvy nejbližších příbuzných, pokud ovšem nešlo rovněž o uprchlíky, anebo na základě vydání tzv. devizového příslibu od Státní banky československé, na jehož vydání ovšem nikdo neměl právní nárok a proto jej nemusel dostat – a také zpravidla nedostal.

Je celkem přirozené, že se řada lidí, nacházejících se v době uzavření hranic (tj. 9. října 1969) v „kapitalistickém zahraničí“, rozhodla nevracet se do Československa. Stranické a státní vedení s tím ostatně do značné míry počítalo. Už 27. května 1969 totiž byla pro emigranty vyhlášena amnestie, pokud se vrátí do Československa nejpozději do 15. září, avšak této možnosti využilo jen 565 osob, přičemž počet emigrantů činil v té době podle neúplných odhadů ministerstva vnitra asi 70 000. Husákovský režim se proto spíše než na osoby v emigraci hodlal do budoucna zaměřit na to, aby emigrace dále nerostla. Proto souběžně s „utahováním šroubů“ došlo od počátku sedmdesátých let i k zestření postihu za nedovolenou emigraci. Zákon o přečinech z 18. prosince 1969, platný od 1. ledna 1970, umožňoval v § 5, písm. d) potrestat pokutou do 5000 Kčs, nápravným opatřením, propadnutím věci nebo vězením až na šest měsíců osobu, která vylákala nepravdivými údaji cestovní doklad, nebo nedodržela jeho časovou a územní platnost. Trestné tedy bylo už nejen nedovolené opuštění republiky, ale i přechod hranice do státu, pro který vydaný doklad nebo cestovní doložka neplatily (tedy např. legální odjezd do Jugoslávie a následné překročení hranice do Rakouska). Kromě toho podle § 3 odst. 2 společné vyhlášky ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních

věcí č. 44/1970 Sb. z 13. dubna 1970 byla pro posouzení, zda se občan zdržuje v zahraničí legálně či nikoliv, rozhodují nikoliv časová a územní platnost cestovního pasu, ale časová a územní platnost výjezdní doložky. V tom byl podstatný rozdíl: cestovní pasy totiž byly vydávány zpravidla s platností na pět let a pro všechny státy světa, avšak platily jen s výjezdní doložkou, která byla vydávána pro státy RVHP s trvalou platností na dobu shodnou s platností cestovního pasu, ale pro ostatní státy jen na dobu velmi omezenou a jen k cestě do konkrétního státu.

Komunistický stát se v následujících letech snažil emigraci bránit jakousi profilaxí. Podle § 10, odst. 1, písm. e-g prováděcí vyhlášky č. 44/1970 Sb. musel žadatel o výjezdní doložku předložit souhlas s jejím vydáním od svého zaměstnavatele, resp. od ředitele či pověřeného akademického funkcionáře školy, či (u osob mimo pracovní poměr) od národního výboru. Vydání doporučení zaměstnavatele bylo především u velkých podniků často vázáno na souhlas vedoucího pracoviště žadatele. Podobně u studentů vysokých škol děkani fakult před vydáním doporučení zase zpravidla vyžadovali dobrozdání jednotlivých kateder, na nichž student studoval, a rovněž souhlas fakultní organizace Socialistického svazu mládeže (SSM), a to i v případech, kdy žadatel členem této organizace nebyl. U členů KSČ se celkem běžně vyžadoval i souhlas, resp. doporučení stranické organizace. Tento komplikovaný systém doporučení a písemných souhlasů samozřejmě nevznikl až za normalizace. Existoval už v padesátých letech, kdy byl původně aplikován při vydávání jakýchkoliv cestovních dokladů, a teprve od šedesátých let byl omezen jen na cesty do „kapitalistických států“ a Jugoslávie. Doporučení zaměstnavatele mělo být jakousi zárukou, že osoba, která pocestuje do zahraničí, je „politicky uvědomělá“ a proto se také rádně vrátí. Opět nešlo o žádný československý vynález, ale o import ze Sovětského svazu, který se rozšířil po celé východní Evropě. Uvedená procedura ovšem nefungovala příliš spolehlivě, protože žádný zaměstnavatel samozřejmě nemohl s jistotou vědět, zda se žadatel vrátí či nikoliv. Orgány ministerstva vnitra zřejmě předokládaly, že zaměstnatel či děkan ve snaze vyhnout se v případě emigrace žadatele možným potížím, raději ve sporných případech žádost nedoporučí. Třeba však říci, že zaměstnavatelé ve většině případů vydání souhlasu neodmítali a „politické postoje“ svých zaměstnanců blíže nezkoumali. Vyplývá to ze zprávy Federálního ministerstva vnitra z roku 1977, v níž se konstatauje, že se „*nedaří dosáhnout toho, aby do těchto [kapitalistických] států cestovali především občané ideologicky pevní, přesvědčení o přednostech socialistického zřízení*“. Je tomu podle FMV z toho důvodu, že „*zaměstnavatelé považují ve většině případů cestování za jeho soukromou záležitost a má-li na to finanční prostředky, nevidí důvody, proč by mu měli v cestě bránit*“.

Pokud měly orgány ministerstva vnitra důvodné podezření, že žadatel o výjezdní doložku plánuje emigrovat, ale už mu byl udělen devizový příslib, zaměstnavatelem vydán souhlas k cestě a pokud nebylo možné najít žádné důvody k odpření doložky podle zmocnění daných vládním nařízením

č. 114/1969 Sb., mohly doložku vydat a potom cestujícího na hranicích podrobit důkladné kontrole, zda u sebe nemá předměty či doklady, které by na svědčovaly, že se už nechodlá do Československa vrátit (např. výuční list, vysokoškolský diplom, cenné předměty apod.). Postup pasových úřadů (krajských odborů pasů a víz) pro takový případ určovalo tajné nařízení federálního ministra vnitra č. 52 vydané 11. prosince 1970. Ve výjezdové doložce byl v rubrice „statistika“ pomocí číslic zašifrován pokyn orgánům pohraniční pasové kontroly, že cestující je podezřelý z emigrace a má být proto podroben důkladné kontrole. Byly-li u cestujícího nalezeny předměty svědčící o úmyslu emigrovat, byla mu výjezdová doložka odebrána a nebylo mu dovoleno pokračovat v cestě.⁶⁶

I po uzavření hranic relativně bezpečná cesta do emigrace vedla přes Jugoslávii, kam se i v době normalizace pořádaly hromadné turistické zájezdy. Navíc, udělování devizových příslibů pro cestu do Jugoslávie bylo značně benevolentnější, než v případě tzv. kapitalistických států, protože devizových prostředků na cesty do Jugoslávie měla Státní banka československá (SBČS) podstatně více: na základě mezistátní dohody mezi Československem a Jugoslávií totiž SBČS prodávala cestovní šeky Národní banky Jugoslávie (NBJ) znějící na jugoslávské dináry. Částky, vyplacené československým občanům v Jugoslávii za tyto šeky, byly odepisovány z československé pohledávky vůči Jugoslávii na clearingovém účtu u NBJ. Jinak řečeno: českoslovenští turisté pomáhali svými cestami vyrovnávat jugoslávský dluh vůči Československu a množství devizových prostředků pro cesty do Jugoslávie bylo závislé na výši salda na clearingovém účtu sloužícímu ke vzájemnému zúčtování pohledávek mezi ČSSR a SFRJ. Kromě cest na devizový příslib organizovaly hromadné zájezdy do Jugoslávie také cestovní kanceláře, přičemž na rozdíl od zájezdů do kapitalistické ciziny, které byly v sedmdesátých letech určeny jen pro podnikové kolektivy, se na zájezd do SFRJ mohl přihlásit každý. Zájezdy pořádala především největší státní cestovní kancelář ČEDOK, *Cestovní kancelář mládeže* (CKM), patřící Socialistickému svazu mládeže (SSM), kanceláře *Sportturist* Československého svazu tělesné výchovy (ČSTV) a Družstevní cestovní kancelář *Rekrea*. Také státem kontrolované odbory (Revoluční odborové hnutí – ROH) organizovaly výběrovou rekreaci pro zasloužilé pracovníky. Na lékařské doporučení bylo možné přihlásit se na léčebné pobytu organizované v České republice specializovanou cestovní kanceláří *Balnea* a na Slovensku obdobnou institucí s názvem *Slovakotherma*.

Počet úteků přes Jugoslávii přechodně stoupal v létě a na podzim roku 1979. Koncem července tohoto roku Rumunsko, snažící se o urychlené splacení svých zahraničních dluhů zvýšeným exportem ropy, zavedlo příděly na benzín. Cizinci si mohli s platností od 1. srpna benzín a naftu koupit výhradně za poukázky, které prodávaly rumunské banky a cestovní kanceláře, ovšem jen

⁶⁶ Tento postup se opíral o § 4 odst. 2 zákona č. 63/1965 Sb., podle kterého mohl být ze stejných důvodů, pro které bylo možné vydání cestovního dokladu odmítnout, také cestovní doklad už vydaný odejmout anebo omezit jeho platnost.

za volně směnitelnou měnu a tedy nikoliv za československé koruny. Českoslovenští turisté, kteří se vydali svými automobily v letní sezóně do Bulharska, nemohly za těchto okolností použít obvyklý tranzit přes Rumunsko. Ještě komplikovanější byla situace těch autoturistů, kteří už byli na bulharském území a neměli se jak vrátit. Československé federální ministerstvo financí rozhodně odmítlo možnost přidělovat turistům volně směnitelnou měnu na nákup pohonných hmot v Rumunsku, protože by to znamenalo obrovský zásah do československých devizových rezerv. Vláda přijala rozhodnutí, že československým občanům cestujícím vlastními auty do Bulharska a zpět bude s platností od 3. srpna povolen tranzit přes Jugoslávii bez výjezdní doložky a budou jim s platností od 6. srpna prodávány jugoslávské dináry nebo cestovní šeky Národní banky Jugoslávie na nákup nezbytných pohonných hmot a kapesné. Otevřeného tranzitu ovšem okamžitě využila řada lidí včetně vojáků z povolání a policistů, kteří jinak vůbec nesměli cestovat do „kapitalistické ciziny“ k útěku na Západ. Proto po sedmi týdnech byla „jugoslávská cesta“ bez předchozího upozornění opět uzavřena a bylo rozhodnuto, že pro příští rok bude s Rumunskem sjednána dohoda o prodeji poukázek na benzín prostřednictvím československých cestovních kanceláří.

Ze zpráv československého velvyslanectví v Bělehradě a generálního konzulátu v Záhřebu vyplývá, že počet československých občanů, kteří nelegálně emigrovali přes Jugoslávii na Západ, se pohyboval v letech 1970 – 1989 v průměru kolem sta osob ročně. O případech emigrace podávalo velvyslanectví i konzulát periodicky zprávy. Oba zastupitelské úřady však zdůrazňovaly, že o řadě případů emigrace se vůbec nedovídějí, takže počet je nepochybně mnohem vyšší. Ze zpráv vyplývá, že vedoucí hromadných zájezdů měli zřejmě povinnost případy emigrace hlásit, avšak o případech emigrace individuálních turistů se velvyslanectví dozvědělo jen příležitostně, např. když v blízkosti „zelené“ hranice nalezla jugoslávská policie opuštěné vozidlo s československou poznávací značkou. Ze zpráv dále vyplývá, že část potenciálních emigrantů se obracela s žádostí o pomoc na vysokého komisaře OSN pro uprchlíky v Bělehradě, další dokonce otevřeně žádali v Záhřebu o vstupní vízum do Rakouska na tamním rakouském konzulátě. Velvyslanectví upozorňovalo, že od jugoslávských úřadů nelze očekávat razantní postup proti pokusům o emigraci a že jedinou cestou jak jí zamezit je zpřísnit zásadním způsobem povolování cest do tohoto státu. Politická místa v Československu nechtěla cesty do Jugoslávie razantně omezovat jako cesty na Západ z ekonomických i politických důvodů. Politický důvod spočíval v tom, že Jugoslávie byla i přes své zvláštní postavení vnímána jako socialistický stát.

Dočasné otevření hranice s Jugoslávií v létě 1979 upozornilo komunistické vedení na akutnost problému s „jugoslávskou cestou“. Československé úřady se snažily emigraci svých občanů přes Jugoslávii zabránit na základě bilaterálních jednání, jejichž smyslem bylo přimět jugoslávské úřady k tomu, aby československé občany nepropouštěly do Rakouska a Itálie, jestliže pro tyto státy nemají platnou výjezdní doložku. Československé ministerstvo zahra-

ničních věcí také žádalo, aby byly československým velvyslanectví v Bělehradě nebo generálnímu konzulátu v Záhřebu hlášeny případy zadržení československých občanů při pokusech o nedovolené překročení hranice z Jugoslávie do Itálie či Rakouska, resp. do Řecka. Československá strana se přitom odvolávala na československo-jugoslávskou konzulární dohodu. Jugoslávská strana byla ochotna přijmout závazek nepropouštět československé občany do Rakouska a Itálie za předpokladu, že budou mít zvláštní cestovní doklady platné jen pro Jugoslávii, což umožňoval čl. 3 československo-jugoslávské dohody o usnadnění cestovního styku a zrušení vízové povinnosti z 8. října 1964. Československé orgány nakonec problém vyřešily tak, že od roku 1981 začaly vydávat pro Jugoslávii zvláštní pasy platné jen pro tuto zemi. S takovými pasy jugoslávské pohraniční orgány neumožňovaly československým občanům vystupovat do Rakouska nebo Itálie. U hromadných zájezdů organizovaných cestovními kancelářemi byly navíc cestovní pasy po dobu pobytu v Jugoslávii soustředovány u průvodce. Uvedená opatření mnoho nepomohla. Hranice mezi Jugoslávií a Itálií totiž nebyla přísně střežena a dala se překročit, navíc za její překročení v případě dopadení hrozila pachateli pouze pokuta. Požadavek hlášení zadržených osob jugoslávská strana odmítla: argumentovala tím, že v konzulární dohodě je uvedeno, že zadržení občana druhé smluvní strany bude neprodleně ohlášeno příslušnému zastupitelskému nebo konzulárnímu úřadu, pokud o to zadržený občan požádá. Není třeba vysvětlovat, že poslední, co si českoslovenští občané zadržení na jugoslávsko-italské nebo jugoslávsko-rakouské hranici rádi, byl kontakt s československým konzulátem: jugoslávské úřady pokus o přechod hranice totiž hodnotily jako přestupek a trestaly pokutou či vězením několika dní, zatímco v případě, že se o věci dozvěděly československé úřady, hrozil „pachateli“ po návratu do Československa minimálně postih za přečin proti zákonu o cestovních dokladech anebo – častěji – obvinění z pokusu o nedovolené opuštění republiky.

Další možnosti, jak se celkem bez rizika dostat do kapitalistické ciziny, byly letecké zájezdy cestovních kanceláří na Kubu. Letadla Československých aerolinií při cestě do Havany měla totiž technické mezipřistání v kanadském Montrealu za účelem doplnění paliva. Zájezdy na Kubu byly sice určeny pro podnikové kolektivy, avšak pokud se je nepodařilo naplnit, byly doplňovány i z řad dalších zájemců.⁶⁷

Československé úřady neměly v případě nelegální emigrace možnost potrestat emigranta jinak, než že jej soud odsoudil v nepřítomnosti. Běžné byly tresty vězení, které ovšem nebyly vykonatelné, a tresty propadnutí majetku. Mnoho lidí odcházejících do emigrace se domnívalo, že získají-li cizí občanství, budou moci do Československa přijet na návštěvu a jako cizí státní příslušníci nebudou potrestáni za nedovolené opuštění republiky. To byl ovšem

⁶⁷ Za tyto informace děkuji vedení podniku Čedok a. s., které mně umožnilo již dříve nahlédnout do podnikového archívů, a rovněž někdejším průvodcům tohoto podniku, kteří zájezdy na Kubu provázeli.

omyl, protože § 109 tr. z. se vztahoval na všechny osoby bez ohledu na jejich státní občanství, nehledě na to, že z hlediska československého právního řádu bylo získání cizího občanství zpravidla irelevantní: pokud emigrant nezískal občanství státu, s nímž mělo Československo dohodu o zamezení dvojího občanství, československé občanství nabýtím cizího občanství neztrácel.

V sedesátých letech byly návštěvy Československa povolovány osobám získavším cizí státní občanství a pobývajícím již delší dobu (zpravidla deset let) v cizině, pokud jim byl trest za nedovolené opuštění republiky prominut v důsledku amnestie nebo individuální milosti prezidenta republiky. Amnestií bylo sice vyhlášeno několik, avšak pokud se vůbec týkaly nedovoleného opuštění republiky, pak bylo prominutí trestu zpravidla vázáno na návrat do Československa ve stanovené lhůtě.⁶⁸ Opět nešlo o československý vynález: podobnou amnestii vyhlásili v SSSR opakováně ve dvacátých letech, kdy se sovětský režim snažil přimět alespoň část emigrantů k návratu, potom znova bezprostředně po druhé světové válce. Podobně udělovaly emigrantům amnestii později i jiné tzv. socialistické země. Pro emigranty z Československa, pokud chtěli zůstat za hranicemi a občas přijet do rodné země na návštěvu, byla „použitelná“ jen „velká amnestie“ vyhlášená Antonínem Novotným 9. května 1960, protože ta prominutí trestu na návrat do Československa nevázala, a částečně i amnestie prezidenta Ludvíka Svobody z 9. května 1968, která se ale týkala jen osob, které bez povolení opustily republiku, resp. nevrátily se z ciziny po 1. lednu 1956. Po uzavření hranic na podzim roku 1969 přestaly být návštěvy Československa emigrantům povolovány vůbec, a to bez ohledu, zda se na ně vztahovala některá z minulých amnestií. Československým občanům rovněž nebyly povolovány cesty na návštěvu emigrantů. Určitou výjimku v pozdějších letech tvořily návštěvy blízkých příbuzných v důchodovém věku.

Při příležitosti 25. výročí „vítězného února“ (tj. únorového převratu z roku 1948) vyhlásil prezident Ludvík Svoboda amnestii, která se ale – podobně jako amnestie z roku 1969 – vztahovala na nedovolené opuštění republiky jedině za podmínky, že se emigrant vrátil do Československa. Lhůta byla stanovena do 31. prosince 1973. V roce 1977 se vláda usnesla, že návštěvy jsou možné za předpokladu, že příslušná osoba pobývá v cizině nejméně pět let, vztahuje se na ni amnestie prezidenta republiky nebo jí byla udělena individuální milost a požádá o dodatečné vystěhovalectví, za což ale byly vybírány poměrně vysoké poplatky. Podmínkou ovšem bylo, že se příslušný emigrant nijak v zahraničí politicky neangažoval. Požádal-li emigrant o milost a dodatečné vystěhování, bylo mu zpravidla po zaplacení příslušného poplatku vyhověno. Potom mohl pobývat v cizině buď jako československý občan, anebo se občanství vzdát. V druhém případě k návštěvě Československa potřeboval vstupní vízum, přičemž se na něj vztahovaly předpisy platné pro občany stá-

⁶⁸ To se týkalo amnestie prezidenta Klementa Gottwalda vyhlášené 19. 6. 1948 (Úřední list Republiky československé, I., částka 115/1948), amnestie prezidenta Antonína Zápotockého z 9. 5. 1955.

tu, jehož občanem se stal.⁶⁹ Do Československa se tak např. nepodívali ti někdejší českoslovenští občané, kteří se vyvázali z československého občanství a získali občanství Jihoafrické republiky nebo Izraele, protože občanům uvedených států Československo víza neudělovalo. Výhodu naproti tomu měli naturalizovaní občané USA: na ty se totiž vztahovala dohoda mezi Československou republikou a USA o zamezení dvojího občanství vzniklého naturalizací podepsaná v Praze 16. července 1928, kterou i komunistické Československo nadále uznávalo. Podle článku I. dohody v případě naturalizace občana jedné smluvní strany jeho původní občanství automaticky zanikalo a podle čl. II. se obě smluvní strany zavazovaly netrestat své bývalé občany za nedovolenou emigraci nebo nenastoupení vojenské služby, pokud od doručení povolávacího rozkazu uplynulo alespoň pět let.⁷⁰ Osoby, kterým bylo pro jejich činnost v zahraničí odebráno československé občanství, nebyly do Československa vpouštěny, a to bez ohledu na to, zda získaly občanství jiného státu či nikoliv.

Počet osob, které nedovoleně emigrovaly z Československa, nebyl na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let nijak závratný: v roce 1977 šlo o 1 321 osob, v roce 1978 o 1 855 osob. V následujících třech letech měl počet prudce stoupající tendenci a v roce 1981 dosáhl počtu 7 276 osob. Poté ale začal opět klesat a v roce 1986 se počet snížil na pouhých 4 696. Uvedené počty nemohly nijak negativně ovlivnit československou ekonomiku a je proto zřejmé, že stranické orgány vnímaly problém především jako politický. Federální ministr vnitra Vratislav Vajnar na poradě náměstků ministra a náčelníků centrálních a krajských správ StB 31. října 1984 tlumočil kritické výhrady nejvyššího stranického vedení (předsednictva ÚV KSČ) mimo jiné právě k počtu emigrantů: „*V souvislosti s hodnocením vývoje emigrace bylo konstatováno, že v devíti měsících letošního roku zaznamenala další pokles asi o 800 lidí ve srovnání s devíti měsíci loňského roku. Znamená to pokles asi o 20% s tím, že i nadále je to závažný problém. Sociální složení lidí, kteří odcházejí, není pro nás příznivé. Je tam 37% dělníků, velké procento středně řídících kádrů a příslušníků inteligence. To není dobré. Rovněž věkově to není dobré. Podíl osob ve věku do 40 let činí více než 80%. Kromě toho bylo řečeno v souvislosti s ochranou socialismu, že emigranti samozřejmě jsou určitou základnou pro práci nepřátelských rozvědek. [...] Druhý problémem jsou navrátilci. Ročně se vrací kolem 200 lidí, letos to bude o nějakou desítku méně. Fakt je ten, že z hlediska zpravodajského, evidence, kde jsou, pro koho dělají, je [to] u nás velice mizerné. Bude třeba, abychom se na tuto otázku dobře podívali, abychom si promysleli, jakým způsobem budeme evidovat jejich pohyb a činnost“.*

⁶⁹ Směrnice vlády ČSSR č. 4/1977 ú. v. ze dne 16. března 1977 o úpravě právních vztahů k občanům zdržujících se v cizině bez povolení československých úřadů.

⁷⁰ Text dohody byl publikován pod č. 169/1929 Sb. Dohoda nabyla vnitrostátní platnosti na základě zákona č. 60/1930 Sb. z 29. dubna 1930 dnem uveřejnění ve Sbírce zákonů a nařízení, tj. 21. května 1930.

V období let 1969 – 1989 bylo za trestný čin nedovoleného opuštění republiky odsouzeno celkem 105 993 osob.

4.6 Dekriminalizace nedovolené emigrace

Zrušení trestního postihu nedovolené emigrace v Československu se připravovalo už od roku 1987 v souvislosti s postupnou liberalizací cestování na Západ prostřednictvím rozšíření okruhu osob, které mohly československého občana pozvat, a především zavedením možnosti cestovat za vlastní devizové prostředky zaslané ze zahraničí nebo uložené na vlastním devizovém účtě (šlo o systém, který fungoval již delší dobu v Polsku a Maďarsku). Usnesení předsednictva ÚV KSČ ze 7. ledna 1987 uložilo jednotlivým ministerstvům navrhnut zásadní opatření k liberalizaci cestovního styku se zahraničím, řešení humanitárních otázek spojených s emigrací a emigrací vůbec. Federální ministr vnitra Vratislav Vajnar předložil po více než roce příprav 28. března 1988 předsednictvu ÚV KSČ návrh na novelizaci § 109 trestního zákona. Nedovolené opuštění republiky mělo být trestné jedině v případě, že k němu došlo za použití násilí nebo pohrůžky použití násilí. Samotné opuštění území republiky bez platného dokladu či jinde než na stanovených hraničních přechodech, stejně jako pobyt v zahraničí bez platného dokladu měly být stíhány jen jako přestupek ve správném řízení, přičemž ovšem uložená pokuta mohla být značně vysoká – až 20 000 Kč. Zrušen měl být § 110, tj. trestní postih cizince za neoprávněné vniknutí na území republiky. Vajnarův návrh předsednictvo ÚV KSČ přijalo na své 66. schůzi 15. dubna 1988, avšak z neznámých důvodů byla jeho realizace odložena. Na podzim 1988 byla pouze při příležitosti 70. výročí vzniku Československa vyhlášena amnestie. Ta se oproti minulým amnestiím poprvé od roku 1973 vztahovala i na nedovolené opuštění republiky, přičemž nebyla vázána na návrat emigranta do vlasti.

Právo občana opustit území republiky, pobývat v cizině a kdykoliv se do republiky vrátit mělo být vtěleno přímo do připravované nové ústavy, která ovšem nakonec pro listopadové události nevešla v platnost. Úplné uvolnění cestování a možnost časově neomezeného pobytu v cizině měla být zavedena od léta 1990 a zřejmě v souvislosti s tím měla být provedena právní dekriminalizace emigrace, jak ji předsednictvo ÚV KSČ už v dubnu 1988 schválilo. Bylo zřejmé, že jestliže bude právo opustit území republiky ústavně zaručeno, nelze je stíhat jako zločin a kromě toho, jestliže v podstatě každý občan, proti němuž nejsou námitky z hlediska obecné kriminality či státní bezpečnosti, bude mít právo vycestovat a legálně pobývat v cizině, nebude mít důvod o-pouštět republiku ilegálně.

Ke zrušení trestního postihu došlo nakonec teprve v rámci listopadové „sametové revoluce“. Dne 1. prosince 1989 federální ministerstvo vnitra (FMV) oznámilo, že s platností od pondělí 4. prosince se ruší výjezdní doložky, takže i k cestě do nesocialistických států stačil napříště cestovní pas. V rámci tzv. malé novely trestního zákona schválené Federálním shromážděním 13. pro-

since 1989 došlo pak i ke změně formulace § 109 tr. z. Změna byla v podstatě tatáž, kterou v roce 1988 navrhl ministr vnitra Vajner, tj. nedovolené překročení hranic samo o sobě již nebylo trestným činem, pokud se nestalo za použití násilí nebo nešlo o organizované převaděčství a § 110 (nedovolené vniknutí cizince na území republiky) byl vůbec zrušen. Pobyt v zahraničí po skončení platnosti cestovního pasu (výjezdní doložky byly s platností od 4. prosince 1989 zrušeny) mohl být ovšem teoreticky i nadále trestán podle § 5 písm. d) zákona o přečinech, který zůstal v platnosti, avšak tzv. velká novela trestního zákona z 2. května 1990 tento zákon zcela zrušila.

4.7 Kriminalizace nedovolené emigrace v jiných státech východní Evropy

Pohled na nedovolenou emigraci z Československa, především pak na její právní aspekty, je třeba zasadit do širšího kontextu východní Evropy. V následujícím textu je proto podána stručně problematika v jednotlivých východoevropských státech. Jak už bylo řečen v úvodu, ne ve všech případech se ale podařilo shromáždit potřebný materiál, proto u některých států jsou údaje stručnější než u jiných.

4.7.1 Albánie

Albánie, vedená dlouhá léta komunistickým diktátorem Enverem Hoxou, byla po celé komunistické období státem s nejrepresivnějším systémem. Podle sovětského vzoru se pokus o útěk ze země se trestal smrtí, rodinní příslušníci v linii přímé i švagrovské mohli být navíc uvězněni v koncentračním táboře nebo posláni na nucené práce do zemědělských družstev. Tento systém byl zrušen zejména v roce 1990.

V roce 1990 vypukly v Albánii studentské demonstrace a stávky, v důsledku kterých se komunistický vůdce Ramiz Alia, nástupce Envera Hoxy, rozhodl k opatrným reformám. Následoval faktický kolaps komunistického režimu. Na jaře 1991 se desetitisíce Albánců vydaly na člunech přes mořské úžiny do Itálie a v menší míře i do Řecka, aby tam hledali lepší život. Šlo o spontánní proces, který nikdo neorganizoval. Z čistě právního hlediska přísné tresty za nedovolenou emigraci nikdo nezrušil, avšak úřady dostaly pokyn nijak proti emigratům nezasahovat.

4.7.2 Bulharsko

V meziválečném Bulharsku platil Zákon o zahraničních pasech a průkazech z 1. února 1897. Podle § 15 tohoto zákona bylo možné odmítnout vydání cestovního pasu nebo průkazu k překročení hranice jen nezletilým nebo nesvéprávným osobám, pokud s tím nesouhlasil jejich zákonný zástupce nebo opatrovatel (poručník), osobám, proti nimž bylo vedeno soudní vyšetřování

a odvedencům, s jejichž cestou nesouhlasil příslušný vojenský úřad. 19. května 1934 byl v Bulharsku proveden státní převrat. Byla suspendována platnost ústavy, rozpuštěn parlament a všechny politické strany. Nový systém „bez politických stran“ se vyznačoval tuhou centralizací a snahou státních orgánů po maximální kontrole obyvatelstva. Nařízení s platností zákona z 12. září 1935 „o pasech, pohraničních legitimacích a kontrole cizinců“ stanovoval, že cestování bulharských občanů do zahraničí je svobodné, avšak muži ve věku 17 – 40 let museli prokázat, že již vykonali vojenskou nebo pracovní službu a státní zaměstnanci – pokud cestovali soukromě – potřebovali potvrzení, že jim byla udělena k cestě do zahraničí dovolená (§ 19). Jinak bylo možné odmítnout vydání cestovního pasu osobám nezletilým či nesvéprávným, nebo z důvodu vyšetřování soudem či úřadem. Pas nemohl být vydán osobám, kterým bylo soudní mocí zakázáno opustit území státu (§ 23).

Nařízení o pasech z 12. září 1935 platilo teoreticky jak za druhé světové války, tak i po převratu provedeném 9. září 1944 komunisty ovládanou Vlasteneckou frontou (*Otečestven front*). Ve skutečnosti bylo za druhé světové války a především po ní cestování razantním způsobem omezeno. Úřady se dovolávaly na brannou pohotovost státu, resp. na válečné poměry. Po skončení války a především po nastolení komunistické diktatury v roce 1947 byly soukromé cesty do zahraničí ještě více omezeny. U státních zaměstnanců bylo fakticky vyžadováno nikoliv potvrzení o udělení dovolené k cestě do ciziny, ale souhlas zaměstnavatele s takovou cestou. Přitom je třeba si uvědomit, že pojem „státní zaměstnanec“ dostal v souvislosti s probíhajícím znárodněním mnohem širší význam.

Zásadní legislativní změna nastala na jaře 1948. Zákon o pasech a kontrole cizinců, přijatý bulharským Národním shromážděním 4. března 1948, v § 17 odst. 3 výslovně stanovoval, že „pas se nevydá, jestliže je cesta neužitečná nebo pro stát škodlivá“. To reálně znamenalo, že cestovat do ciziny nemohl ze soukromých důvodů vlastně nikdo, protože jakoukoliv soukromou cestu bylo možné považovat za „neužitečnou“.

Podobně jako v SSSR se i Bulharsko snažilo nejen zamezit emigraci, ale také přimět bulharské občany pobývající v zahraničí zatím ještě legálně k návratu. To se týkalo především kvalifikovaných sil. Bulharská vláda přijala 22. dubna 1949 usnesení, podle kterého se měli v zájmu úspěšného budování socialismu do šesti měsíců do země vrátit všichni bulharští občané s vysokoškolským vzděláním. Později bylo usnesení rozšířeno na všechny bulharské občany, kteří odešli v rámci organizovaných akcí za prací do zahraničí po roce 1945. To se mimochodem týkalo i Československa, kam po válce v rámci náborové akce přicházely opakovaně pracovní síly. „Návratová akce“ ale nepřinesla očekávaný úspěch. V „nepřátelských kapitalistických státech“ samozřejmě bulharská vláda nemohla očekávat žádnou součinnost místních úřadů, avšak ani v socialistických zemích nebyla zpravidla ochota úřadů ke spolupráci příliš velká, což se týkalo i Československa. Důvod spočíval v tom, že to země samy potřebovaly pracovní sílu.

Ruku v ruce s tím byl zaváděn postih za nedovolené překročení státní hranice. V Bulharsku i po roce 1944 platil trestní zákon z roku 1896, který neměl žádné použitelné ustanovení umožňující trestat emigraci vězením. Tento zákon obsahoval běžně platné principy evropského trestního práva. V návaznosti na zákon o pasech přijalo Národní shromáždění 6. března 1948 novelu tohoto trestního zákona. Podle sovětského vzoru byl do bulharského trestního práva nově zaveden princip analogie: soud mohl uložit trest i za čin, který nebyl popsán v trestním zákonu jako trestný, pokud byl „společensky nebezpečný“. Trest se v takovém případě vyměřil podle sazby za trestný čin, který byl spáchanému činu „nejvíce podobný.“ Kromě toho byl přímo do trestního zákona zaveden nový článek 155a. Nedovolené překročení státní hranice, anebo překročení státní hranice sice s povolením, ale mimo místo k tomu určené, se trestalo těžkým žalářem a pokutou do 500 000 leva. Stejný trest se vztahoval i na toho, kdo jinému v nedovoleném překročení hranic pomáhal. Byl-li pachatelem cizinec, měl být po odpykání trestu vyhoštěn. Kdo opustil území Bulharské lidové republiky na skupinový pas a se skupinou se bez vážného důvodu nevrátil, podléhal trestu vězení do pěti let a pokutě do 100 000 leva. Výše trestu vězení u nedovoleného překročení hranice nebyla přímo stanovena, ale podle právě přijatého principu analogie bylo možné uložit rovněž trest do pěti let vězení, pokud ovšem nebyla zadřžená osoba rovnou obviněna z velezrady. Nový bulharský procesně-trestní zákoník z roku 1951 stanovoval stejně jako trestní zákoník RSFSR za nedovolené opuštění republiky už přímo drakonické tresty. Podle článku 275 se ten, kdo bez povolení příslušných orgánů opustil území státu nebo do něj bez povolení vstoupil, anebo vstoupil na jiném místě, než které je k tomu určeno, trestal vězením od 3 do 10 let a pokutou do 20 000 leva. Stejněmu trestu podléhal ten, kdo se na takový člen připravoval a každý, kdo jinému v těchto přípravách nebo činu pomáhal. Nedovolený pobyt v cizině byl rovněž trestný, i když trest byl zde nižší: podle čl. 276 bulharský občan, který opustil zemi s povolením příslušných orgánů, ale nevrátil se na výzvu bez vážného důvodu do jednoho měsíce, podléhal trestu vězení do 5 let a pokutě do 4 000 leva. Stejně byl trestán i bulharský občan, který opustil zemi legálně se skupinou na společný pas a nevrátil se s touto skupinou (čl. 276, odst. 2). Vojenské osoby, které s úmyslem sloužit nepříteli, odejdou do cizího státu, měly být naproti tomu potrestány podle čl. 341 žalářem do 20 let anebo trestem smrti.

V roce 1953 byly podle sovětského vzoru tresty za nedovolený útěk do ciziny zpřísny: 9. února 1953 přijalo Národní shromáždění novelu trestního zákona, do něhož byly do první hlavy trestního zákona (trestné činy proti lidové republice) vtěleny dva články – 72a a 72b. Nedovoleného opuštění země se týkal článek 72a, podle jehož prvního odstavce se bulharský občan, který jakýmkoliv způsobem bez souhlasu příslušných orgánů opustil zemi, anebo bulharský občan, který sice opustil zemi se souhlasem příslušných orgánů, ale nevrátil se po uplynutí doby vymezené mu k pobytu v cizině, prohlašoval za zrádce vlasti a trestal se smrtí. Podle druhého odstavce téhož článku byly

osoby, které o přípravách na tento čin věděly a neoznámily jej, trestány odnětím svobody od pěti do deseti let a pokutou do 10 000 leva. Plnoletí rodinní příslušníci, kteří žili s uprchlíkem ve společné domácnosti, nebo byli jím vyživováni, měli být potrestáni zbavením určitých práv, konfiskací majetku zcela nebo částečně a mohla proti nim být použita administrativní opatření, jako přikázání nuceného pobytu nebo nařízení nucené práce. Trestnost se vztahovala i na nejbližší příbuzné. Článek 72b byl tak ještě krutější než jeho vzor, ruský článek 58a, protože v něm nebyl trest smrti mandatorní. Uvedený článek v praxi nebyl použit a každopádně byl ještě v roce 1953 zrušen.

Trestní zákon z roku 1951 byl novelizován v roce 1956. Odstraněna byla možnost analogie a sníženy některé trestní sazby. V oblasti práva materiálního se ale novelizace nedovoleného překročení hranice a nedovoleného pobytu v cizině netýkala. V roce 1968 byl v Bulharsku přijat nový procesně-trestní zákoník. Podle tohoto zákona, schváleného z 16. března 1968, se rovněž trestal jak útěk za hranice, tak i nedovolený pobyt za hranicemi, avšak oproti zákoníku z roku 1951 byly trestní sazby sníženy. Druhý případ (nedovolený pobyt v cizině) byl opět považován za méně nebezpečný a byl na něj stanoven proto nižší trest. Za nedovolené překročení státní hranice bez povolení příslušných orgánů nebo i s povolením příslušných orgánů, avšak nikoliv na místech k tomu určených hrozil pachateli trest odnětí svobody až na pět let a pokuta do 3 000 leva (čl. 279, odst. 1). Soud kromě toho mohl přikázat od souzenému nucený pobyt ve stanoveném místě (čl. 279, odst. 2). Za přípravu nedovoleného překročení státní hranice hrozila dvě léta vězení nebo nápravných prací (čl. 279, odst. 3). Naproti tomu bulharský občan, který odešel ze země s povolením příslušných orgánů státní moci, a který se bez závažného důvodu nevrátil do tří měsíců od uplynutí doby povolení k pobytu v zahraničí, byl trestán vězením do tří let a pokutou do 2 000 leva, přičemž soud mohl zároveň vyslovit propadnutí části nebo celého majetku (čl. 280). Poněkud kuriózní bylo ještě další ustanovení, uvedené v čl. 281: bulharský občan, který odešel ze země na skupinový cestovní pas a nevrátil se bez závažného důvodu s celou skupinou, pro kterou byl pas vydán, mohl být potrestán odnětím svobody až na jeden rok nebo nápravnou (nucenou) prací. Pokud ale zůstal v cizině déle než tři měsíce, použilo se proti němu ustanovení čl. 280 a mohl být tedy potrestán vězením až na dvě léta. Odchod do ciziny či nedovolený pobyt v cizině s cílem dát se do služeb cizího státu či organizace ke škodě Bulharské lidové republiky byl ovšem trestán mnohem přísněji: bulharský občan, který se dopustil takového jednání, se trestal vězením od 3 do 10 let, a pokud šlo o vojenskou osobu, od 5 do 15 let (čl. 101).

Následující rok – 20. listopadu 1969 – přijalo Národní shromáždění nový zákon o cestovních pasech. Bráno čistě teoreticky, přibližoval se verbálně zásadě, že občan má právo na vydání cestovního pasu nebo jiného průkazu, pokud mu v tom nebrání zákonná překážka, což byl určitý posun oproti zákonu z roku 1948. Reálný posun byl ale malý, protože zákon v § 7 písm. g) umožňoval odmítat vydání cestovního pasu osobě, jejíž cesta do zahraničí by neby-

la v souladu se státními zájmy. Podrobnější předpisy byly k zákonu vydány v roce 1973. Soukromé cesty do „kapitalistické ciziny“ a do Jugoslávie byly povolovány jen na návštěvu nejbližších příbuzných, turistické cesty bylo možné organizovat v omezeném rozsahu prostřednictvím oficiálních cestovních kanceláří. Individuální cesty do ostatních socialistických zemí byly povolovány na občanský průkaz⁷¹ se zvláštní vložkou, a to zpravidla jen dvakrát za rok. V srpnu 1980 byl po vzoru Sovětského svazu, který z politických důvodů (vznik „Solidarity“) zakázal soukromé cesty a hromadné zájezdy svých občanů do Polska, suspendována možnost cest bulharských občanů do Polska.

Možnosti nelegální emigrace z Bulharska byly poměrně omezené, protože jak bylo vysvětleno, jen málo Bulharů získalo pas k cestě na Západ a hranice s Tureckem, Řeckem i Jugoslávií byly přísně střeženy. Ve druhé polovině sedesátých let bulharské úřady povolovaly svým občanům při cestách do Maďarska, resp. přes Maďarsko dále do Československa, NDR či Polska, tranzit přes Jugoslávii, avšak protože tyto tranzity Bulhaři často využívali k útěku na Západ, nebyly tranzity přes Jugoslávii od sedmdesátých let zpravidla povolovány. Určitou možnost útěku dávalo Černé moře, pokud se uprchlíkovi podařilo opustit nepozorované teritoriální vody a potom se dostat na turecké území. Teprve rok 1988 přinesl uvolnění. Bulharští občané měli napříště možnost získat cestovní pas k cestě na Západ na základě individuálního povzání.

Podobně jako v Československu, i v Bulharsku bylo v průběhu komunistického období vydáno několik amnestií, jimiž se nedovolené opuštění republiky promíjelo.⁷² Poprvé se tak stalo v roce 1950, kdy však byla amnestie vázána na návrat do země. Mnohem větší význam měla generální amnestie vyhlášená 8. září 1964 u příležitosti 20. výročí levicového převratu (9. září 1944), který znamenal ve svých důsledcích o dva roky později počátek komunistického režimu. Tentokrát nebylo prominutí nedovoleného opuštění republiky vázáno na návrat do Bulharska. Další amnestie, vyhlášená o deset let později a týkající se jen nedovoleného opuštění republiky, již opět vázala prominutí trestu na návrat do země (do konce roku 1975) a nevztahovala se na osoby, které byly za svou činnost v zahraničí zbaveny bulharského občanství. Je zřejmé, že nebylo příliš mnoho lidí, kteří by amnestie využili, protože také další dvě amnestie – z 10. července 1981 a z 1. června 1984 – vázaly prominutí trestu za nedovolené opuštění republiky návratem do země, tentokráté nejpozději do konce roku 1983, resp. 1985.

V květnu 1989 předložila bulharská vláda Národnímu shromáždění novelu zákona o cestovních pasech, která měla bulharským občanům umožnit volně cestovat. Současně byla navržena novela trestního zákona: článek 280 o nedovoleném pobytu v cizině měl být z trestního zákona vypuštěn. Obě novely přijalo Národní shromáždění 10. května současně se zákonem o amnestie

⁷¹ Podle sovětského vzoru byly v Bulharsku občanské průkazy nazývány „pasy“ a cestovní pasy „zahraničními pasy.“ Po pádu komunistického režimu byly vnitrostátní pasy nahrazeny „osobními průkazy“ (*lična karta*).

⁷² Vyhlášení amnestie je v Bulharsku možné jen zákonem Národního shromáždění.

pro ty občany, kteří se nelegálně zdržovali v zahraničí. Nové znění článků trestalo jen převaděčství (čl. 280) a pomáhání cizincům při nedovoleném pobytu v zemi ze zjištěných důvodů (čl. 281). Článek 279, tj. nedovolené překročení státní hranice, zůstal v platnosti.

Přijetí zákona mělo svoje vnitropolitické příčiny. Od roku 1984 zahájil bulharský komunistický režim tzv. obrodný proces spočívající v násilném pobulharšťování turecké menšiny. Režim Todora Živkova se obával nárůstu počtu etnických Turků, kteří měli mnohem vyšší přirozený přírůstek obyvatelstva než Bulhaři. Konečným cílem Živkovova režimu se stala nejprve jejich asimilace. Bulharská vláda začala tvrdit, že v Bulharsku vlastně žádní Turci nežijí, ale že jde o Bulhary, kteří se v důsledku několika set leté osmanské nadvlády poturčili, zapomenuli rodný (tj. bulharský) jazyk a přijali islám. Úřady přistoupily k uzavření všech tureckých škol a vzdělávacích organizací, zastavení tureckých novin a časopisů. Zakázáno bylo používání tureckého jazyka ve veřejném styku. Poté následoval frontální útok na bulharské muslimy, a to nejen na etnické Turky, ale i na tzv. Pomaky, tj. etnické Bulhary vyznávající islám. Uzavřeny byly všechny islámské náboženské instituce, mešity, zakázány islámské svátky a obřady. Akce vyvrcholila tzv. pobulharšťováním jmen. Každý etnický Turek byl povinen zvolit si nové bulharské jméno a nechat si na toto jméno vystavit nové osobní doklady, pokud tak ve stanovené lhůtě neučinil, bylo mu jméno úředně přiděleno. Záměrně ničeny byly i muslimské náhrobky na hřbitovech. Akce pochopitelně vyvolala velký odpor muslimského obyvatelstva: v převážně muslimských a tureckých oblastech docházelo k nepokojům, srážkám s policií a dokonce zásahům armády, při nichž byly oběti na životech. Akce měla velmi negativní ohlas v zahraničí. Režim se proto rozhodl umožnit etnickým Turkům vystěhovat se „dobrovolně“ do Turecka, což Todor Živkov veřejně vyhlásil 29. května. Úřady poukazovaly na to, že každý bulharský občan může nyní svobodně cestovat a vystěhovat se. „Dobrovolnost“ emigrace však byla mnohdy značně problematická, protože administrativní úřady vyvíjely na Turky nátlak.

Od 3. června do 23. srpna 1989, kdy Turecko, neschopné už pojmut nové přistěhovalce, uzavřelo své hranice, se z Bulharska vystěhovalo 308 209 bulharských občanů – etnických Turků, z toho 89 868 dětí a nezletilých. Akce proti etnickým Turkům přivedla Živkovův režim do mezinárodní izolace, vyvolala odpor v části bulharské inteligence a potom i u části vedení Bulharské komunistické strany. Stala se nakonec jedním z důvodů stranického převratu, který 10. listopadu sesadil Živkova z funkce prvního tajemníka a pak i předsedy Státní rady, tj. titulární hlavy státu. Krátce na to se celý komunistický režim zhroutil, „obrodný proces“ byl oficiálně zastaven a asi 150 000 Turků se vrátilo do Bulharska.

4.7.3 Jugoslávie

Jugoslávie už v padesátých letech začala uvolňovat cestovní styk a od počátku šedesátých let vůbec nebránila svým občanům v cestách do ciziny. Platný trestní zákon z roku 1951 samotnou emigraci netrestal, trestní byl pouze odchod do ciziny, resp. pobyt v cizině za účelem vyvíjení nepřátelské činnosti proti ústavnímu systému a územní celistvosti Jugoslávie. Za takovou činnost bylo možno uložit trest odnětí svobod až na 20 let (čl. 110, odst. 1). Samotné nedovolené překročení jugoslávské státní hranice bylo trestné jen v případě, že k němu došlo v organizované skupině, se zbraní v ruce nebo pod pohrůžkou násilí. V takovém případě pachateli hrozil trest odnětí svobody až na jeden rok (čl. 303, odst. 1). Mnohem přísněji bylo trestáno převádění jiných osob přes jugoslávskou hranici anebo umožnění jiné osobě přechod přes hranici, zejména ze zíštných důvodů: pachatel mohl být v takovém případě potrestán vězením od šesti měsíců až do 5 let a dodatečně i trest propadnutí majetku (čl. 303, odst. 2).

4.7.4 Maďarsko⁷³

Vydávání cestovních pasů a povolování cest do zahraničí bylo po válce vázáno na souhlas příslušného úřadu Spojenecké kontrolní komise (SKK), která byla formálně rozpuštěna 15. září 1947 po deponování ratifikačních listin mírové smlouvy s Maďarskem (podepsané 10. února 1947 v Paříži) Spojenci.⁷⁴ Od roku 1949 se podle sovětského vzoru cestovní pasy k soukromým cestám na Západ vůbec nevydávaly, k cestám do ostatních „lidově-demokratických“ zemí (od léta 1948 s výjimkou Jugoslávie) se vydávaly jen výjimečně. Hranice s Rakouskem byla od roku 1950 přísně střežena a bylo při ní vybudováno 15 km široké hraniční pásmo. To se odrazilo i v trestním postihu za její nedovolené překročení.

Uherský trestní zákon o zločinech a přečinech č. V/1878, který platil ostatně až do roku 1950 i na Slovensku, neobsahoval žádné ustanovení, na základě kterého by bylo možné někoho stíhat za útěk ze země. Podle už zmíněného § 10 zákona č. XVIII/1940 bylo za zneužití cestovního pasu nebo nedovolené překročení státní hranice možné uložit peněžité trest nebo vězení do jednoho roku. Zákon č. XLVIII/1948 tyto tresty zpřísnil: stanovil v § 48, že každý kdo zneužije cestovní pas, který není jeho/její, vyláká pas od úřadů na základě nepravdivých údajů nebo bez povolení překročí hranice státu, bude potrestán za přečin vězením až na pět let. Mnohem přísnější postih čekal vojenské osoby. Zákonné opatření (*törvényerejű rendelet*) č. 26/1950, které bylo původně určeno jen pro příslušníky ozbrojených sil a nebylo proto oficiálně zveřejněno, považovalo nedovolené překročení hranice u vojenských osob za vele-

⁷³ Za poskytnutí údajů o Maďarsku děkuji touto cestou Petru Bencsikovi z univerzity v Debrecíně.

⁷⁴ Pro Československo nabyla tato smlouva účinnost zákony č. 171/1947 Sb. a č. 172/1947 Sb. 14. a 15. října 1947.

zradu, kterou bylo možné potrestat trestem smrti nebo doživotním vězením. Toto nařízení bylo modifikováno zákonným opatřením č. 12/1954: příslušník ozbrojených sil, který uprchne nebo se pokusí uprchnout za hranice, podléhal trestu patnácti let žaláře a úplné konfiskaci majetku. Stejný trest byl stanoven pro civilisty, pokud se pokusili unést k útěku za hranice letadlo, a pokud se činu dopustili se zbraní v ruce, podléhali trestu smrti. Za pomoc při podobném činu hrozilo deset let žaláře a částečná konfiskace majetku.

Určité uvolnění se objevilo v roce 1955, kdy začaly být povolovány cesty do ostatních socialistických států. Cesty do ostatních „lidově-demokratických“ zemí a ojediněle i na Západ začaly být organizovány státní cestovní kanceláří IBUSZ. Umožněny byly také v omezené míře soukromé cesty na Západ k návštěvě příbuzných, avšak tato liberalizace skončila po potlačení maďarského povstání (23. října – 4. listopadu 1956). Cestování ze soukromých důvodů na Západ bylo pak znova částečně povoleno teprve v roce 1959 a to na základě ověřeného pozvání příbuzných. Kromě toho asi 5 000 osob mohlo každoročně vycestovat v rámci organizovaných zájezdů IBUSZu.

Během povstání a ještě určitou dobu po něm nebyla hranice s Rakouskem střežena, resp. byla střežena jen slabě. V důsledku toho a také v důsledku přechodného uvolnění pasových předpisů uteklo v letech 1956/1957 za hranice asi 200 000 osob, což se projevilo v nové koncepci postihu nedovolené emigrace. § 48 zákona č. XLVIII/1948 byl v roce 1957 modifikován zákonným opatřením č. 12/1957 tak, že trestné bylo i přemlouvání jiného k útěku za hranice. Tento „zločin“ se trestal vězením od šesti měsíců do pěti let, a pomoc při útěku za hranice se trestala vězením od jednoho do deseti let. Kdo o přípravě podobného činu věděl a neoznámil jej, podléhal trestu vězení do dvou let. Blízci příbuzní ale byli v takovém případě beztrestní.

K vydání nového trestního zákoníku (Btk., *Büntető törvénykönyv*), který nahradil uherský trestní zákon č. V/1878, došlo v roce 1961 (zák. V/1961). Podle § 203 bylo překročení státní hranice bez pasu nebo jej nahrazujícího dokladu nebo s falešným či pozměněným pasem zločinem, za který bylo možné uložit trest odnětí svobody od 6 měsíců do 5 let. Byl-li zločin spáchán ve skupině nebo se zbraní, byla trestní sazba od dvou do osmi let, a pokud byl spáchán únosem letadla, od 5 do 12 let. Vedle uvedených trestů bylo také možné uložit trest konfiskace majetku. Trestem od 2 do 8 let se podle § 204 trestalo převaděčství. Trestní zákoník zaváděl v § 205 trest odnětí svobody od šesti měsíců do pěti let také pro osoby, které opustily Maďarsko legálně, ale odmítly se vrátit. Kdo věděl, že se jiná osoba chystá spáchat uvedené trestné činy a neoznámil to, mohl být potrestán vězením až na jeden rok, pokud nešlo o osobu blízkou (§ 206).

Počet cestujících z Maďarska na Západ se začal zvyšovat od roku 1961. Předpisy se zásadně nezměnily, avšak klesal počet zamítnutých žádostí u těch osob, které žádaly o vycestování. Zatímco v roce 1959 bylo 38% podaných žádostí zamítnuto, do roku 1963 se tento počet snížil na polovinu. Mezi lety 1963 a 1964 stouplo počet povolených žádostí dvojnásobně. V roce 1964 byly

vydány nové předpisy pro cestování: pro cesty na Západ byly vydávány zvláštní pasy (modré), které platily jen s výjezdním povolením. Pro cesty do ostatních „socialistických zemí“ (s výjimkou Jugoslávie) začaly být postupně vydávány pasy červené, na které bylo možné vycestovat kdykoliv. Omezován byl počet cest každého občana na návštěvu příbuzných na Západě a to spravidla na jednu cestu ročně. Soukromé cesty na základě přídělu deviz byly ještě více omezeny – např. od roku 1970 bylo možné vycestovat jen jednou za tři roky. Od roku 1982 bylo možné vycestovat každý rok.

Trestní zákon přijatý v roce 1978 (zák. č. IV/1978), který vstoupil v platnost 1. července 1979, dále zmírnil tresty za nedovolenou emigraci, což zřejmě souviselo s částečným uvolněním předpisů o cestování do zahraničí. § 217 (odst. 1) trestal nedovolené překročení hranic MLR, obejítí předpisů o vycestování nebo nepovolený pobyt v cizině, kterým pachatel porušil zájmy Maďarské lidové republiky vězením do tří let a v případě, že došlo ke zneužití služebního či úředního pověření (tj. že v cizině zůstala úřední osoba) vězením až do pěti let (§ 217 odst. 2). Pokud bylo nedovolené překročení hranice spácháno v organizované skupině nebo se zbraní, zvyšoval se trest na 1 – 5 let (§ 217, odst. 3). Pokus o nedovolené překročení hranic se trestal vězením do dvou let (§ 217, odst. 5). Vedle trestů vězení bylo možné vyslovit i propadnutí majetku. V méně závažných případech bylo možné potrestat činy uvedené v odst. 1 mírněji, a sice vězením do jednoho roku, veřejnými pracemi nebo peněžitým trestem (§ 217, odst. 6). Za převaděčství hrozil trest vězení od 2 do 8 let, a pokud bylo spácháno výdělečně, tedy až 10 let (§ 218). Kdo věděl o přípravě uvedených činů a neoznámil je, mohl být potrestán – pokud nešlo o osobu blízkou – vězením až na jeden rok (§ 219).

Bezprostředně po antikomunistickém povstání v roce 1956 následovala vlna represí. Od roku 1958 se nicméně maďarské orgány snažily ovlivňovat maďarskou emigraci a snažily se je přimět k návratu do Maďarska. Tato politika měla jen malý úspěch. V roce 1963 byla v Maďarsku vyhlášena amnestie pro účastníky povstání z roku 1956 a rovněž pro osoby, které uprchly ze země v letech 1945 – 1963, pokud se ovšem nedopustily jiných zločinů. Amnestovaným osobám byl povolen návrat do Maďarska. Ve stejném roce předsednictvo ústředního výboru Maďarské socialistické dělnické (=komunistické) strany (MSDS) rozhodlo, že osobám žijícím v zahraničí alespoň tři roky, pokud nevyvíjely aktivity otevřeně nepřátelské proti komunistickému režimu, bude umožněno navštěvovat Maďarsko, jestliže získaly nebo v budoucnu získají občanství jiného státu. Dětem emigrantů mělo být umožněno trávit prázdniny v Maďarsku a s ohledem na jejich věk také v Maďarsku studovat.

Maďarští občané, kteří bez povolení opustili zemi anebo se nevrátili ze zahraničí po vyhlášení amnestie, neměli právo na návrat do země, ani nemohli Maďarsko navštívit, a to bez ohledu na to, zda získali občanství jiného státu či nikoliv. Majetek takovýchto osob zanechaný v Maďarsku podléhal konfiskaci. Od roku 1966 nebyly zpravidla jejich příbuzným v Maďarsku vydávány pasy za účelem jejich návštěvy v cizině. Toto ustanovení bylo zmírněno v roce

1978: odmítnout vydání cestovního pasu k návštěvě emigranta bylo možné jen v případě, že žadatel sám osobě, kterou hodlal navštívit, napomohl k útěku.

V roce 1976 předsednictvo (politické byro) ÚV MSDS přijalo usnesení, že osoby, které nelegálně opustily území Maďarské republiky po amnestii v roce 1963, anebo po tomto datu zůstaly bez povolení v cizině, mohou navštívit Maďarsko, pokud se zdržují v zahraničí alespoň pět let.

V roce 1988 maďarská vláda zcela uvolnila cestování. Každý občan měl nyní možnost získat a mít doma „modrý“ pas a vycestovat kdykoliv. Jediným omezením byl devizový limit, avšak povolování cest nebylo na rozdíl od Československa vázáno na příděl deviz. V souvislosti s vyjednáváním o pokojném předání moci mezi komunistickou vládou a opozicí v roce 1989 skončila v říjnu 1989 i kriminalizace nedovolené emigrace. Zákonný článek č. XXVIII/1989 o cestování do zahraničí a cestovních pasech modifikoval v § 20 odst. 2 dosavadní § 217 trestního zákona z roku 1978 tak, že pouze násilné překročení státní hranice je nyní trestné a trestá se vězením do tří let. Pomoc při nedovoleném překročení hranice, tj. převaděčství, je přečinem, za nějž hrozí vězení do dvou let, avšak převaděčství hromadné (tj. převádění skupin osob) nebo převaděčství prováděné za úplatu či jinou hmotnou výhodu je zločin, který se trestá vězením až na pět let. Současně se zákonem o cestování do zahraničí a cestovních pasech byl vydán i nový zákon zcela legalizující vystěhovalectví (č. XXIX/1989).

4.7.5 Německá demokratická republika

Specifická situace byla v sovětské okupační zóně Německa, resp. od roku 1949 v NDR. Oba německé státy – Spolková republika Německo (SRN) a Německá demokratická republika (NDR) se vzájemně neuznávaly a každý stát si osoboval právo hovořit za všechny Němce a za celé Německo. Z toho vyplývalo, že přenesení místa bydliště z jednoho německého státu do druhého nebylo považováno – alespoň de iure – za emigraci v pravém slova smyslu. V padesátých letech (a především v jejich první polovině) to byla především NDR, která opětovně hovořila o potřebě znovusjednocení Německa. V Německu jako celku nadále i po válce platilo trestní nařízení o pasech (*Paßstrafverordnung*) z 26. května 1942, avšak protože delimitační linie mezi sovětskou okupační zónou a západními zónami Německa, stejně jako sektronová hranice v Berlíně, nebyly považovány za státní hranici, nebylo na překročení sektronových hranic toto nařízení uplatňováno. To ovšem vůbec neznamenalo, že by pohyb mezi jednotlivými zónami byl volný. Bezprostředně po kapitulaci Německa mohli němečtí občané opustit místo svého trvalého bydliště jedině s propustkou vydanou příslušnými okupačními úřady, avšak 30. června 1946 uzavřely sovětské okupační úřady v Německu doposud průchodnou hranici mezi sovětským sektorem a západními sektory, kterou bylo napříště možné překročit jen na základě mezisektronového pasu

(*Interzonenpaß*) vydávaného Spojeneckou kontrolní komisí, resp. jejím jménem zplnomocněnými okupačními úřady. Mezisektorový pas umožňoval volný pohyb po Německu po dobu 30 dní. Původně byl zapotřebí i k překročení sektorových hranic mezi západními sektory, avšak v souvislosti s přípravou spojení britské a americké okupační zóny v tzv. bizonii byla omezení ve vzájemném styku již 23. července 1946 odvolána. Následující rok po připojení francouzské okupační zóny a vzniku tzv. trizonie přestal být vyžadován mezisektorový pas i k překročení sektorové hranice této zóny.

Používání mezizonového pasu zůstalo v platnosti i po vzniku SRN a NDR v roce 1949. Až do roku 1952 byla ostatně hranice mezi sovětskou zónou (od roku 1949 NDR) a západními zónami (od roku 1949 SRN) ještě relativně otevřená, byť k legálnímu přechodu přes hranice zón byl zapotřebí tzv. *interzonenpas*, a předpisy pro jeho vydávání se neustále zostřovaly.⁷⁵ Teprve nařízením Ministerstva vnitra NDR z 23. listopadu 1953 byl s platností od 25. listopadu místo mezizonových pasů pro překročení hranice mezi NDR a SRN zaveden zvláštní osobní průkaz (*Personalbescheinigung*). Při vydání tohoto průkazu k překročení sektorové hranice musel občan NDR odevzdat na policii svůj občanský průkaz a odhlásit se. Sektorová hranice v Berlíně zůstala průchodná až do jejího uzavření a počátku budování berlínské zdi 13. srpna 1961, byť na hranicích mezi východním a Západním Berlínem hlídkovali občas od roku 1953 východoněmečtí policisté a byly zde prováděny namátkově kontroly průkazů.

Oběžník Ministerstva spravedlnosti a nejvyššího státního zástupce (*Generalstaatsanwalt*) NDR z 26. září 1950 č. 126/50 výslovně upozorňoval na nepoužitelnost trestního nařízení z 26. května 1942 za nedovolené překročení hranice mezi zónami Německa (překročení sektorové hranice v Berlíně bylo zatím legální). Týž oběžník ale zároveň upozorňoval, že nedovolené překročení hranice zóny je možné případně stíhat jako poškozování národního hospodářství ve smyslu rozkazu Sovětské vojenské okupační správy č. 160 ze 3. prosince 1945 o boji proti diverzi a sabotáži. Podobný přístup ale byl zřejmě příliš těžkopádný. Od následujícího roku (1951) začalo být nedovolené překročení zónové hranice postihováno jako přestupek proti nařízení z 25. ledna 1953 o povinnosti občanů NDR odevzdávat občanské průkazy při cestách do SRN nebo Západního Berlína. Samozřejmě, útěky funkcionářů, hospodářských vedoucích, policistů apod. byly nadále stíhány jako sabotáž. Od 1. června 1952 byla ostatně hranice mezi zónami pro běžný styk prakticky uzavřena a na straně NDR byla už v květnu vybudována pětikilometrová hraniční zakázaná zóna.

Čistě teoreticky vzato platil po válce v celém Německu – a tedy od roku 1949 také v NDR – starý zákon Severoněmeckého spolku o pasech z roku 1867. Ve Spolkové republice Německo byl nahrazen 4. března 1952 novým pasovým

⁷⁵ K uzavření sektorové hranice mezi NDR a SRN došlo 26. května 1952, tj. v den, kdy byla v Bonnu podepsána smlouva třech západních mocností se SRN potvrzující její státní suverenitu.

zákonem, umožňujícím s výjimkou případů ohrožujících bezpečnost státu či veřejnou bezpečnost obecně občanům nemajícím nesplněné závazky vůči státu či podléhajícím omezení pohybu z rozhodnutí soudu svobodné cestování do zahraničí.⁷⁶ Zákon o cestovních pasech NDR z 15. září 1954 naproti tomu podle sovětského vzoru vůbec neobsahoval ustanovení o tom, kdo má či nemá právo na vydání cestovního pasu a ponechával tedy rozhodnutí na volné úvaze úřadů, přičemž zároveň zavedl pro německé státní příslušníky povinnost opatřit si cestovní pas a vízum (vstupní a výjezdní) ke každému překročení státní hranice NDR. Osoby jiné než německé státní příslušnosti⁷⁷ musely mít pas svého domovského státu nebo cestovní průkaz (*Fremdenpaß*) NDR a vízum. Pro místní styk mohly být z pasové a vízové povinnosti stanoveny úlevy. Podle § 8 mohlo být překročení hranice bez pasu trestáno peněžitým trestem nebo vězením až do tří let. Tento paragraf začal být uplatňován i pro nedovolené překročení hranice mezi oběma německými státy s výjimkou sektorové hranice v Berlíně. Nový pasový zákon a faktické posuzování vnitroněmecké hranice jako hranice státu NDR zřejmě souvisel s jednáním o německé otázce mezi ministry zahraničních věcí USA, Velké Británie, Francie a SSSR v Západním Berlíně ve dnech 25. ledna až 18. února 1954, které skončilo neúspěchem.

V červenci 1955 se v Ženevě uskutečnila konference čtyř mocností, která sice přispěla k uvolnění mezinárodního napětí, ale německou otázkou nevyřešila. Západní mocnosti (a především také vláda SRN) odmítaly „rakouské řešení“ spočívající v demilitarizaci a neutralizaci Německa, které ostatně neúspěšně nabízel Stalin už v roce 1952. Bylo zřejmé, že v dohledné době není naděje na sjednocení Německa. Při zpáteční cestě ze Ženevy se sovětský stranický šéf Nikita Chruščov a předseda rady ministrů (premiér) Nikolaj Bulganin zastavili ve východním Berlíně, kde poprvé představili východoněmeckým představitelům (prvnímu tajemníku Jednotné socialistické strany Německa Walteru Ulbrichtovi a předsedovi vlády Ottovi Grotewohloví) projekt trvalé existenci dvou německých států. To znamenalo i změnu politického kursu východoněmeckého vedení ve vztahu k možnému sjednocení Německa, byť slovně se k němu východoněmečtí komunisté „pro futuro“ i nadále hlásili.

Kurs směřující k upevnění NDR jako trvale existujícího státu vymezujícího se negativně vůči kapitalistické SRN se projevil i v zostření předpisů ohledně nedovoleného překročení hranice. K zpřísnění kriminalizace emigrace došlo v NDR od roku 1958 v souvislosti s novelou zákona o cestovních pasech

⁷⁶ Současná právní úprava v SRN je z roku 1986. I tento spolkový zákon umožňuje odmítnout vydání pasu z důvodu ohrožení bezpečnosti Spolkové republiky (§ 7, odst. 1). Německý občan, který se vyhne pasové kontrole a opustí území Spolkové republiky, může být potrestán peněžitým trestem nebo vězením až na jeden rok (§ 24).

⁷⁷ Na území SRN i NDR platil zákon o říšské a státní příslušnosti a občané SRN proto v NDR nebyli považováni za cizince, což platilo i opačně. Úplné oddělení občanství NDR od (celo)německé státní příslušnosti nastalo až zákonem o občanství NDR z 20. února 1967, kterým byl zároveň v NDR zrušen zákon o říšské (německé) státní příslušnosti. V SRN naproti tento zákon zůstal v platnosti a proto Spolková republika ani nadále nepovažovala občany NDR za cizince.

z 11. prosince 1957. Podle nově formulovaného § 8 tohoto zákona bylo už trestné nejen nedovolené překročení státní hranice, ale i samotná příprava na tento čin. Politickým odůvodněním nového přístupu bylo vystoupení Waltera Ulbrichta na 33. plenárním zasedání Jednotné socialistické strany Německa 16. – 19. října 1957 (SED, tj. strany východoněmeckých komunistů), v němž řekl, že útěk z NDR je „zradou na mírovém snažení lidu“.

Ve druhé polovině padesátých let zůstávala poslední otevřenou „dírou v plotě“ mezi NDR a SRN sektorová hranice mezi východním a Západním Berlínem. Ačkoliv už v roce 1952 došlo k rozdelení inženýrských sítí a dokonce k přerušení telefonického spojení, mezi oběma částmi Berlína byl stále možný v zásadě volný pohyb osob, jejichž doklady byly případně na sektorové hranici kontrolovány. Mezi oběma částmi Berlína stále jezdily vlaky městské rychlodráhy (*S-bahn*) a podzemní dráhy (*U-bahn*), ačkoliv tramvajové a autobusové spojení bylo přerušeno. Důvodem byl statut Berlína, který – ačkoliv ležel na území sovětské zóny – tvořil samostatnou jednotku spravovanou vítěznými mocnostmi (byť od roku 1948 už nikoliv společně). Sektorovou hranici ostatně v městské zástavbě nebylo možné efektivně kontrolovat. Nebyl proto problém překročit v Berlíně sektorovou hranici z východního do Západního Berlína. Ovšem, ze Západního Berlína nebyl povolen orgány NDR od (1. června 1952) bez zvláštní propustky vstup na území NDR (mimo východní Berlín⁷⁸), což znamenalo, že pozemní cesta ze Západního Berlína do SRN nebyla pro uprchlíky možná, protože pro podobný průjezd (vlakem či po silnici) byla rovněž nutná propustka od východoněmeckých orgánů; zůstávala ale letecká cesta letadly třech západních Spojenců, která jako jediná mohla létat mezi Západním Berlínem a SRN.⁷⁹

Třeba přiznat, že z hlediska standardů studené války byla situace v Berlíně nepochybně anomálií. Bylo otázkou času, kdy NDR se souhlasem SSSR i tuto poslední možnost útěku uzavře, k čemuž skutečně došlo 13. srpna 1961. Území Západního Berlína bylo nejprve obehnáno zátarasý a ostnatým drátem a pak na hranici začala být budována pověstná Berlínská zed. Trestní ustanovení § 8 pasového zákona bylo samozřejmě po uzavření hranice mezi východním a Západním Berlínem rozšířeno i na pokus o nedovolené překročení „berlínské zdi“, tj. o útěk do Západního Berlína.

---

⁷⁸ Kontroly průkazů byly prováděny i na administrativní hranici mezi východním Berlínem a ostatním územím NDR, ovšem tyto kontroly se zpravidla omezovaly jen na hlavní silnice a železnice. Kontrolní stanoviště na silnicích odbočujících z dálničního okruhu kolem města do východního Berlína byla zrušena až na počátku sedmdesátých let.

⁷⁹ Podobně jako Západní Berlín nebyl mezinárodně považován za součást SRN (byť vláda SRN jej považovala za součást svého území), nebyl ani východní Berlín považován z mezinárodního hlediska za integrální část NDR – k tomu došlo až na počátku sedmdesátých let.

Od září 1949, kdy NDR formálně vznikla, až do uzavření hranice v Berlíně, opustilo NDR celkem více než 2 ½ milionu lidí. Situace vypadala takto:

1949 (od září)	129 245
1950	197 788
1951	165 648
1952	182 393
1953	331 390
1954	184 198
1955	252 870
1956	279 189
1957	261 622
1958	204 092
1959	143 917
1960	199 188
1961 (do 15. srpna)	159 730

Celkem 2 691 270

Celkové ztráty obyvatelstva byly ve skutečnosti vyšší, protože emigrace do západních zón Německa existovala už před vznikem NDR. Celkový počet osob, který opustil mezi lety 1945 a 1961 území pozdější NDR, tak ve skutečnosti přesahuje 3 miliony.

V sedesátých letech v NDR poměrně dlouho nedošlo k žádným změnám. Novou podobu dostal postih nedovoleného opuštění NDR teprve 12. ledna 1968, kdy byl v NDR schválen nový trestní zákoník, nahrazující do té doby platný říšský trestní zákon z 15. května 1871. § 213 trestního zákona NDR, označený jako „nezákonné přechod hranic“, postihoval v odstavci 1 jak protiprávní vniknutí na území NDR tak i jeho nedovolené opuštění, a dále také porušení předpisů NDR při přícestování nebo odcestování či vylákání cestovních dokladů pro sebe nebo pro jinou osobu. Trestem bylo odnětí svobody až na dvě léta, které mohlo být i podmíněné, peněžitý trest či veřejná důtka. V těžších případech, uvedených v odstavci 2, především tehdy, jestliže pachatel poškodil zařízení na ochranu hranic, měl k takovému poškození zařízení či nástroje, čin byl spáchán se zbraní v ruce nebo s použitím jiných nebezpečných prostředků, došlo k němu falšováním dokumentů či byl spáchán ve skupině, pokud se pachatel o čin pokusil v pohraničním pásmu, nebo byl již pro podobný čin odsouzen či se o něj pokusil, byl stanoven trest vězení od 1 do 5 let. Jednání proti předpisům o přícestování a odcestování, tj. v praxi porušení přihlašovací povinnosti cizinců nebo překročení povolené doby pobytu cizincem, bylo možné vyřídit jako pouhý přestupek pořádkovou pokutou. Uvedený paragraf byl částečně novelizován v rámci změny trestního zákoníku 28. června 1979. Trest až do dvou let vězení a peněžní trest hrozil nyní také tomu, kdo zneužil tranzitu přes území NDR. Záležitost zřejmě souvisela

s dohodou mezi NDR a SRN z 3. června 1972 o usnadnění tranzitní pozemní dopravy mezi Západním Berlínem a SRN.

Z uvedeného výkladu je zcela zřejmé, že ve skutečnosti zákon rozlišoval mezi nezákonným překročením státní hranice mezi NDR a sousedními socialistickými státy (Polskem a Československem), které byly chápány jako „lehčí“ případ a mohly skončit podmínečným odsouzením nebo peněžitým trestem či důtkou, zatímco pokus o překročení hranice do Spolkové republiky (včetně Západního Berlína) byl trestán vysokými nepodmíněnými tresty na svobodě. Za povšimnutí stojí, že § 213 nehovoří o hranici NDR, ale o hranici obecně, což znamenalo, že stejný postih čekal občana NDR např. za pokus o nedovolené překročení hranice mezi Československem a SRN či Rakouskem. NDR také skutečně měla uzavřeny extradiční dohody s ostatními socialistickými státy (s výjimkou Jugoslávie) a osoby zadržené na hranicích těchto států při pokusu o překročení hranice do dalších zemí byly zpravidla odevzdány orgánům NDR.

Třeba dodat, že počet zahájených stíhání podle § 213 byl v NDR velmi častý, protože režim byl v povolování soukromých cest na západ ještě mnohem restriktivnější, než Československo (o Polsku a Maďarsku ani nemluvě). Vyhlášky ministerstva vnitra ze 17. října 1972 a 15. února 1982 umožňovaly návštěvy příbuzných v „nesocialistických zemích“ jen důchodcům, jinak jen omezenému okruhu nejbližších příbuzných z vážných rodinných důvodů. Vyštěhování („přenesení trvalého bydliště do zahraničí“) bylo podle nařízení z 15. září 1983 možné jen v případě, že šlo o slučování rodin a to jen tehdy, jestliže tím nebyly poškozeny zájmy státu (§ 8), což umožňovalo libovolný výklad. K uzavření sňatku s cizincem ostatně bylo třeba předchozího úředního souhlasu. Pasový zákon z 28. června 1978, který nahradil doposud platný zákon z 15. září 1954, nijak nespecifikoval, za jakých okolností má občan NDR právo na vystavení cestovního pasu: zákon pouze stanovoval, že občan NDR je povinen se při překračování státní hranice povinen prokázat pasem (§ 1, odst. 1), přičemž pro výjezd z území NDR je nutný pas a (výjezdní) vízum (§ 1, odst. 2), přičemž podzákonné normami bylo možné do určitých států povolit cestování i na cestovní pas bez (výjezdního) víza nebo na jiné průkazy, a to buď s výjezdním vízem, nebo bez něj (§ 1, odst. 3). V praxi vypadala situace tak, že občané NDR mohli cestovat na pouhý občanský průkaz s doložkou o jeho použitelnosti k cestě do Československa a do leta 1980 do Polska⁸⁰ a na občanský průkaz se zvláštní vložkou (zpravidla jednorázovou) nahrazující výjezdní vízum, do ostatních států RVHP. K cestě „do kapitalistické ciziny“ byl zapotřebí řádný pas a výjezdní vízum, avšak ty se k soukromým cestám běžným občanům nevydávaly: legálně mohli z NDR do SRN vycestovat prakticky pouze důchodci, ostatní občané pak jedině na návštěvu nejbližších příbuzných a to pouze v mimořádných situacích, jako byla svatba či pohřeb.

⁸⁰ Volný styk mezi Polskem a NDR byl zaveden od 1. ledna 1972. Koncem srpna 1980 byl ze strany NDR jednostranně suspendován z politických důvodů (vznik Nezávislého odborového svazu „Solidarita“ v Polsku) a nebyl již až do zániku NDR obnoven.

Podat žádost o vystěhování bylo sice možné, naděje na kladné vyřízení byla ale malá: režim povoloval vystěhovalectví jen u osob, kterých by se rád zbavil, jako byli právě důchodci a příliš hlasitě protestující opozičníci, anebo – od podepsání helsinského paktu v r. 1975 – v případě slučování rodin. Přesto emigrace občanů NDR do Spolkové republiky pokračovala. V roce 1984 se legálně vystěhovalo 35 000 občanů NDR, v roce 1985 18 000, následující rok (1986) 20 000, 1987 11 500 a 1988 necelých 30 000. Vedle toho existovala nelegální emigrace. S ohledem na to, že občané NDR běžně nemohli cestovat na Západ ani do Jugoslávie a nelegální překročení hranice NDR do SNR bylo prakticky nemožné, pokoušeli se východoněmečtí občané dostat na kýzený Západ přes jiné státy sovětského bloku, do nichž měli možnost se legálně dostat. Panovala totiž představa, že hranice mezi těmito státy a státy kapitalistického Západu nejsou tak přísně střeženy. Populární byly pokusy o překonání bulharsko-turecké hranice v pobřežních vodách Černého moře. Protože občané NDR mohli cestovat zcela volně jen do Československa (a v letech 1971 – 1980 také do Polska) byly časté pokusy o překonání hranice mezi Československem a SRN nebo Československem a Rakouskem. Značná část zadržených „narušitelů“ československé hranice se rekrutovala právě z občanů NDR. V porovnání s hranicí mezi NDR a SRN byla sice zabezpečovací zařízení na československé hranici skutečně na nižší úrovni (nebyly zde samostříly ani nášlapné miny), avšak možnost jejího nepozorovaného překročení osobou neznalou místního terénu a způsobu rozmístění hlídek Pohraniční stráže byla přesto mizivá. Zadržení „narušitelé“ z NDR byli krátkou cestou odevzdáváni orgánům NDR, kde je čekal tvrdý postih podle § 213 trestního zákoníku NDR. Úspěšné nelegální opuštění NDR vyžadovalo zpravidla součinnost s někým v SRN. Dohoda mezi vládami NDR a SRN ze 17. prosince 1971 o usnadnění tranzitní dopravy mezi územím Spolkové republiky a teritoriem Západního Berlína (platná od 3. června 1972) zavazovala NDR umožnit volný průjezd přes své území, a to buď vlaky po stanovených tranzitních železnicích, anebo automobily a autobusy po tranzitních dálnicích. Zboží se přepravovalo v uzavřených a zaplombovaných vagonech nebo nákladních automobilech. Nastoupení do tranzitního vlaku na území NDR nebylo možné, protože tyto vlaky na území NDR nezastavovaly a kromě toho byly doprovázeny východoněmeckými policisty, kteří v případě zastavení z dopravních důvodů dbali na to, aby nikdo ze soupravy nevystupoval, ani do ní nenastupoval. Osobní auta však na území NDR nikdo nedoprovázel, a tak bylo možné na smluvném místě „nabrat“ občana NDR a ukrýt jej v autě ve speciálně upravených prostorách. Na hranicích NDR se sice prováděla pasová kontrola cestujících, avšak na podrobnější kontroly vozidel při průjezdu po dálnici neměly orgány NDR zpravidla čas. Organizováním útěků občanů NDR se zabývaly specializované převaděcké organizace v SRN, které často od svých klientů vybíraly vysoké sumy. Stížnosti orgánů NDR na zneužívání tranzitní dopravy k nelegální přepravě občanů NDR byly velmi časté. Další, sofistikovanější a méně riskantní možností útěku, byl odjezd na falešný pas, který převaděč

„klientovi“ přivezl. O této možnosti byla již částečně řeč v souvislosti s popisem možností nelegální emigrace z Československa. U občanů NDR ovšem byla situace snadnější v tom, že z hlediska orgánů SRN nemuselo jít nutně o *de iure* falešné doklady – občané NDR byli považováni za občany Spolkové republiky a mohli si proto prostřednictvím osob v SRN případně nechat vystavit pas na své skutečné jméno. Samotný západoněmecký pas propašovaný do NDR sám o sobě útěk ale neumožňoval, protože v něm chybělo východoněmecké vízum a vstupní razítka pasové kontroly. Kdo se při výjezdu z NDR vykázal „čistým“ západoněmeckým pasem, proto upadl okamžitě do podezření, že je potencionálním emigrantem. Útěky na falešné západoněmecké pasy proto zpravidla probíhaly tak, že pro potencionálního emigranta jeho západoněmecký pomahač nejprve opatřil vstupní vízum některého jiného socialistického státu, např. Maďarska. Občan NDR vycestoval legálně na svůj průkaz NDR např. do Maďarska, kde mu byl spojkou odevzdán západoněmecký pas s československým vstupním vízem. Z Budapešti odletěl na svůj původní průkaz do Prahy, kde už po příletu předložil západoněmecký pas. Od československé pasové kontroly získal vstupní razítko, což mu potom umožnilo legálně odletět či odjet do SRN. Další způsob spočíval ve výměně palubních vstupenek (boarding pass) v tranzitním prostoru na letišti: byl založen na zkušenosti, že při pasové kontrole se předkládal cestovní pas a boarding pass, který byl pasovou kontrolou orazítkován, avšak při nástupu z tranzitního prostoru do letadla se již znova pas nepředkládal a odevzdávala se jen palubní vstupenka. Způsob útěku vypadal tedy takto: emigrant z východního Berlína přicestoval legálně do Budapešti na svůj osobní průkaz. Na letišti v Budapešti byl odbaven pasovou kontrolou pro let do východního Berlína. Převaděč z SRN se nechal odbavit k letu do Frankfurtu nad Mohanem. V tranzitním prostoru si převaděč a emigrant vyměnili letenky a palubní vstupenky. V důsledku toho bylo emigrantovi z NDR umožněno nastoupit do letadla do Frankfurtu, zatímco převaděč odletěl na jeho boarding pass do východního Berlína. Zde prošel na svůj pas pasovou kontrolou a nastoupil do přistaveného tranzitního autobusu do Západního Berlína. V SRN existovaly dokonce organizace specializující se na převádění osob z NDR do SRN. Tyto organizace fungovaly v podstatě legálně, protože Němci z NDR nebyli z pohledu SRN cizinci a jejich doprava do Spolkové republiky tedy nebyla trestná. Způsoby dopravy byly často velmi sofistikované. Počet ilegálních útěků z NDR kolísal: do roku 1975 se pohyboval okolo 2 000 ročně, po podepsání helsinského paktu a určitému zvýšení počtu vydávaných povolení k legálnímu vystěhování poklesl do roku 1985 na zhruba tisíc ročně a poté se začal prudce zvyšovat až na bezmála 7 300 v roce 1989. Masový útěk východních Němců na podzim 1989 přes Maďarsko a velvyslanectví SRN v Praze zvýšil počet emigrantů na desítky, ba možná stovky tisíc. Německý historik Jens Gieseke uvádí, že v letech 1961 – 1989 odešlo z NDR více než 650 000 lidí, což je sice poměrně v porovnání s více než 3 miliony těch, kteří odešli před postavením zdi, ale rozhodně nejde o zanedbatelný počet. 40 – 50%

všech případů vyšetřovaných každoročně orgány Ministerstva pro státní bezpečnost (pověstné *Stasi*) se týkalo právě pokusů o nedovolené opuštění NDR. Okruh osob – občanů NDR, kterým bylo povoleno občas soukromě vystěhovat do „kapitalistických států“ (v praxi šlo prakticky výlučně o SRN), byl velmi omezený. Po uzavření hranice v Berlíně (tj. od 13. srpna 1961) nebyla povolení vydávána vůbec. Teprve od 2. listopadu 1964 mohly osoby v penzijním věku jednou za rok navštívit své příbuzné v SRN či Západním Berlíně na dobu ne delší, než čtyři týdny. V souvislosti s přípravou a potom podpisem dohody „o zásadách vztahů mezi SRN a NDR“⁸¹ byl nařízením ze 17. října 1972 a vyhláškou 14. června 1973 okruh osob rozšířen o nejbližší příbuzné bez ohledu na věk, kteří ale mohli vystěhovat jen v důvodech hodných zřetele, jako byl pohřeb, narození dítěte, svatba apod. Drobné změny, které zpřesňovaly případy, kdy bylo možné povolit cestu, obsahovala vyhláška z 15. února 1982 a nařízení z 15. září 1985. Dne 30. listopadu 1988 přijala vláda NDR „nařízení o cestách občanů NDR do zahraničí“. Nařízení, platné od 1. ledna 1989, v § 6 stanovovalo, že soukromé cesty do Bulharska, Korejské lidově-demokratické republiky, Mongolska, Polska, Rumunska, Československa a SSSR se povolují v zásadě bez omezení, „pokud není stanovenno jinak“ (*soweit nicht anderes bestimmt ist*). V praxi to znamenalo, že i při cestách do těchto zemí si vláda ponechávala právo volný styk suspendovat. Pokud šlo o cesty do ostatních zemí a o vystěhování, mohly vystěhovat osoby v důchodovém věku a nařízení poněkud rozšiřovalo okruh osob stanovený ve vyhláškách ministra vnitra a vládních nařízeních z let 1972, 1982 a 1983. I tak ale byl okruh osob velmi omezený, protože se vztahoval jen na rodiče, prarodiče, děti, vnuky a sourozence a týkal se jen vážných osobních událostí, jako byl křest, svatba, pohřeb, významná životní jubilea apod. Vystěhování bylo možné z humanitárních důvodů, které byly opět taxativně uvedeny v § 10. V podstatě šlo o slučování rodin.

Pokud jde o postoj úřadů NDR ke svým někdejším občanům uprchlým do Spolkové republiky, záleželo na tom, kdy příslušná osoba uprchla. Zákon z 16. října 1972 zbavoval osoby, které odešly bez povolení úřadů ze země před 1. lednem 1972 a nevrátily se do 17. října 1972⁸² státního občanství NDR, což se týkalo i potomků těchto osob, pokud neměly trvalé bydliště v NDR. Vůči těmto osobám neměly být použity trestní sankce stanovené za nedovolené opuštění republiky. Řečeno jinak, tyto osoby byly amnestovány. Podle právního pořádku SRN jsou všechny osoby, které nabyla v minulosti německou státní příslušnost a jejich potomci občany Spolkové republiky, což znamenalo, že jimi byli automaticky i občané NDR.⁸³ Skutečnost, že bývalí občané NDR byli nyní občany SRN a byl jim prominut trest za nedovolené opuštění republiky, ovšem vůbec neznamenala, že by mohli přijet kdykoliv na návštěvu

⁸¹ Dohoda byla podepsána ve východním Berlíně 21. 12. 1972.

⁸² V uvedený den vstoupil zákon v platnost.

⁸³ Občany SRN jsou proto např. i Poláci z území náležejících 31. 12. 1937 k Německé říši, pokud se zde jako němečtí občané narodili, resp. osoby, jimž bylo z různých důvodů za druhé světové války německé občanství uděleno.

NDR, protože udělení vstupního víza bylo zcela v kompetenci východo-německých orgánů. V této souvislosti je třeba říci, že NDR prováděla obecně vůči cizincům z „kapitalistických států“ velmi restriktivní vízovou politiku. Osoby, které ilegálně opustily NDR až po 1. lednu 1972, podléhaly nadále trestímu stíhání podle § 213 trestního zákona.

Nařízení o cestách do ciziny z konce roku 1988 rozhodně neuspokojilo početné žadatele o vystěhování do SRN, ale rozdmýchalo naopak další vlnu nespokojenosti. Nárok na svobodný pohyb a cestování do zahraničí patřily k hlavním požadavkům občanů NDR během demonstrací v roce 1989. I po symbolickém „pádu berlínské zdi“ platil v NDR i nadále pasový zákon z 28. června 1979. Nepřehledná situace na podzim 1989 ale způsobila, že tento zákon v podstatě nebyl uplatňován, alespoň ne v cestovním styku mezi východním a Západním Berlínem, kde byl samovolně zaveden pohyb na základě pouhého občanského průkazu. Lidová sněmovna NDR (východoněmecký parlament) přijala 11. ledna 1990 Zákon o cestování občanů NDR do zahraničí. § 2 tohoto zákona jasně ustanovoval, že každý svéprávný a dospělý občan NDR má právo vycestovat do zahraničí a za tímto účelem získat cestovní pas, který se normálně vydával na deset let. Odmitnutí vydání pasu nebo jeho odebrání bylo možné jen z důvodu trestního stíhání (§ 7) nebo jako administrativní postih, především za celní či daňové nedoplatky nebo neplnění finančních závazků. V takovém případě však mohlo být odpření pasu vždy jen dočasné, případně mohl být žadateli vydán pas s omezenou platností (§ 8). Současně došlo k formální novelizaci pasového zákona a byla zrušena výjezdní víza. Zákonem z 31. května 1990 bylo konečně stanoveno, že hranici mezi NDR a SRN (včetně Západního Berlína) mohou občané NDR překračovat na základě občanského průkazu.

V rámci přípravy na opětovné sjednocení Německa byla 18. května 1990 uzavřena mezi NDR a SRN dohoda o hospodářské, měnové a sociální unii, na základě které přestal být § 213 ve vztahu k hranici mezi oběma německými státy uplatňován. Zákonem z 29. června 1990 byl pak vůbec zrušen, avšak do novelizovaného pasového zákona byl zařazen nový § 6a: podle něj osoba, která neoprávněně opustila území NDR, ačkoliv jí bylo před tím ze zákonních důvodů odpřeno vydání cestovního pasu, stejně jako osoba, který bez platných dokladů vstoupila na území NDR, měla být potrestána peněžitým trestem nebo vězením až na jeden rok. Podle sjednocovací dohody (*Eingangsvertrag*) z 31. srpna 1990 byl s platností od sjednocení Německa (3. října 1990) zrušen jak pasový zákon NDR, tak i celý trestní zákoník NDR a na bývalém území NDR byl opět zaveden říšský trestní zákon z roku 1871, platný v SRN.

4.7.6 Polsko

V Polsku formálně i po válce platil pasový zákon ze 14. července 1936. Podobně jako v Československu jej nebylo třeba měnit, protože jeho § 3, odst. 2 umožňoval odmítnout vydání pasu v případě, že by tím byl ohrožen státní zájem nebo veřejná bezpečnost či bezpečnost státu a tato široká formulace dávala možnost prostě žadatelům pasy nevydávat. Reálně se po válce v Polsku cestovní pasy k soukromým cestám nevydávaly. Pokud jde o emigraci, povolala polská vláda na přelomu čtyřicátých a padesátých let vystěhovalectví židů do Izraele (podobně jako v Československu) a v padesátých letech i později opakovaně i vystěhovalectví zbytku Němců do Německa (původně do NDR, později byl zájem celkem pochopitelně o SRN).

Dekret o pasech ze 14. srpna 1954 ponechával pak (podobně jako československý pasový zákon č. 53/1949 Sb.) rozhodnutí o vydání či nevydání pasu zcela na libovůli státních orgánů. Teprve v roce 1956 byla pasová politika uvolněna. Zákon o pasech ze 17. června 1959, který pak s mnohými změnami platil až do konce komunistického režimu v Polsku, naproti tomu byl na tehdejší poměry celkem liberální, protože v zásadě dával – při splnění stanovených (a ne vždy snadných) podmínek – občanovi právo vycestovat do ciziny, a to v zásadě i do „kapitalistického zahraničí“. V praxi systém fungoval tak, že pro krátkodobé turistické cesty do zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci se do roku 1981 nevydávaly cestovní pasy, ale cesty se uskutečňovaly na základě razítka pasového úřadu do občanského průkazu. K cestám do Jugoslávie postačoval občanský průkaz se zvláštní vložkou. K soukromým cestám do ostatních států byl na základě předloženého pozvání nebo výpisu z devizového účtu vydáván cestovní pas opravňující k jednomu překročení hranice Polské lidové republiky, který musel cestující po návratu do Polska odevzdat pasovému úřadu do úschovy.

Polsko po roce 1945 nesousedilo přímo s žádným „nepřátelským kapitalistickým státem“, nicméně i tak byla přísně střežena jak pozemní hranice se sovětskou okupační zónou Německa (resp. po roce 1949 s NDR), tak s Československem. Důvod byl zřejmý: přes oba státy bylo možné se dostat až do počátku padesátých let do západních zón Německa, resp. do SRN. Hranice s Československem byla přísně střežena především bezprostředně po válce, kdy v Polsku probíhala „malá občanská válka“ mezi novým komunistickým režimem a podzemním hnutím věrným polské exilové vládě v Londýně. Česko-bavorská hranice byla v této době celkem snadno překročitelná. Polské úřady ve snaze zabránit nedovoleným přechodům do Československa proto např. pro turisty uzavřely přístup na pohraniční cestu vedoucí po vrcholcích Krkonoše. Podle zprávy oblastního velitelství Sboru národní bezpečnosti (SNB) z 27. července 1946, opírající se o pozorování situace na polské hranici, byl přístup na pohraniční cestu povolen z polské strany jen po předchozím ohlášení na stanici pohraniční stráže ve Szkłarské Porębě, a to pouze ve skupinách a za dohledu stráže.

Postih nedovoleného překročení hranice a nedovolené emigrace byl v Polsku rovněž odlišný od jiných tzv. socialistických zemí. Bezprostředně po válce bylo nedovolené překročení státní hranice stíháno jen jako přestupek proti dekretu prezidenta republiky z 23. prosince 1927 o státních hranicích ve znění novely uveřejněné vyhláškou ministra vnitra z 22. ledna 1937. Za nedovolené překročení státní hranice hrozil podle § 23 této vyhlášky peněžitý trest nebo vězení až do jednoho roku či obojí. „Dekret o zločinech zvláště nebezpečných v čase obnovy státu“ z 13. června 1946, známý jako „malý trestní zákon“ (*mały kodeks karny*), jenž byl s oblibou využíván k postihu antikomunistické opozice, neměl kupodivu žádné zvláštní ustanovení o nedovoleném opuštění republiky. Avšak dekretem z 15. září 1948 bylo novelizováno předválečné nařízení o státních hranicích a to tak, že trest za jejich nedovolené překročení byl zvýšen z jednoho na tři léta, přičemž stejně mohl být potrestán i ten, kdo hranice sice překročil s platným dokladem, avšak nikoliv na místě k tomu určeném. Konečně dekretem státní rady (což byla kolektivní hlava Polské lidové republiky) z 23. března 1956 o ochraně státních hranic byl za nedovolené překročení státní hranice stanoven trest odnětí svobody až na pět let (§ 30), přičemž ale v „případech méně důležitých“ (*w przypadku małej wagi*) bylo možné takový čin potrestat jen peněžitou pokutou do 5 000 zlatých anebo vězením do jednoho roku (§ 30, odst. 2). Zde je opět zřejmý rozdíl: přísné tresty hrozily za pokus uniknout po moři na relativně blízký dánský ostrov Bornholm anebo (do roku 1961) za pokus o překročení hranice s NDR, protože přes ni bylo možné dostat se do Západního Berlína, naproti tomu malé tresty hrozily za pokus o překročení hranic do Československa, kdy se dalo předpokládat, že pachatel nehodlá emigrovat na Západ. Na rozdíl od většiny ostatních tzv. socialistických států polské právo nekriminalizovalo samotný nedovolený pobyt za hranicí v případě, že polský občan opustil Polsko legálně, s platným cestovním pasem. Takovýto občan se dopouštěl pouze přestupku proti zákonu o cestovních pasech, za což hrozila pokuta a – což bylo v praxi mnohdy horší – nebezpečí nevydání cestovního pasu pro další cestu po určitou dobu. Polský zákon také hovořil výslovně o ochraně hranicí státu (*ochrona granic państwa*), což znamenalo, že trestní postih se týkal jedině nedovoleného překročení hranice Polské lidové republiky, nikoliv jiné hranice (např. československo-rakouské).

Poměrně liberální polský přístup polských úřadů k nedovolené emigraci byl potom pojat i do nového polského trestního zákona z 19. dubna 1969, který nahradil doposud používaný platný trestní kodex z roku 1932. Článek 288 nového trestního zákona říkal, že kdo bez vyžadovaného povolení překročí hranice PLR, bude potrestán odnětím svobody až na pět let. V méně závažných případech (čl. 288, odst. 2) bylo možné takovou osobu potrestat jen vězením do jednoho roku nebo peněžitým trestem. Samotný pobyt za hranicí bez platného povolení, pokud nebyl spojen s činností vedoucí k poškození PLR, trestný nebyl.

Československo-polská dohoda o usnadnění cestovního styku z 20. července 1977 na rozdíl od podobné starší dohody mezi ČSSR a Maďarskem neobsahovala výslovný závazek každé ze stran nepropouštět občany druhé strany do třetích států, pro něž nemají platné cestovní doklady. Článek 10, odst. 3 dohody naopak stanovoval, že „*občané jedné smluvní strany mající trvalý pobyt na území druhé smluvní strany mohou cestovat na území třetího státu jen v souladu s předpisy státu trvalého pobytu*“.

Vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 znamenalo suspenzování platnosti pasového zákona z roku 1959 a uzavření polských hranic, které trvalo až do pozastavení výjimečného stavu 31. prosince 1982. Výjimečný stav byl formálně zrušen 22. července 1983. Z hlediska polských zákonů bylo opět možné z Polska vycestovat, přičemž pro cestu na Západ se vyžadovalo ověřené pozvání. Paradoxně ale ostatní „bratrské socialistické země“ po nechaly (s výjimkou Maďarska) své hranice pro polské občany více či méně uzavřené a nedovolovaly rovněž svým občanům cestovat do Polska. Přestaly uznávat polské občanské průkazy označené razítkem pasového úřadu jako cestovní doklady a vyžadovaly řádný pas. Vízovou povinnost pro polské občany sice nezavedl žádný tzv. socialistický stát, avšak vstup polských občanů byl ze strany těchto zemí různým způsobem omezován (např. Československo vpouštělo polské občany ze soukromých důvodů jen na základě pozvání nejbližších příbuzných nebo za podmínky, že měli předem zaplaceny služby prostřednictvím registrované cestovní kanceláře). Pro polské občany tak ve druhé polovině osmdesátých let bylo často paradoxně snadnější vycestovat na Západ než do ostatních socialistických států.

Od roku 1987 polské úřady v souvislosti s politickým uvolněním v zemi značně liberalizovaly vydávání pasů k jedné cestě na Západ na základě pozvání. Od léta toho roku začal rychle vzrstat počet osob, které legálně vycestovaly z Polska a nevrátily se. Problémem pro Poláky začal být nikoliv samotný výjezd z Polska, ale získání povolení k pobytu či azylu v cílové zemi. Zatímco v době trvání výjimečného stavu západní státy přistupovaly k udělování azylu polským občanům celkem blahovolně, později se postup zpřísňoval, protože bylo evidentní, že žadatelé ve většině případů nebyli v Polsku nijak pronásledováni a jde o ekonomické migranti. Skutečnost, že samotný pobyt v zahraničí bez platného povolení polských úřadů nebyl podle polských zákonů trestný, se pro polské žadatele o azyl stala nyní neočekávaně nevýhodou: neúspěšné žadatele o azyl totiž bylo možné vyhostit, což např. u československých žadatelů možné nebylo, protože v jejich případě by nucený návrat do vlasti znamenal trestní postih. Zatímco dříve bylo cílovou zemí polských emigrantů především Rakousko, se kterým mělo Polsko bezvízový styk a bylo tedy snadné se do něj dostat, nyní se většina polských emigrantů snažila dostat do SRN, kde byla největší šance získat povolení k trvalému pobytu. Do SRN totiž sice Poláci potřebovali vízum, avšak vízovou povinnost bylo možné

poměrně snadno obejít v případě cesty přes Západní Berlín, na jehož hraničích s východním Berlínem nebyla západoněmecká pasová kontrola.⁸⁴

V červnu 1988 byla procedura vydávání pasů značně zjednodušena. Pasy byly i nadále ukládány u úřadů pasové služby ministerstva vnitra jednotlivých vodství, avšak při opětovném vydávání již jednou vystaveného pasu již nebylo třeba kontrolovat, zda se osoba nenachází v kartotéce sledovaných a podezřelých osob. Uložený pas mohl být znova vydán na místě po vyplnění jednoduchého formuláře, žadatel nemusel znova žádat o souhlas s cestou zaměstnavače a deponovat u pasového úřadu svůj občanský průkaz. Na základě nařízení rady ministrů (vlády) ze 7. prosince 1988 získali polští občané právo získat cestovní pas na neomezený počet cest, který již nebylo třeba odevzdávat. Polsko zrušilo veškerá omezení pro cesty svých občanů do zahraničí. Každý polský občan mohl nyní získat cestovní pas platný pro cesty do všech států. Ten měl nyní doma a mohl jej kdykoliv použít.

V porovnání s jinými zeměmi východního bloku byla emigrace z Polska relativně vysoká: přesná čísla nejsou k dispozici, avšak částečné výpočty polských badatelů dospěly k číslu 2,1 – 2,3 milionu lidí v období 1949 – 1989, z toho v letech 1981 – 1989 celkem 1,1 milionu. Z nich se po roce 1989 do Polska vrátilo jen asi 100 000 osob.

4.7.7 Rumunsko

Dostupné informace o Rumunsku jsou bohužel jen velmi omezené.⁸⁵ Trestní zákoník Rumunské lidové republiky ve znění z roku 1948 trestal v článku 267 nedovolené překročení hranic vězením v rozmezí od 3 do 10 let a pokutou 4000 – 40 000 lei. Totéž platilo i pro toho, kdo jakýmkoliv způsobem napomáhal druhému ilegálně překročit hranice, včetně příslušníků pohraniční stráže při zanedbání svých pracovních povinností, které mělo za následek nedovolené překročení hranic jinou osobou. V případě, že příslušník pohraniční stráže nechal někoho druhého ilegálně opustit zemi výměnou za přijetí finančního obnosu či jiného „daru“, byly obě strany potrestány odnětím svobody ve výši 5 – 12 let a pokutě 4 000 – 40 000 lei, plus zákazem činnosti na 2 – 5 let. Stejně tresty platily i pro výše uvedené činy ve stádiu pokusu. Majetek odsouzených byl zabavován ve prospěch státu. V roce 1957 byl trestní zákoník modifikován (s platností od 1. března). Článek 267 se nezměnil, pouze odpadly všechny pokuty s ním spojené.

Dekret 239 z roku 1948 zaváděl přísné tresty za zneužití či vylákání cestovního dokladu. Osoby, které padělaly cestovní pas nebo jiný cestovní doklad,

⁸⁴ Dohoda čtyř mocností (SSSR, USA, Velké Británie a Francie) o Západním Berlíně z 3. září 1971 stanovila, že Západní Berlín není součástí Spolkové republiky Německo, z čehož logicky plynulo, že spolkové úřady zde neměly právo pasovou kontrolu provádět. Spolková republika proti tomu nijak neprotestovala, protože z politických důvodů tak jako tak nehodlala pasové kontroly na hranici Západního Berlína provádět: absencí kontrol manifestovala jednotu města, nelegitimnost a protiprávnost jeho rozdělení zdí v roce 1961.

⁸⁵ Za zprostředkování informací, byť omezených, děkuji Filipu Šislerovi.

nebo napomohly k jejich padělání, podléhaly trestu odnětí svobody v délce 1 – 10 let a pokutě 20 000 – 200 000 lei (čl. 16). Osoby, které obdržely nebo se pokusily získat cestovní doklad na základě falešných dokumentů nebo prostřednictvím lživých deklarací, mohly být odsouzeny k trestu odnětí svobody v délce 6 měsíců až 10 let a pokutě 20 000 – 200 000 lei (čl. 17). Samotný nedovolený pobyt v cizině ale nebyl trestán vězením, nýbrž odnětím státního občanství. Podle čl. 19 majitel cestovního pasu, který po dobu jeho platnosti žil v zahraničí více jak 6 měsíců, aniž by se zaregistroval na zastupitelském úřadu Rumunské lidové republiky v dané zemi, byl považován za osobu, která se vzdala rumunského občanství. Podobně ztrácel rumunské občanství, kdo se do vypršení platnosti cestovního pasu nevrátil do Rumunska (čl. 20).

Nový rumunský trestní zákon z 21. června 1968 ponechal trestnost nedovoleného překročení státní hranice (§ 245), a to jak směrem ven, tak i směrem dovnitř. Trestem bylo vězení od 6 měsíců do 3 let (§ 245, odst. 1). Pokus o nedovolené opuštění území státu byl stejně trestný. Poněkud kuriózní a nepochybně právně značně problematické bylo ustanovení, podle něhož se pokusu trestného činu nedovoleného překročení státní hranice dopustil i ten, kdo prováděl činnost „která směřovala k přípravě nedovoleného opuštění státu, zejména tím, že si opatřoval prostředky či náčiní (náradí) k takovému činu“ (§ 245, odst. 2).

Ze zpráv československého velvyslanectví v Bukurešti vyplývá, že možnosti rumunských občanů legálně vycestovat do zahraničí byly minimální. Hromadné zájezdy do ciziny byly od roku 1986 zrušeny. Oficiálně bylo od roku 1987 možné vycestovat jen jednou za dva roky na pozvání příbuzných nebo za vlastní zahraniční měnu uloženou se souhlasem rumunských úřadů v bance. V souvislosti se zhoršující se hospodářskou situací Rumunska se povolovací řízení nadále zpřísňovalo, takže od roku 1988 byly povolovány jen z humanitárních důvodů. Věc měla i mezinárodně-politický aspekt. Ve druhé polovině osmdesátých let zahájila rumunská vláda tzv. systematizaci vesnic spočívající v likvidaci malých obcí a nuceném přesídlení obyvatelstva do měst. Celá akce měla národnostní aspekt, protože likvidovány byly především obce s maďarským osídlením v Sedmihradsku. Komunistický režim Nicolae Ceaușesca považoval milionovou maďarskou menšinu za zdroj možných problémů a rozhodl se proto Maďary rozšířit a postupně je tak rumunizovat. Došlo také k omezování maďarského školství v Sedmihradsku. V důsledku téhoto perzekučních akcí se prudce zhoršily vztahy mezi Rumunskem a Maďarskem. Sedmihradští Maďaři začali houfně utíkat do Maďarska. Využívali k tomu nejprve legální možnosti vycestovat na krátkodobou návštěvu na pozvání příbuzných, což rumunské úřady dovolovaly. Maďarské úřady povolovaly sedmihradským Maďarům pobyt i po uplynutí doby, kterou jim rumunské úřady vymezily k pobytu v zahraničí. Ceaușescův režim od roku 1988 proto prakticky zastavil vydávání cestovních dokladů do Maďarska a potom (především z hospodářských důvodů) i do ostatních tzv. socialistických zemí.

Na zesilující se tlak reagovali od počátku roku 1989 sedmihradští Maďaři nelegálními útěky z Rumunska do Maďarska. Maďarské úřady odmítaly takovéto osoby vracet do Maďarska, ačkoliv je k tomu zavazovala rumunsko-maďarská smlouva o bezvízovém styku. Rumunské úřady na to reagovaly za stavením vydávání pasů k soukromým cestám a zpřísněnou kontrolou hranic s Maďarskem.

Dekriminalizace emigrace a otevření hranic v případě Rumunska nastalo teprve v důsledku prosincové revoluce v roce 1989 a pádu Ceaușecsova režimu.

4.8 Uvolnění cestování v SSSR

V souvislosti s předcházejícím výkladem bude na závěr vhodné podívat se na situaci v SSSR, resp. v Rusku, protože právě jeho pasová politika byla pro východoevropské státy dlouho vzorem, což ovšem v roce 1989 už vůbec neplatilo. I když už od nástupu Michaila Gorbačova a zahájení politiky přestavby se v SSSR opakováně hovořilo o potřebě liberalizovat cestování do zahraničí a dekriminalizovat emigraci, od slov k činům bylo daleko. Právo svobodně cestovat do zahraničí vlastně nebylo v SSSR zavedeno nikdy, i když 20. května 1991, tedy krátce před zánikem SSSR, byl přijat zákon značně liberalizující cesty do zahraničí: občanům bylo možné vydat pas k soukromé cestě do zahraničí na žádost kulturních, sportovních a náboženských organizací, anebo na základě pozvání soukromých či právnických osob. K výcestování bylo stále ještě třeba výjezdní vízum pro každou cestu.

Teprve po rozpadu SSSR byla v Rusku na počátku roku 1993 zrušena výjezdní víza a systém byl ještě více liberalizován. Právo každého ruského občana svobodně cestovat do zahraničí a svobodně se vracet na území Ruské federace bylo ale formálně zakotveno teprve v pasovém zákonu z 15. srpna 1996. Právo na svobodné cestování do zahraničí se potom konečně projevilo i v oblasti trestní. Trestní zákoník Ruské federace z roku 1996⁸⁶ již nepovažoval útěk za hranice za velezradu a netrestal jej. Trestní zákoník ale ponechal nedovolené překročení státní hranice Ruské federace, za něž hrozí podle čl. 322 odst. 1 peněžitý trest ve výši 2 – 5 měsíčních mzdových výměrů pachatele nebo výši mzdy či výdělku pachatele za 2 – 5 měsíců anebo (v případě nedobytnosti či nezaplacení) trest vězení až na dva roky. Převaděčství či překročení hranice Ruské federace za použití násilí nebo pohrůžky použití násilí se trestá odnětím svobody až na pět let (čl. 322 odst. 2).

4.9 Shrnutí, závěr

Z dosavadního výkladu je zřejmé, že všechny tzv. evropské socialistické státy (s vyjímkou Jugoslávie od počátku šedesátých let) považovaly emigraci za nežádoucí jev. S vyjímkou Jugoslávie, SSSR a státy východní Evropy nevní-

---

⁸⁶ Zákon byl podepsán prezidentem Ruské federace 13. 6. 1996 a byl publikován ve Sbírce zákonů (*Sobranie zakonov*) Ruské federace pod č. 25/1996. V platnost vstoupil 1. 1. 1997.

maly právo na odchod do zahraničí jako součást základních práv každého člověka, ale přistupovaly k ní utilitárně z hlediska svých politických a ekonomických zájmů. Tyto zájmy velely emigraci pokud možno vůbec znemožnit, a pokud by to nešlo, tedy ji maximálně omezit. Důvody byly politické i ekonomické. V politickém ohledu bylo neúnosné, jestliže se jejich občané snažili masově najít uplatnění v kapitalistických státech, protože tím jasně světu ukazovaly, že kapitalismus dává lidem lepší možnosti rozvoje, než socialismus, ačkoliv ten podle oficiální ideologie měl být jako předstupeň komunismu mnohem vyspělejší formou lidské společnosti. Jestliže totiž v socialismu žily oficiálně pracující vrstvy lépe než v kapitalismu, pak by přece měl proud emigrantů logicky plynout opačným směrem, tedy ze Západu na Východ. To, že tomu tak evidentně nebylo, způsobovalo komunistickým státům politické i ideologické problémy.

Hlavní důvod byl však nepochybně ekonomický. Ekonomicky byla emigrace nezádoucí z důvodu odchodu pracovní síly, především kvalifikované, kterou většina východoevropských států potřebovala. Vnímání celého problému tak, že odchodem pracovníka do zahraničí vzniká státu hospodářská újma, je možné přirovnat k pohledu feudálního pána na problém emigrace jeho poddaných: i jejich odchod na jiné panství musel nutně feudál pociťovat jako vlastní škodu. Byl to především Sovětský svaz, který nejpozději od industrializace na přelomu dvacátých a třicátých let pohlížel na své občany jako na nevolníky, kterým není možno v zájmu rozvoje státu umožnit odchod jinam. Tento pohled se po roce 1945 postupně prosadil i v zemích východní Evropy. Bránění emigrace nutně vyžadoval uzavření hranic, restrikce při vydávání cestovních pasů a výjezdních povolení a trestní postih za nedovolenou emigraci.

Poptávka po pracovních silách ovšem nebyla ve východní Evropě všude stejná a to také vysvětluje, proč některé státy bránily emigraci více a jiné méně. V Jugoslávii model „samosprávného socialismu“ kombinovaný s poměrně rozvinutým soukromým sektorem v zemědělství a oblasti služeb nevyžadoval od šedesátých let tolik pracovní síly, jako např. centralistický model v Československu, proto jugoslávské úřady nebránily svým občanům odcházet do ciziny. Rovněž v Polsku silný soukromý sektor a určitý přebytek pracovní síly (mnoho Poláků legálně pracovalo např. v Československu či v NDR) umožnil relativně liberální přístup v pasové politice a vystěhovalecké politice. Na opačném pólu spektra se nacházelo Československo, Rumunsko a Bulharsko. Relativně snadné cestování mezi jednotlivými státy RVHP od šedesátých let 20. století vyžadoval mezi jednotlivými státy koordinaci postupu a komplexní přístup k emigraci. SSSR střežil přísně své hranice se všemi státy, tedy i s Polskem, Československem, Maďarskem a Rumunskem, ale jinak hranice mezi státy RVHP nebyly přísně střeženy. O to více byly ale střeženy hranice zemí RVHP s „kapitalistickými sousedy“ a s Jugoslávií. Kromě toho měly tzv. socialistické státy vzájemné dohody, podle kterých se zavazovaly nepouštět přes své hranice občany ostatních socialistických států do třetích zemí, pokud

jejich cestovní doklady pro tyto země neplatily. Uvedený systém mohl fungovat jen jako celek. Jakmile z tohoto celku vypadl jediný stát, systém se začal hroutit. Státem, který jako první porušil úmyslně dohodnutá pravidla, bylo Maďarsko, které propustilo bez ohledu na dohody občany NDR do Rakouska. Následně se systém začal hroutit „systémem domina“. Protože jednotlivé státy (s vyjímkou Rumunska a – samozřejmě – Albánie) v roce 1989 uvolnily zcela anebo alespoň částečně cestování svých občanů do „kapitalistických států“, přestaly mít eminentní zájem na dodržování společného systému.

Použité prameny a literatúra

Archivy

Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky Praha: f. Teritoriální odbory – tajné: Bulharsko 1979 – nezpracované spisy; Jugoslávie 1979 – nečíslováno, nezpracované spisy, Jugoslávie, zprávy 1980 – 1981; Maďarsko 1980-89, č.j. 0518/88-Bo, Maďarsko, politické zprávy 1989; Rumunsko, 1980 – 1989, č. 01572/86, č. 01510/87; mikrofilmy: Polsko sign. 6.160, č. f. SP 435/81, SSSR sign. L 7.224, č. SS 8/83.
Národní archiv Praha: f. Policejní ředitelství Praha, k. 612; f. Policejní ředitelství, k. 7, 28; f. Úřad předsednictví vlády ČSR/ČSSR, č. j. 26.440/49, č.j. 7806/88-15, usnesení vlády č. 1076/1963; f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa, 02/1, č. j. P4565, P 132/89; f. Zemský úřad Praha 1938 – 1948, k. 7, 484, 477, 486.
Slovenský národný archív Bratislava: f. Ministerstvo vnitra Slovenskej republiky, k. 715.

Periodiká, vestníky a zákoníky

Buletinul oficial, 21. 6. 1968
Bundesgesetzblatt 1952, 1973, 1990
Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes 1867
Dáržaven vestnik 1897, 1935, 1948, 1950, 1964, 1974, 1968, 1969, 1981, 1984, 1989, 1993, 2002, 2004
Dziennik Ustaw PRL 1954, 1956, 1959, 1969, 1988
Dziennik Ustaw RP 1936, 1937, 1946, 1948
Gesetzblatt der DDR 1951, 1954, 1956, 1968, 1972, 1973, 1979, 1980, 1982, 1983, 1990
Monitorul oficial, 16. 9. 1948, 27. 2. 1948
Novoje ugolovnoe uloženie, Vysočajše utverždennoe 22. marta 1903. St. Peterburg 1903.
Reichsgesetzblatt, 1871, 1923, 1939
Rozhodnutí prezidenta ČSSR o amnestii, č. 167/1988 Sb.
Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii, č. 10/1973 Sb.
Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii, č. 54/1960 Sb.
Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii, č. 55/1968 Sb.
Rudé právo, 27. 7. 1979, 24. 9. 1979, 1. 12. 1989, 2. 12. 1989
Říšský zákoník 1857, 1865, 1867
Sbírka zákonů a nařízení státu československého 1930
Služben list LFRJ No 13/1951
Sobranie zakonov SSSR 1929, 1936
Svod zákonov Rossijskoj imperii, tom. XIV. St. Peterburg 1913.
Úřední list Československé republiky 1947, 1955, 1956, 1958
Ústřední věstník České socialistické republiky 1977
Vedomosti Sjezda narodnych deputatov SSSR i Verchovnovo Soveta SSSR 1991
Věstník Ministerstva vnitra ČSSR 1970

Literatura

BENCSIK, P., NAGY, G.: *A magyar úti okmányok története 1945 – 1989*. Budapest 2005.
BOHUSLAV, J. V. (ed.): *Sbírka Nálezů Nejvyššího správního soudu*, sign. A 9397/31 (Národní knihovna Praha).
BOUČEK, M., KLIMEŠ, M. (ed.): *Slovenské národní povstání a české země. Dokumenty*. Praha 1974.

- BULÍNOVÁ, M., DUFEK, J., KAPLAN, K., ŠLOSAR, V. (ed.): *Československo a Izrael v letech 1945 – 1956*. Praha 1993.
- CONQUEST, R.: *Power and Policy in the USSR. The Struggle for Stalin's Succession 1945 – 1960*. New York 1967.
- CUHRA, J.: *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969 – 1972*. Praha 1997.
- Dokumenty i materiały do stosunków polsko-czechosłowackich. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985.
- Encyklopedičeskij slovar'.* Tom XXII, St. Peterburg 1897.
- ERENBURG, I.: *Lidé, roky, život. I.* Praha 1962.
- ERENBURG, I.: *Lidé, roky, život. Kniha třetí*. Praha 1967.
- GIESEK, J.: *Stasi. Tajná policie NDR v letech 1945 – 1990*. Praha 2013.
- GLÜCKSELIG, J.: *Podoby kontrabandu*. Praha 1986.
- HARDY, B.: *The Berlin U-Bahn*. Harrow Weald 1996.
- HOLUB, O.: *Smrt ze zálohy*. Praha 1979.
- HUTCHINGS, R.: *Historical Dictionary of Albania*. London 1996.
- KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991.
- KANARSKIJ, S.: *Za što i kak karajet ugolovnyj kodeks*. Charkov 1925.
- KÁRNÝ, M.: *Konečné řešení. Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha 1991.
- LUDŽEV, D.: *Revoljucijata v Bălgarija 1989 – 1991. Kniga I.* Sofia 2008.
- MÁŠA, R.: *Průvodce po ČR. Jihozápadní Čechy. Naše pohraničí. Sv. 2.* Praha 1948.
- MAŠKOVÁ, T., RIPKA, V.: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948 – 1989*. Praha 2015.
- MLADĚJOVSKÝ, J.: *Černé koridory*. Praha 1976.
- NAVARA, L.: *Přiběhy železné opony. Sv. 1 – 2.* Brno 2004 – 2006.
- NAVARA, L.: *Nové přiběhy železné opony*. Brno 2007.
- PEJČOCH, I.: *Hrdinové Železné opony : útěky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949 – 1989*. Cheb 2008.
- PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*. Cheb 2011.
- PEJČOCH, I.: *Přechody přes železnou oponu*. Cheb 2011.
- PIGULA, T.: *Přiběh Martinovy boudy*. Vrchlabí 2016.
- RYCHLÍK, J.: *Migrácia Bulharov do Československa a na Slovensko v rokoch 1945 – 1968, ich právne postavenie a pokusy o ich repatriáciu*. In: KREKOVIČOVÁ, E., PENČEV, V. (ed.): *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti*. Bratislava 2005, s. 22 – 37.
- POP, I.: *Dějiny Podkarpatské Rusi v datech*. Praha 2005.
- PREČAN, V. (ed.): *Ke svobodě přes Prahu. Exodus občanů NDR na podzim 1989*. Praha 2009.
- RADEK, O.: *Vybraná rozhodnutí Nejvyššího správního soudu v letech 1918 – 1948 a jejich využití v současné aplikaci praxe*. Praha 2001.
- Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ. Praha, Svoboda 1969.
- RYCHLÍK, J. a kol.: *Dějiny Bulharska*. Praha 2002.
- RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha 2007.
- RYCHLÍK, J.: *Devizové příslaby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha 2012.
- SKIBIŃSKI, J.: *Problemy normalizacji stosunków NRD – RFN*. Warszawa 1982.
- SOLŽENICYN, A.: *Souostroví gulag. I. díl*. Praha 1990.
- STANĚK, T.: *Odsun Němců z Československa 1945 – 1947*. Praha 1991.
- STOLA, D.: *Kraj bez wyjścia?* Warszawa 2010.
- ŠUTAJ, Š.: *Parížska konferencia a mierová zmluva s Maďarskom*. Prešov 2014.
- ŠVANKMAJER, M.: *Katerina II. Lesk a bída impéria*. Praha 2001.
- TAYLOR, F.: *Berlínská zed'*. Praha 2008.
- TOMEK, P.: „Soudruzi, dovolte mi...“. Vystoupení ministra vnitra ČSSR Vratislava Vajnara na celostátní poradě k problematice práce s agenturou. In: *Paměť a dějiny*, roč. 9, 2015, č. 4, s. 56 – 65.
- TRAJNIN, A., MENŠAGIN, V., VYŠINSKAJA, Z. *Ugolovnyj kodeks. Komentarij*. Moskva 1946.
- VESELÝ, Z.: *Dějiny českého státu v dokumentech*. Praha 2003.
- WEBER, H.: *Dějiny NDR*. Praha 2003.

Internet

<http://www.bundesgesetzblatt.de>
<http://www.psp.cz>
<http://www.verfassungen.de>

Autori

PhDr. Anton Hruboň, PhD. (1989), absolvent odboru história na Fakulte humanitných vied (dnes Filozofická fakulta) Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde absolvoval aj interné doktorandské štúdium v odbore slovenské dejiny. Pôsobí ako odborný asistent na Katedre európskych kultúrnych štúdií FF UMB. Zaoberá sa slovenskými dejinami 20. storočia v kontexte vývoja strednej Európy a komparatívnymi dejinami európskeho fašizmu.

PhDr. Jana Pecníková, PhD. (1988), absolventka odboru európske kultúrne štúdiá na Fakulte humanitných vied (dnes Filozofická fakulta) Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, kde absolvovala interné doktorandské štúdium v rovnomenom študijnom programe. Pôsobí ako odborná asistentka na Katedre európskych kultúrnych štúdií FF UMB. Skúma problematiku interkulturality, kultúrnej a národnej identity, národných kultúr, európskej identity, aktívneho európskeho občianstva a nových foriem občianskej participácie.

doc. PhDr. Michal Šmigel', PhD. (1975), absolvent odboru geografia – história na Fakulte prírodných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a interného doktoranského pokračovania v odbore slovenské dejiny na Katedre história FHV (dnes FF) UMB, kde pôsobí ako docent. Zaoberá sa dejinami Slovenska v 20. storočí s dôrazom na migrácie a menšinovú problematiku po roku 1945.

Mgr. Katarína Ristveyová, PhD. (1987), absolventka odboru anglický jazyk a literatúra – história na Fakulte humanitných vied (dnes Filozofická fakulta) Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a interného doktoranského pokračovania v odbore slovenské dejiny na FF UMB. Venuje sa problematike slovensko-maďarských vzťahov v prvej polovici 20. storočia s dôrazom na menšinovú politiku Maďarska v rokoch 1938 – 1945. Pracuje v Štátnej vedeckej knižnici v Banskej Bystrici ako odborná pracovníčka

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. (1954), absolvent odboru národopis – dejepis na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej v Prahe, doktoranské štúdium ukončil na Univerzite sv. Klimenta Ochridského v Sofii. Pôsobí ako profesor na Ústave českých dejín FF UK a vedecký pracovník v Masarykovom ústavе a Archíve AV ČR. Prednáša taktiež na Katedre história Fakulty prírodovedno-humanitnej a pedagogickej Technickej univerzity v Liberci. Odborne sa zameriava na problematiku českých, slovenských, stredoeurópskych a balkánskych dejín v 19. a 20. storočí.

Anton Hruboň a kol.

**Migračné pohyby z krajín a medzi krajinami V4
v historickej perspektíve (Vybrané problémy)**

Vysokoškolské učebné texty

Vydalo

Belianum – Vydavateľstvo UMB

Tajovského 51

974 01 Banská Bystrica

Formát A4, Strán 160, Náklad 100 ks

© Anton Hruboň, Jana Pecníková, Katarína Ristveyová, Jan Rychlík, Michal Šmigel'

© Belianum – Vydavateľstvo UMB 2017

Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-557-1271-0